

Långlöts kyrkor

SVERIGES KYRKOR

ÖLAND

RAGNHILD BOSTRÖM

Långlöts kyrkor

Långlöts kyrkor

RUNSTENS HÄRAD, ÖLAND BAND II:1

AV RAGNHILD BOSTRÖM

VOLYM 151 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1973

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

Beskrivningen av Långlöts kyrkor avslutades i juni 1973. Manuskriptet är granskat av S Karling och A Tuulse. Excerpteringen är huvudsakligen utförd av författaren 1944 och kompletterad av Karin Ingvarsson 1970.

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Fotografer: H Gibe, S Hallgren, Walter Olsson samt författaren.

Uppmätningar: S Hesselgren & S Fränne, G Gerdö, S Göransson, Per Olsson, J Söderberg samt författaren.

Grafisk formgivning: Vidar Forsberg.

Omslagsbilden återger Långlöt-madonnan, tyskt arbete från 1300-talets början (s 182 ff). Foto S Hallgren 1972.

På omstående sida: Runstens härads sigill från slutet av 1500-talet efter ritning (1949) i RA.

Förord

Med föreliggande volym, som är ägnad Långlöts kyrkor på Öland, inledes det andra bandet av Sveriges Kyrkors inventarisering av öns kyrkor. I förordet till den första Öland ägnade volymen, som utkom 1966, liksom i förordet till det 1972 avslutade första bandet har redogjorts för de förberedande arbeten, som inleddes redan på 1930-talet av William Anderson och Johnny Roosval. Ragnhild Boström, som på ett tidigt stadium knöts till företaget, påbörjade publiceringen och kan, sedan det första digra bandet fullbordats, nu inleda det andra. Hennes oförtrutna arbete med Ölands kyrkor har från början genomsyrats av hennes vetenskapliga målsättning med syfte att vinna kunskap om Ölands medeltida konsthistoria. Hennes undersökningar har företagits i nära samband med Riksantikvarieämbetets arbetsuppgifter och i kontakt med aktuella restaureringsarbeten. Detta är i hög grad fallet med Långlöts kyrka. Ragnhild Boströms ingående undersökningar av murverket liksom av århundradens avlagringar under golvet har tillfört vår kunskap om kyrkans tillblivelsehistoria liksom om den roll den spelat i bygden uppgifter av största intresse. Hennes inträngande och observationsrika undersökning måste i sin byggnadsarkeologiska akribi betecknas som vägledande. Det har därför ansetts motiverat att göra framställningen mera utförlig än eljest. Många av de förhållanden och problem som aktualiserats i samband med undersökningen av Långlöts kyrka berör även övriga kyrkor på ön. Behandlingen av dessa har härigenom underlättats, varför beskrivningarna av flertalet av dessa inte torde behöva bli så utrymmeskrävande.

Värdet av Ragnhild Boströms byggnadsarkeologiska undersökning förstärks av den metrologiska analys av Långlöts och andra öländska kyrkors måttförhållanden som företagits av docenten Sölve Göransson vid Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala universitet och som ingår i volymen. Resultatet av Sölve Göranssons undersökning innebär ökad kunskap om hur murmästarna under 1100- och 1200-talen arbetade, när de anlade kyrkorna. Användningen av en speciell öländsk aln om endast 47 cm kan möjligen också bevisa att en av de till namnet kända mästarna, Håkan Tanna, den s k Gärdslösamästaren, var ölännig även om han haft erfarenheter såväl från domkyrkobygget i Linköping som från Gotland. Även andra vetenskapsgrenar har tagits till hjälp. Sålunda har genom tillmötesgående från Laboratoriet för radioaktiv datering C 14-analyser företagits, vilka stöder den relativa kronologi, som författaren på annat sätt kommit fram till. Vetskapen härom är av värde, även om metoden som bekant inte tillåter en mera exakt datering.

Utgivarna riktar ett varmt tack till författaren som med energi, omsorg och tålmodighet samt så metodiskt uppslagsrikt genomfört ännu en omfattande uppgift. Deras tack gäller även docent Sölve Göransson, ej blott för hans värdefulla bidrag till föreliggande volym utan också för det intresse varmed han länge följt fältarbetet på Öland. En rad specialister på olika områden har givit författaren sitt stöd av vilka här må nämnas docenterna Monica Rydbeck och Aron Andersson samt antikvarien Göran Tegnér vid Statens Historiska Museums medeltidsavdelning, antikvarien Tamás Sárkány vid Kungliga Myntkabinettet, förste antikvarien Ann Marie Franzén vid

Statens Historiska Museums textilavdelning, antikvarierna Elisabeth Svärdström och Helmer Gustavson vid Runverket, fil kand Svante Nyberg vid ATA, professor Oscar Reutersvärd och arkivarie Åke Werdenfels, Lund, statsgeologen Erik Åhman vid Sveriges geologiska undersökning, domkyrkosyssloman L M Holmbäck, Visby, samt fil lic Ingeborg Wilcke-Lindqvist, Uppsala. Ett särskilt tack riktas till antikvarie Margareta Beskow vid Riksantikvarieämbetets och Arbetsmarknadsstyrelsens Ölandskontor för hennes medverkan, när det gällde att genomföra en kompletterande grävningsundersökning i Långlöt hösten 1970, samt till fil kand Kiki Johansson för hennes utredning om Långlöts forntid.

Utgivarna vänder sig också med ett tack till dem som på olika sätt deltog i restaureringen av Långlöts kyrka och därvid på ett värdefullt sätt samarbetade med Sveriges Kyrkor, nämligen arkitekten Gösta Gerdsjö, Kalmar, byggmästaren Per Olsson, Färjestaden, konservator Sven Wahlgren, Jönköping och deras medhjälpare. Vår tacksamhet gäller även dåvarande kyrkoadjunkten, numera kyrkoherden i Böda Bert Lundmark och framlidne kyrkovaktmästaren Martin Johansson samt dennes efterträdare Evald Johansson.

Slutligen ett tack till Sveriges Kyrkors trofasta vänner och hjälpare John Söderberg, Sören Hallgren, Ulla Behr och Karin Ingvarsson, vilkas medverkan ej minst vid genomförandet av denna omfattande och komplicerade beskrivning varit värdefullare än någonsin.

Stockholm i oktober 1973

Sten Karling

Per-Olof Westlund

Armin Tuulse

Innehåll

LÅNGLÖTS KYRKOR

FÖRORD	5
<i>Inledning</i>	9
<i>Kyrkogård</i>	10
<i>Gamla kyrkan</i>	20
<i>Byggnadshistoria</i>	113
<i>Kyrkans metrologi av Sölve Göransson</i>	135
<i>Glasmålningar</i>	143
<i>Kalkmålningar</i>	144
<i>Ristningar</i>	148
<i>Gamla kyrkans inredning och inventarier</i>	148
<i>Nya kyrkan</i>	166
<i>Nya kyrkans inredning och inventarier</i>	180
NOTER	203
KÄLLOR OCH LITTERATUR	211
FÖRKORTNINGAR	214
SUMMARY	216

LÅNGLÖTS KYRKOR

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Runstens härad, Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Borgholms kommun, annex till Runsten

Langaløot uppräknas tidigast 1320 bland övriga öländska kyrkor (SD 888), men socknen måste ha existerat långt innan dess, att döma av bevarade rester från den äldsta stenkyrkan på platsen (se Gamla kyrkan).

Kyrkan är av allt att döma belägen på norra delen av ett gravfält som använts från 200–300-talen f Kr och ända till 1000-talets slut. De senaste årens utgrävningar av gravfältet vid Folkeslunda, ca 1 km söder om kyrkan, visar nämligen att hela den grusås, på vilken både kyrkan, f d prästgården och Folkeslunda gravfält är belägna, har använts som bygravfält sedan lång tid tillbaka.¹ Vid schaktningsarbeten för kyrkans pannrum år 1937 påträffades två sten-satta gravar orienterade i norr–söder, och i talledningen strax norr om kyrkogården ligger en hällkista, förmodligen från äldre järnålder.² — En berömd fornborg från folkvandringstid, Ismantorps borg, ligger i socknens västligaste del.

Andra fynd talar också om tidig bebyggelse i Långlöt. Vid prästgården påträffades i början av 1800-talet bl a ett hängsmycke, imiterande ett arabiskt mynt från 1000-talets slut–1100-talets början. Kyrkan är dock ej byggd i direkt anslutning till någon by utan på östra landborgen halvvägs mellan Folkeslunda och Långlöts byar; den senare är dock socknens största by och möjligen uppkallad efter kyrkan, ty byns medeltida (och nuvarande) läge har föregåtts av ett äldre läge på Östra åsen, en dryg kilometer närmare stranden.³ Det äldsta i kyrkan funna myntet dateras till 1080-talet (se nedan s 164).

Det påträffades under golvet i östtornet, som nedan dateras till slutet av 1100-talet eller omkring år 1200, och kan därför förmodas vara tappat eller nedlagt före stenkyrkans tid.

Till 1000-talet kan också några nyfunna fragment med runstensornamentik dateras (jfr nedan samt fig 5 a, b).

Långlöts kyrka uppräknas bland dem som erhöll relikier av Erik den helige (†1160) och kallas då *Långaløth* (Ahlqvist 2: 1 s 208–209, not 1). På en gravsten från 1335 (fig 181) kallas socknen *Langolot*, medan namnformen *Longalot* finns belagd 1346 (SD 4118).

Under hela medeltiden och till 1500-talets mitt var Långlöt ett självständigt pastorat. Gustav Vasa lade socknen under Runsten 1545, dit det hörde till 1585. Därefter blev Långlöt åter självständigt och förblev så ända till 1917, då det än en gång sammanslogs med Runsten.

En berömd folkvisa om Valdemar Atterdag och Liten Karin, Långlötevisan,⁴ har diktats i socknen på 1300-talet:

*I Långlöte by är den fagraste by
för femton stolta möjar, de bo däruti,
För lindar och ekar i lunden den gröna ...*

I nyckelhålet till en av kyrkans ingångar, troligen långhusets sydportal (S i fig 19, fig 36 ff), fann man 1823 en papperslapp (fig 2) med en förskrivelse till djävulen, skriven med blod.⁵ Nu i SHM (och Ekmans saml).

Fig 1. Madonnabild av ek, tyskt arbete från 1300-talets början (se även omslaget samt fig 206 f). Foto H Hultgren 1962.

The Virgin, oak figure, early 14th century German work (see also the cover and fig 206 f).

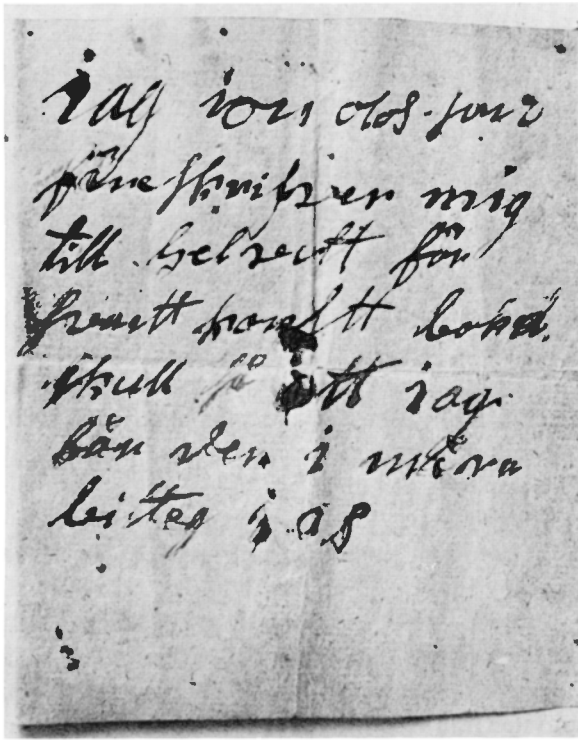

Fig 2. Pappersslapp med en förskrivning till djävulen, skriven med blod. SHM. — Funnen 1823 i nyckelhålet till en av kyrkans portaler. Foto H Anderson 1930, ATA.

Contract with the devil, written in blood, found in 1823 in the keyhole of one of the church doors. Now in the Museum of National Antiquities.

Kolerakyrkogård

Omkring 700 m ONO om kyrkan ligger en tresidig åker, tillhörig prästgården. Den skall enligt traditionen ha använts som kolera- eller pestkyrkogård så långt tillbaka i tiden att östra landsvägen följde den s k Åsen, belägen ännu närmare Östersjön än den nuvarande.

Kyrkogård

Kyrkogård, ingångar

Kyrkogården har i dag samma utsträckning som i slutet av 1600-talet (fig 3; jfr fig 4). Den hägnas på tre sidor av en tämligen låg men bred kalkstensmur utan bruk, medan den fjärde sidan, i öster, består av en låg terrassmur. — Se även not 86 c.

Ingångarna i väster, sydväst och norr består av dubbla järngrindar mellan murade stolpar, de västra av tuktad grå, fogstruken kalksten, de övriga av spritputsad kalksten. Invid den västra ingången är en klivstätta, formad av i muren inskjutna, långa

Prästgård

Söder om kyrkan ligger f d prästgården, vars manbyggnad uppfördes 1839, flygeln 1844.⁶ På gårdsplanen restes 1962 en minnessten över konstnären Ivan Hoflund (1887–1948), utförd av skulptörerna Ivar Johnsson och Arvid Källström. Hoflund växte upp i prästgården, där fadern var komminister 1890–1916. — Under krigshändelserna 1677 lades alla prästgårdens hus i aska; Ahlqvist uppger att »sätetsbyggnaden är gammal, men ladugårdshusen uppsatte under sednare åren» (2: 1, s 235; jfr fig 189).

Landsvägsallén

1825 beslöt man att plantera träd utmed landsvägen: »Trädplantering företages i höst wid allmänna Landsvägen inom Socknen, af de derintill angränsande Byar, och så wida det lyckas, deltagar hela församlingen deruti, att en allée kan blifwa genom hela Socknen» (st prot 1825). Ett par år senare hade den nya planteringen »blifwit till fullo werkställd» (st prot 31/5 1827), och än i dag kantas landsvägen genom socknen av lummiga träd.

och smala flisor (fig 51). I sydöst för en liten järngrind till den forna prästgården, medan två små trägrindar leder till kyrkans ekonomibygnad i nordöst.

I början av 1800-talet var muren högre än nu och hade träportar under sadeltak i norr och söder (fig 187, 189), reparerade eller helt nygjorda 1740 (räk; jfr st prot 1739). 1819 beslöt man att göra nya, smärre luckor i norr och söder, samt »en ny kyrkport ... emot wästra kyrko-dörren» (st prot). Jfr Löfgrens bilder (fig 187, 189).

Fig 3. Kyrkan och kyrkogården år 1683. Detalj av karta. LMS. — Bilden av kyrkan är endast ett karttecken, medan kyrkogårdens utsträckning återger verkligheten.

The church and churchyard in 1683. Detail of a map. The picture of the church is a map symbol only, while the extent of the churchyard is given correctly.

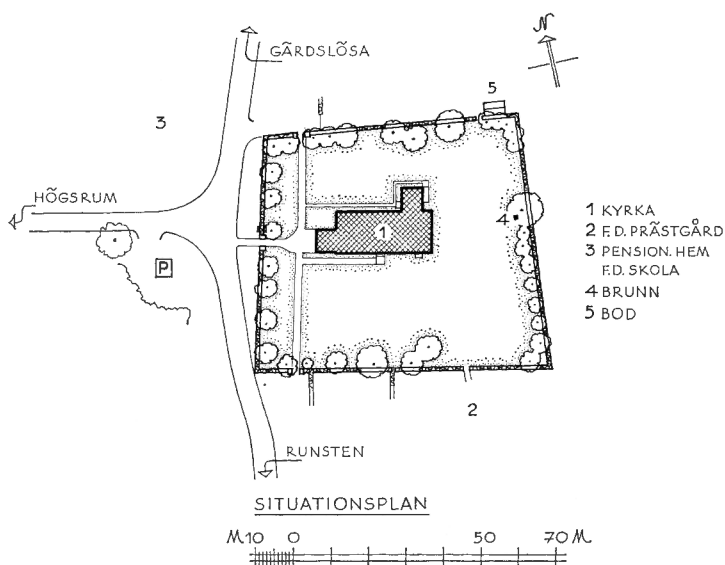
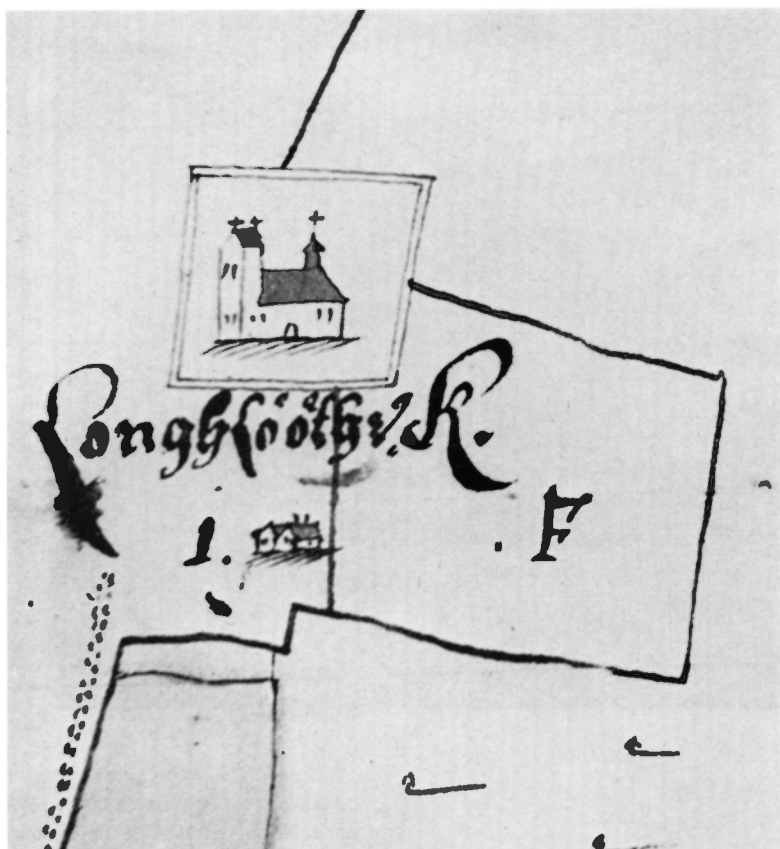

Fig 4. Situationsplan. Uppm, skala 1:2 000, J Söderberg 1972.

General plan, 1:2 000. 1. The church. 2. The former vicarage. 3. Old people's home (former school). 4. A well. 5. An outhouse.

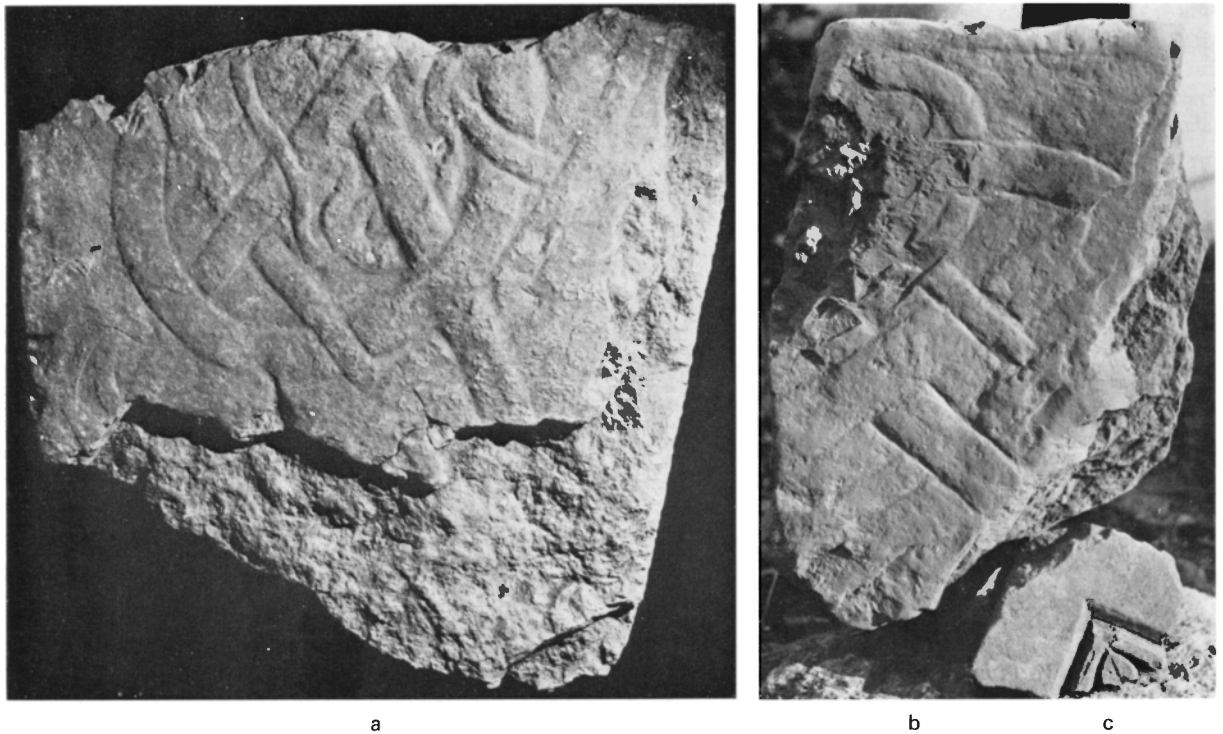

Fig 5 a–b. Två fragment av en sten med runstensornamentik, ej tidigare känd. — c. Hörnet av en gravsten från 1393, jfr fig 182, 183. Samtliga påträffade 1970 under markytan utanför långhusets sydvästra del. Foto R Boström 1970.

a–b. Two fragments of a stone with runic ornamentation, not known earlier. c. Corner of a gravestone dating from 1393 (cf figs 182, 183). All found in 1970 below ground level outside the SW part of the nave.

Fig 6. T h. Gravsten från Pehr Starks familjegrav, 1600-talets andra hälft (se även fig 82: 4). Teckning av S Swenander i Frigelianska saml, KLB. Foto SHM 1972.

Right. Slab from Pehr Stark's family grave, second half of 17th century (see also fig 82: 4). Drawing.

Kyrkogården lutar mot öster. Före 1890-talet sluttade den ännu starkare än nu, vilket tydligt framgår av Löfgrens teckning från 1823 (fig 187). Under 1800-talets sista decennium (1895, 1897) togs emellertid jord från gravområdets västra del och användes till att höja östra delen. Även på 1920-talet gjordes liknande nivåförändringar, vilka bl a medförde att å ena sidan äldre gravar i väster nu ligger alltför nära markytan, medan å andra sidan östra kormurens grundsockel befinner sig omkring 70–80 cm under markytan. Resultatet av utjämningsarbetena kan också utläsas däri att den nedan beskrivna brunnens ursprungliga kar ligger

160 cm under pumpen. Gamla sockenbor har berättat att kyrkogårdens östra del tidigare låg så lågt i förhållande till den västra att personer stående på kyrkbacken endast såg hatten av prästen när han gick mot kyrkan från den lilla prästgårdsgrinden.

Kyrkans gångar försågs 1970 med belysningsstolpar och belades 1971 med kalkstensflis. — Omkring 25 cm under markytan påträffades söder om långhuset 1969 ett ca 5 cm tjockt byggnadslager, av allt att döma från ombyggnaden 1795–1796 (se närmare nedan). Brukslagret upphörde söder om koret, motsvarande platsen för den sydliga sakristia (nr 2), som stod kvar ända till 1855.

Aut. 3. 20. 21. Hon var umgängelse = Sådän vi ook vänte Trälslareri

Psalm: 116. När nu äter til fridi, min själ, af Herren gör dig godt. Ty du hafver uttagat mina själ udu döddrom, mina ögon ifrå tårar, min fot ifrå fell. Dug vill vandra för Herren om i till the lifvandes lunde.

K. M. Drottning Christinae fordom Trälslareri och Bogkollare, samt Öfver Inspektör i öfver Stort Sjö- och Små kull ornie på Sjöhus och Öland Ordnens och Skattens nu nedt för Sveriges Riksråd = = Och fridette dess ättikel, K. hustru drottningens illadro na Wendels och hennes be gott domat K. för barn Maria Wendels 22 Junij 1657. Peter Salusius Joh 1657. drottens Öf. 1663. och Germania Christina Starker 2. Jan. 1665. Saligen i Terra nem sffeminade = = begraves = =

göte konom lik med sinom Stiklar och Lokamori

af sin kropp den flon med förmoder sig ut big underläggam

Öfverans sffemin i Sveriges Riksråd. Stollin den 16. Sept. 1665. i Sveriges Riksråd den 16. Jan. 1665.

Fig 7. Gravstenar från 1800-talets mitt i kyrkogårdens sydvästra del, enligt traditionen tillverkade av en stenhuggare i socknen. Foto R Boström 1972.

Mid-19th century gravestones in the SW part of the churchyard, made, according to tradition, by a local craftsman.

Träd på kyrkogården

En stor ask växte utanför korets södra sida, synlig på 1600-talets teckningar (fig 13, 14). Avläggare efter den fanns kvar ännu för ett par decennier sedan. Vid dess fot låg Pehr Starks gravsten (fig 6, se nedan). — Ahlqvist skriver omkring 1820: »På kyrkogården finnes några sköna löfträd, som gifva ett dystert och imponerande intryck» (Saml III, s 76).

1823 beslöt man att plantera träd på kyrkogården, askar vid norra sidan samt rönn eller oxel västra sidan, »på det sätt att hvarje Byelag deri tager del, sätter ett litet staket omkring hvarje planteradt träd, och sedermera underhåller träden, medelst planterande af nya, i fall några skulle dö ut» (st prot 28/5 1823).

Sten med runstensornamentik

Två fragment av röd kalksten påträffades 1970 omkring 50 cm under markytan och ca 5 m utanför

långhusets södra mur.⁷ De orneras med slingor i runstensstil (fig 5 a, b). Datering: 1000-talet.⁸ Stenen är ej tidigare känd.

Möjligen har den utgjort kanten av en gavelhäll till en s k Eskilstunakista⁹. Ytan är ganska nött. Kanske har stenen under någon tid legat som trampflisa utanför en av sydportalerna, (B) eller (S), se nedan. Mått: 38 × 22 × 10 cm resp 49 × 50 × 9 cm.

Enligt traditionen skulle den stora stenhäll som ligger i västra kyrkogårdsingången vara försedd med en runinskrift på den nedåtvända sidan, men vid en undersökning av stenen 1969 konstaterades att så ej är fallet; stenens frånsida är en helt obehandlad råsten.

Gravstenar på kyrkogården

Tre medeltida gravstenar (fig 178, 181 ff), varav nu endast några fragment återstår, har visserligen under någon tid legat på kyrkogården, men på

grund av att de ursprungligen tillhörde gravar i det medeltida koret (fig 82: 1–3) behandlas de nedan i kap Inredning, avsnittet Gravminnen.

Ett stenfragment (fig 155), som av Billow (Snabbinv) samt efter honom av Håkansson (nr 492) och Gardell (II, s 48) betecknats som en lockhäll från 1100-talet, utgör i själva verket en del av en fönsterbotten och beskrivs nedan (Byggnadshistoria, period VI).

Följande gravhällar har också från början legat inne i kyrkan, men intar nu dominerande platser på kyrkogårdens södra sida:

1. Av grå kalksten, svårt skadad. Mitten av stenen upptas av en kalk, omgiven av 3 + 3 stjärnor samt namnet på två präster i versaler: IOHANNES PETRI¹⁰ samt CARL BRODDSSON¹¹ PASTORES. Upptill och nedtill två kartuscher. I den övre: LÄRARENA / SKOLA: LYSA: [S]Å: SOM HIMELNS : SKEN : / OCH : THE : SOM : MÅNGA : UNDERWI/SA : TIL : RÄ[TT]-FÄRDIGHET : SÅSÖ / STIERNOR : I EWIGHET : DAN : 12 : — I den nedre kartuschen FÖDD 1693 / DÖD 1754. I hörnen sexbladiga rosetter. Mått: 192 × 138 × 8 cm. Enligt Håkansson (nr 506) var stenen ursprungligen lagd över en grav, i vilken kyrkoherden Johannes Petri späda döttrar vilade (troligen belägen så som anges i fig 82: 3). Årtalet 1602 samt dagen, »den 21 Julii», var läsliga vid Frigelius' besök i Långlöt 1750.

2. Av grå- och rödspräcklig kalksten, med järnringar i hörnen. Mycket skadad, helt oläslig, över överinspektoren Pehr Stark, †1709, hans hustru Wendela von Campenhausen samt deras fyra små barn, döda mellan 1654 och 1665.¹² Stenen avbildades, sedan den flyttats ut ur kyrkan (fig 6).¹³ Mittfältet på den rikt skulpterade stenen upptogs av makarnas båda vapen och initialer, P.S.W.V.C.H.S. inom en lagerkrans och broskornamentik (jfr även fig 222). Stenens kortändrar upptogs av rektangulära inskriftsfält omramade av beslags- och broskornamentik samt nedhängande fruktknippen.

I det nedre inskriftsfältet var de båda makarnas namn inhuggna samt en lång förteckning på Pehr Starks många ämbeten. Även de avlidna små barnens namn räknades upp: Marta Vendela, † 26/6 1654, Peter Julius, † 4/2 1657, Lorents, † i okt 1663 samt Hermanna Christina, † 10/6 1665.

I det övre fältet citat ur Psalm 116: 7–9: »War nu

åter til fridz mijn siäl / ty HERREN gör tigh gott. Ty tu haffuer vttaghet mina siäl vthu dödhenom / mijn öghon ifrå tårar / min foot ifrå fall. Jag wil wandra för HERRANOM / vthi the leffuandes lande».

Kantskriften upptogs av ett citat ur Fil 3: 20, 21: »Men vårt vmgengelse är j himmelen / tädhan wij ock vår skröpligha lekamen skal förklara. På thet han skal göra honom lijk medh sinom förklaradhe lekamen aff then krafft / ther han medh förmå sigh all ting vnderleggia». De båda bibelcitaten är hämtade ur 1622 års bibelöversättning. — I hörnen kerubhuvuden.

Redan 1653 erhöill familjen gravplatsen i koret,

Fig 8. Baksidan till gravsten nr 3, över f d dykeriinspektoren L P Wadsten, † 1845, och hans hustru. Grå kalksten. Foto R Boström 1972.

Rear side of gravestone no 3, in memory of a former diving inspector, L P Wadsten, † 1845, and his wife. Grey limestone.

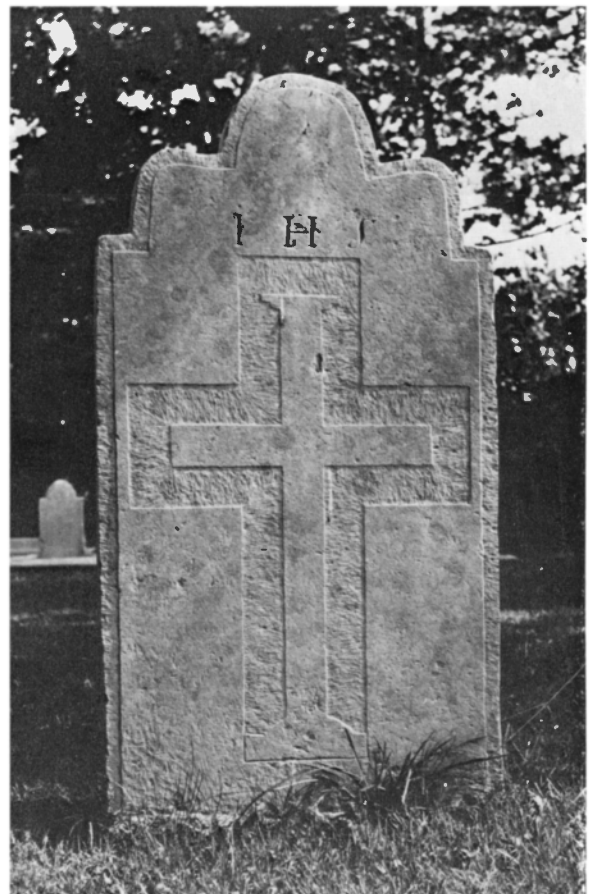

Fig 9 a-b. Gravsten nr 5, över Olof Olofsson, † 1815, och hans hustru. Fram- och baksida. Grå kalksten. Foto R Boström 1972.

a-b. Gravestone no. 5, in memory of Olof Olofsson, † 1815, and his wife. Front and rear sides. Grey limestone.

men sannolikt utfördes inte stenen förrän tidigast 1674 (not 12).

Mått: 262 × 183 × 19 cm. — Håkansson nr 502. Stenen låg ursprungligen över en stor gravkammare i Gamla kyrkans kor (fig 82: 4), men flyttades ut på kyrkogården 1795 i samband med den stora ombyggnaden. Som redan nämnts, låg den länge vid foten av en stor ask som finns avbildad redan på 1600-talsteckningarna (fig 13 och 14). På grund av att marken omkring trädet höjdes av det väldiga trädets rötter, bröts gravstenen småningom sönder mot det ojämna underlaget, varefter frostsprängning fullbordade förstörelsen. 1851 och senare uppgavs stenen ligga »sönderslagen öfver Prostinan Schmidts¹⁴ graf» (Domkap).

På kyrkogårdens sydvästra del lägger man märke till flera vackra, resta stenar från 1800-talets mitt, i empirestil (fig 7 ff), av huggen och delvis slipad kalksten, enligt traditionen tillverkade av en stenhuggare i socknen. Karakteristiskt för dem alla är den omsorgsfulla stenbehandlingen, utsmyckningens mycket låga, plana relief samt inskrifternas prydliga bokstäver i antikvaversaler. Stenarnas nuvarande placering är inte den ursprungliga. De beskrivs från väster till öster:

3. Av grå kalksten, över f d dykeriinspektoren Lars Peter Wadsten, f 1765, † 1845, och hans hustru Juliana, f 1765, † 1834. Stenen har trepassformad avslutning upptill. Kanten markeras på framsidan med en smal vulst. Nedtill »ES 52 V 9».

På baksidan (fig 8) ett latinskt kors i nedsänkt fält, däröver IHS. Höjd 108 cm. — Wadsten var son till den kände provincialmålaren And G Wadsten i Gärdslösa (SvK Öl I: 3, s 269; Palm 1970a, s 85).

4. Av spräcklig kalksten, över Anders Jonsson, f 1784, † 1847, och hans hustru Anna Beata Larsdotter, f 1794. Hennes dödsår saknas på stenen, varav man kan sluta att det är hon som har beställt stenen vid mannens frånfälle. Inskriftsfältet omges av ett par kolonner med höga postament i hög relief. Över dem dödsemlen. Det halvcirkelformade överstycket, som har betydligt kortare diameter än stenens hela bredd, pryds med en halv, strålande sol. Nederst ett citat ur Upp 14: 13: »Salige · äro · de · döde · / som · i · Herranom · dö». På baksidan ett latinskt kors, däröver IHS (jfr fig 8). Höjd 114 cm.

5. Av grå kalksten, över Olof Olofsson från Folkeslunda, f 1749, † 1815, och hans hustru Karin Olofsdotter, f 1761, † 1846 (fig 9a–b). Stenens vertikala långsidor är huggna i form av förkroppade kolonner, som avslutas upptill av firsidiga bildningar, på framsidan prydda med en urtavla och ett kors samt krönta av små kors av smidesjärn (det ena bevarat). Upptill ett halvcirkelformat krön med kortare diameter än stenens hela bredd och prytt av en strålande sol. Därunder »PS B. 492. 11. W». Huvudtexten upptas på vanligt sätt av de dödas namn och data. Nederst ett citat ur Upp 14: 13: SALIGE ÄRO DE / SOM I HERRA/NOM DÖ. På baksidan ett latinskt kors i låg relief, omgivet av ett ankare och ett hjärta, däröver inskriften »ICS» (=Iesus Christus Salvator?). Underst »ÅR 1847». Höjd 99 cm.

6. Av grå kalksten, över förre bonden Pär Pärsson i Långlöt, f 1760, † 1843, och hans hustru Carin Franzdotter, f 1759, † 1841. Stenen har samma form som nr 4, 7 och 10. De tre första orden i inskriften, HÄR UNDER HVILAR, följer överstyckets kant i en båge. Nederst: »IOBS B 16 C. 22 W». Baksidan är utformad snarlik fig 8. Höjd 79 cm.

7. Av grå kalksten, över bonden Nills Olsson i Folkeslunda, f 1784, † 1840. Stenen har samma form som nr 4, 6 och 10. Nederst: »UPP B 14. 13 V». På baksidan ett kors, likt det i fig 8 avbildade, däröver ICGS (=Iesus Christus Guds Son?). Höjd 97 cm.

8. Av grå kalksten, över Lars Ankarhuldt från

Björkerum, f 1795, † 1884, och hans maka, Stina Nilsdotter, f 1792, † 1857. Stenen (den mellersta i fig 7) har formen av en rektangel som upptill övergår direkt i en halvcirkel. Inskriftsfältet är nedsänkt i stenen, som är intappad i en rektangulär, profilerad sockel. Nederst: »Uppen: B: 21 C: 4 v/ S. PS B. N°. 105. v. 5». Helt slät baksida utan inskrift. Total höjd 115 cm.

9. Av rödspräcklig kalksten med grön ådring, över »himmansegaren» Lars Pehrsson från Björkerum, f 1774, † 1858, och hans maka Maja Andersdotter, f 1777, † 1849. Stenen liknar nr 8 (fig 7, längst t h). Nederst: »Es: B: 35 C: 10 V.» Total höjd 154 cm.

10. Av grå kalksten, över Cicilia Ionsdotter, f 1805, † 1845, hustru till bonden Iöns Olsson i Långlöt. Stenen liknar nr 4, 6 och 7. Inskriften börjar på det halvrunda överstycket på samma sätt som på sten nr 6. Under den dödas namn och data »Es: 57 V:2 Sv Ps B 477 V 6», därunder bilden av en likkista inom rektangulärt fält. Baksidan liknar i detalj nr 7. Höjd 82 cm.

11. Av röd, spräcklig kalksten, över vice pastor och nådårspredikanten Wilhelm Ringberg, f 1826, † 1851 (not 134). Stenen har samma form som nr 8 och 9. Nederst: »Philipp. 1: 21. V. Sv. Ps. B. 480». Sockeln har karnissvängd profil. Total höjd 136 cm.

12. Innanför västra grinden ligger den s k Kvis-torpraven över Martin Persson, † 1971, och hans familj, med en gravvård i form av det hus i vilket de avlidna hade bott (fig 10a–b). Ursprungligen var den utförd i cement och själva graven hade formen av en trädgård. Den ersattes för ett tiotal år sedan av den nuvarande, av granit, egenhändigt huggen av Martin Persson (Palm 1970a, s 105 f).

I början av 1800-talet var ett tämligen stort antal träkors resta på kyrkogårdens södra del (fig 187).

En gravsten samt två fragment av dylika är inlagda som trappstenar vid flygeln till den forna prästgården, söder om kyrkan: 13. Av grå kalksten, en hel sten utan inskrift. I mitten ett stavkors uppstigande ur en kulle, i vilken en korsmärkt triangel är inskriven. Runt kanterna dubbla linjer, allt i konturristning. Mått: 194 × 109 × 15 cm. 1500- eller 1600-talet? — 14–15. Två fragment, båda kantstycken med en rand inristad 12 cm från kanten.

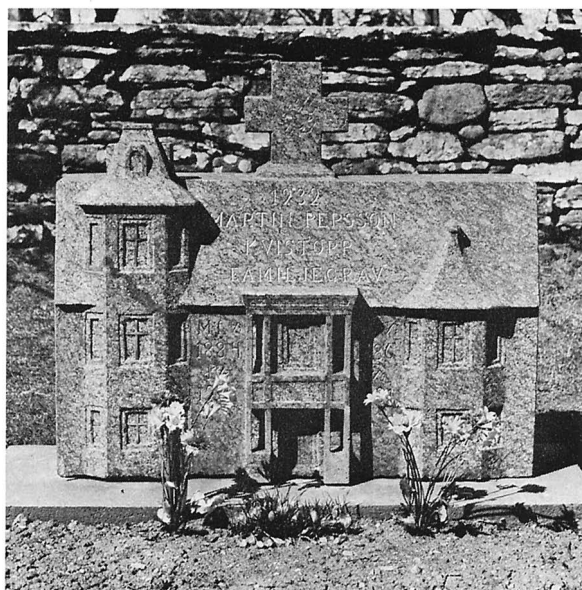

Fig 10 a–b. Den s k Kvistorpgraven i dess ursprungliga (a) och nuvarande (b) skick. Foto L M Holmbäck 1951 resp R Boström 1972.

a–b. The so-called Kvistorp Grave in its original (a) and present (b) condition.

Det ena utgör ett hörn med en i ristning utförd tulpan. 1600-talet?

16–27. Flera gravstenar är utspridda i socknen, dels några av allt att döma medeltida stenar (Håkansson nr 493, 494, 495, 510), dels gravhällar av yngre datum (Håkansson nr 499, 504, 508, 509, 511, 513–515). — Den av Håkansson med nr 503 betecknade gravstenen uppges komma från Sandby kyrkogård. — Ingen fullständig inventering av gravstenarna ute i socknen har företagits.¹⁵

Brunnar

Öster om kyrkan är en brunn med ett kallmurat kalkstenskar (fig 4:4), täckt av en stor, röd kalkstenshäll med ett fyrkantigt hål i mitten, i vilket en pump är insatt. Före kyrkogårdens förhöjning, som här uppgår till ca 160 cm, låg ett trälock över brunnshålet och några ännu bevarade trappsteg

Fig 11. Solvisare av kalksten, 1854. Foto S Hallgren 1972.

Limestone sun-dial, 1854.

förde från den forna markytan ned till vattnet, som nu befinner sig omkring 210 cm under den omgivande kyrkogårdens yta.

På 1700-talet begagnades källan för brunnsdrickning av traktens befolkning. Att den även betraktades som offerkälla framgår av att man då den rensades år 1719, fann 18 öre i den vilka lades i fattigbössan (räk).¹⁶ Linné nämner t o m två brunnar 1741, den andra belägen i ängen utanför kyrkogården och ännu bevarad.

Solvisare

På kyrkogården, söder om kyrkan, står en solvisare av röd, slipad kalksten, bestående av ett balusterformat skaft med kvadratisk fot (fig 11). På den likaledes kvadratiske visartavlan inskriften: År MDCCCLIV. Höjd 70,5 cm. — En äldre solvisare har stått på kyrkogården. 1732 betalades nämligen arbetslön för timstensstocken (räk).

Den äldsta kända solvisaren (fig 40) i den igenmurade senromanska sydportalen beskrivs nedan.

Fattigbössa

Utanför västra kyrkogårdsgrinden står en fattigstock av ek (fig 12), försedd med en sparbössa av järn och en tavla med modern inskrift. Troligen identisk med den fattigstock, som anskaffades 1764 (räk). Restaurerad 1970.

En äldre fattigbössa omtalas 1748 och var då alldeles »afruten». Den skulle därför ersättas med en ny.

Benhus

Ett benhus uppmurades 1766 (räk) i enlighet med beslut, fattade 1753 och 1765 (st prot). Troligen

Fig 12. Fattigbössa, troligen från 1764, utanför västra kyrkogårdsgrinden. Foto S Hallgren 1972.

Poor-box, dating probably from 1764, outside the W churchyard gate.

låg det på kyrkogården, men uppgifter saknas om dess belägenhet. Man kan också tänka sig, att det s k kornhuset (se nedan) har ändrats om till benhus.

LÅNGLÖTS GAMLA KYRKA

Plan

Den gamla kyrkan, varav stora delar raserades vid en stor ombyggnad 1795–1796, kan tämligen väl rekonstrueras, dels med hjälp av bevarade delar (fig 16 ff), dels med stöd av äldre avbildningar (fig 13 ff) och arkivaliska uppgifter. Det är framför allt tack vare en genomgripande restaurering (1969–1970, se Nya kyrkan), som kyrkans komplicerade byggnadshistoria nu kan klarläggas.

Kyrkan bestod intill 1795 av ett romanskt långhus. Öster därom och skild från långhuset genom tydliga skarvar låg en tillbyggnad från senromansk tid, här kallad långhusförlängningen. En profan

övervåning från samma tid, här även kallad långhusvinden, sträckte sig över långhuset och dess östliga förlängning. I kyrkans längdaxel, såväl i väster som i öster, reste sig två torn, båda från romansk tid, men sinsemellan av olika ålder och utseende. Kyrkan var med andra ord en regelrätt klövsadelskyrka.¹⁷ Östtornets bottenvåning inrymde koret. Vid dess södra sida låg en sakristia (nr 2), ombyggd 1728–1730. I nordväst, vid långhusets nordmur, låg en materialbod, även kallad kornhus, av okänd ålder, möjligen medeltida, men knappast yngre än 1600-talet.

Fig 13. Kyrkan från söder 1634. Teckning (stark förstoring) av J H Rhezelius, KB.

The church from S, 1634. Drawing (greatly enlarged).

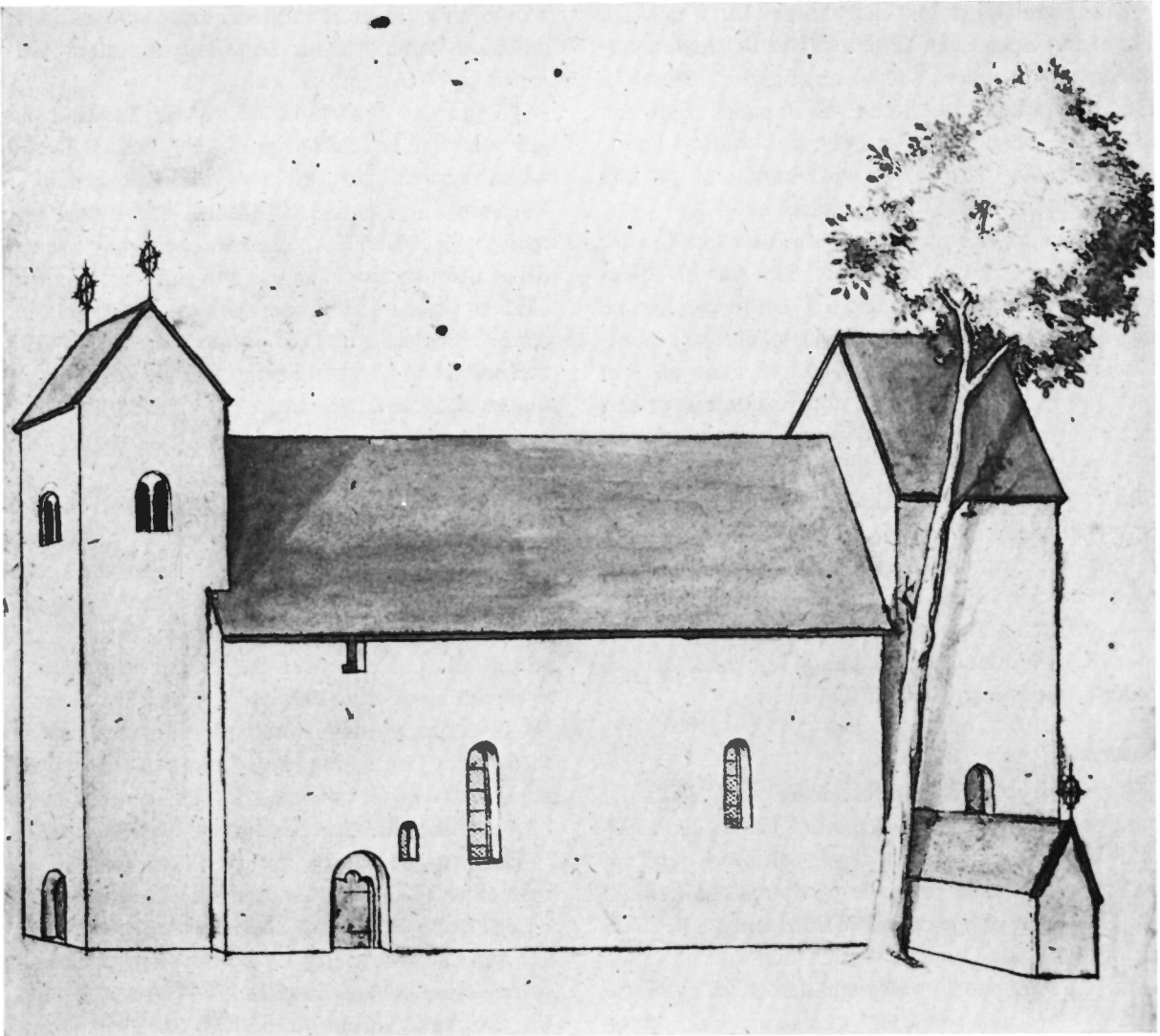

Fig 14. Kyrkan från sydväst 1673. Teckning av P Törnewall, UUB.
The church from SW, 1673. Drawing.

Material, exteriör

Murarna var på vanligt sätt uppförda av kalksten i skalmursteknik. Sockel saknas, men hela kyrkan har en sula (västtornet två) utmed murens utsida. Under östgaveln utskjuter en kant av huggen sten, som liknar en sockel med rätvinklig profil (fig 89). Under spritputs av yngre datum var yttermurarna överdragna av några lager vitkalkad puts. Den ursprungliga murbehandlingen av kyrkans olika delar beskrivs nedan i resp avsnitt.

Som redan har framhållits ovan (se Kyrkogård), sluttade kyrkogården mot öster betydligt brantare i äldre tider än nu. I beskrivningen av Nya kyrkan (i vilken stora delar av den medeltida byggnaden ingår) uppges att östgaveln nu ligger inte mindre än ca 150 cm lägre än den västra. När det gäller den medeltida klövsadelskyrkan var nivåskillnaden ännu större, ca 220 cm. Man får nämligen lägga till ytterligare 70–80 cm, d v s lika mycket som östgavelns sockelartade kant nu ligger under markytan (fig 23, 26).

Tre rundbågiga portaler förde in i kyrkan. Huvudingången i långhusets västra del hade i treklöverform utskuret tympanon (fig 13 ff, 39, 187). De båda andra portalerna var mindre. Den ena förde in i västtornet (fig 14 f), den andra i koret/östtornet (fig 92 ff). Den sistnämnda är på alla äldre avbildningar dold bakom sakristia 2.

Kyrkorummet hade i söder och öster fyra fönster av olika format och ålder. Av dem var ett stickbågigt, de övriga rundbågiga. I koret har funnits medeltida glasmålningar (se Glasmålningar). Västtornets bottenvåning hade på södra sidan ett litet firsidigt fönster, och högre upp i samma mur satt en smal, rundbågig glugg (fig 54), vilken under en lång period endast var synlig utifrån. Sakristians fönster var raktäckta, ett i väster och ett i söder (samt möjligen även ett i öster). Kolonnettöppningar i västtornets överdel visar ännu klockornas plats (fig 51, 59, 62 ff). Östtornets översta våning hade troligen manshöga skottöppningar (fig 13, 15), medan långhusets profanvåning upplystes av två olika ljusöppningar i söder (fig 13 ff).

Yttertak

Ursprungligen torde yttertaken ha varit täckta på vanligt sätt med tjärad ekspån. I början av 1700-talet utbyttes spånen mot tegel, och »rödt tegeltak på kⁿ och tornen» präglade fortfarande exteriören på 1770-talet, enligt en karta från denna tid,¹⁸ och av allt att döma var det samma material på taken ända till den stora ombyggnaden 1795–1796 (se nedan). Det fina samspelet mellan de olika byggnadsdelarnas sadeltak bör framhållas (fig 13 ff): dels var de båda torntaken ställda i vinkel mot varandra, dels sträckte sig västtornets och de små utbyggnadernas sadeltak vinkelrätt i förhållande till långhusets och östtornets yttertak.

Bindarbjälkar av ek (fig 77 f), av längden att döma härstammande från östtornet (eller möjligen från det äldsta långhusets takstol, senare övertagna av den profana övervåningens takstol), påträffades 1969, sekundärt använda i korets golv från 1795. Deras urtag visar att takstolen varit kryssad (fig 78 k). Några flata virken av ek (fig 78 g, i), också återanvända som regler i korgolvet 1795, har kanske utgjort styrplankor i takstolen, att döma av urtag på ena sidan. Bland korgolvets regler

kunde man även identifiera delar av sekundärt använda hammarband. Se vidare avsnitten Västtornet samt Långhusvinden.

Västtornets medeltida takstol är bevarad och gör fortfarande tjänst (fig 25, 79 f, 192 f). Den är också kryssad och beskrivs närmare nedan (se Västtorn). Av långhusets takstol har endast obetydliga spår påträffats, men troligen vilar även en del av det nuvarande långhusgolvet på regler, gjorda 1795 av medeltida bindarbjälkar. Detta golv berördes emellertid inte av restaureringen 1969–1970 och endast en obetydlig del av det var då möjlig att undersöka från korsidan (se Nya kyrkan).

Interiör

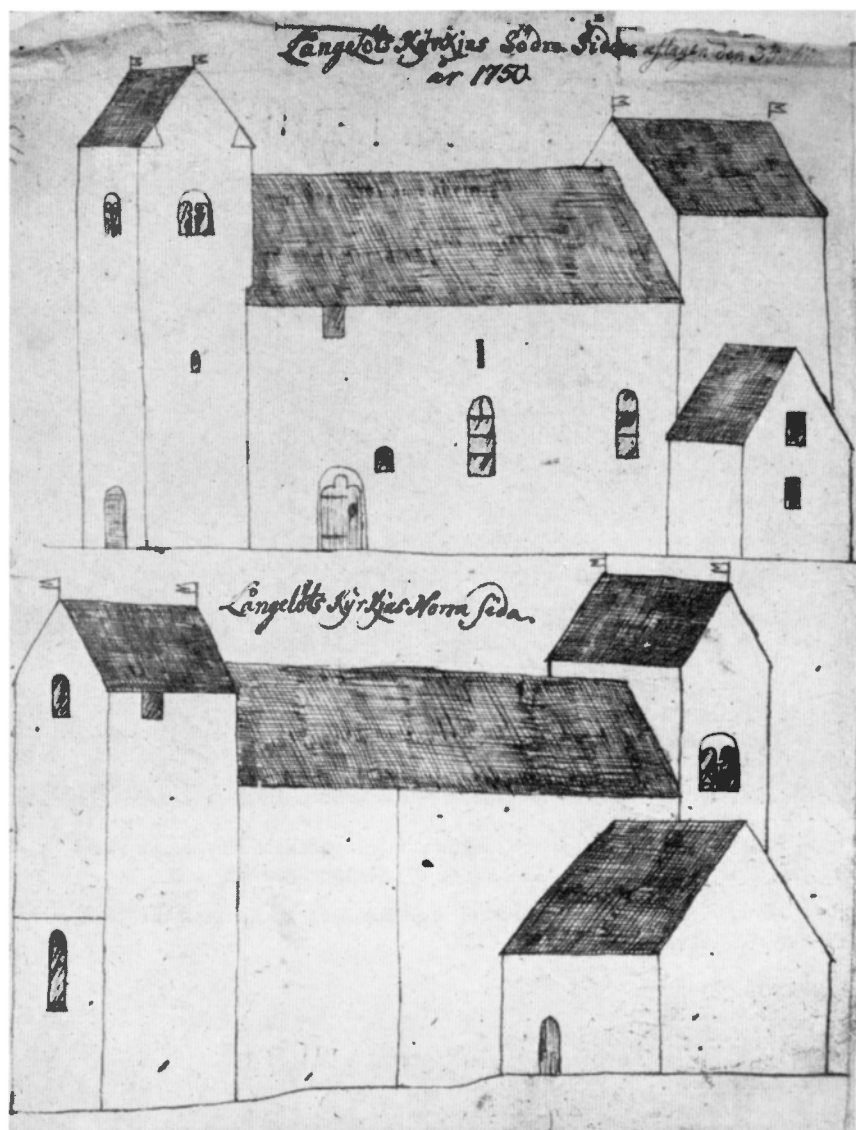
Arkivalierna har endast knapphändiga upplysningar att ge om interiören, men i en redogörelse för reparationer år 1649 får vi bl a veta, att kyrkan detta år målades »på fyra hualff medh wäggerne dherunder» (Om reparation 1649). Avtryck och andra valvspår har visat att det var kryssvalv (jfr uppmätningen fig 193 samt rekonstruktionerna fig 149). Tre av dem hörde till långhuset och den med detta sammanbyggda långhusförlängningen, medan det fjärde valvet, som troligen var något högre, hörde till koret i östtornets bottenvåning.

Triumfbågen var av allt att döma vid och hög i slutet av 1700-talet. Om den var rund- eller spetsbågig, framgår inte av arkivalierna, men troligen var den spetsbågig (fig 154). »Östra bogen hwarpå östra Tornet hwilar» omtalas 1794 (st prot), grunden till dess vederlagsmurar påträffades 1969 (fig 17, 47 f, 82, 116 f). Det finns fog för antagandet, att triumfbågen i östtornet under någon tid varit tvådelad (se fig 149, 153 samt Byggnadshistoria, period V). Västtornet öppnade sig mot långhuset genom en rundbåge med samma kontur som bottenvåningens (vapenhusets) tunnvalv och övergick omärkligt i detta. Valvsystemet framgår av fig 57, 149.

Innerväggarna var putsade och vitkalkade i flera omgångar (se nedan Byggnadsbeskrivning, Långhuset). Kalkmålning från olika tider och på olika putsskikt har påträffats och skildras närmare i ett särskilt kapitel. Den nyss nämnda målningen från 1649 (fig 109) synes ha präglat kyrkans interiör i till ombyggnaden 1795. Den bestod framför allt

Fig 15. Kyrkan från sydväst och nordost 1750. Teckning av P Frigelius, KLB.

The church from SW and NE, 1750. Drawing.

av vegetativa ornament (tulpan- och akantusmålning) i rött, grått och svart samt markering i svart av fönstrens innersmygar m m.

I slutet av 1700-talet tycks golvet i hela kyrkan ha varit täckt med kalkstensflisor och enstaka gravstenar. Även sakristia nr 2 hade då golv av kalksten. I långhuset (i varje fall den närmast triumfbågen belägna del som kunde undersökas 1969) låg golvet omkring 50 cm under det nuvarande, medan korets västra del, ovanligt nog, låg omkring 10 cm *lägre*,

beroende på terrängförhållandena. Om ett lågt trappsteg före 1795 skilde koret från den väster därom belägna delen (fig 154) eller om golvet lutade något mot öster, kan nu ej avgöras (jfr nedan). Altaret framhävdes genom ett podium. — Korets många olika golvnivåer, som i hög grad belyser kyrkans byggnadshistoria, skildras ingående nedan (se fig 119 samt avsnittet Östtornet [kor nr 2], interiör).

Fig 16. Långlöts nya kyrka från sydöst, med den medeltida klövsadelskyrkans viktigaste delar inritade (jfr fig 13–15 samt 17). R Boström 1972.

Långlöt Church from SE, with the most important parts of the medieval “pack-saddle church” added (cf figs 13–15 and 17).

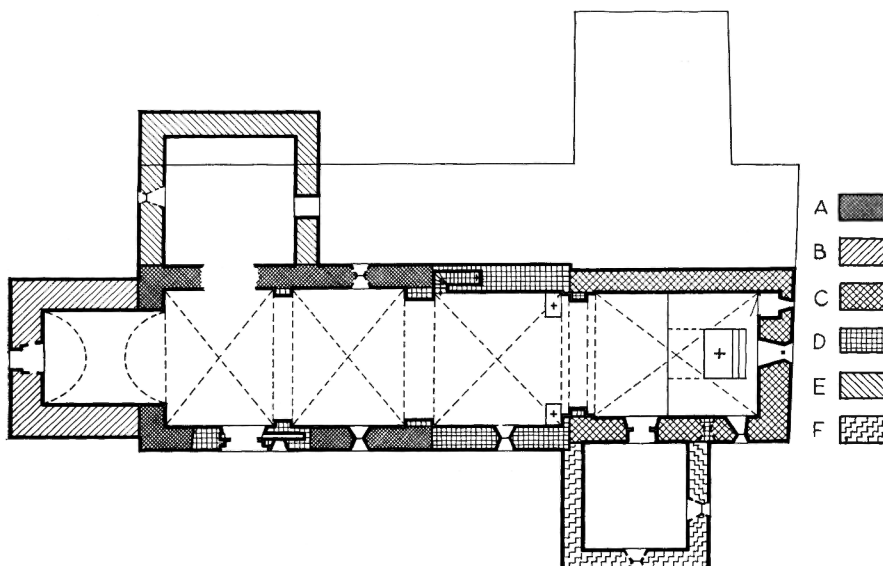

Fig 17. Plan av den medeltida klövsadelskyrkan i fullt utbyggt skick omedelbart före ombyggnaden 1795–1796. Rekonstruktion, skala 1 : 300, R Boström & J Söderberg 1972.

Plan of the medieval “pack-saddle” church when completed, immediately before the rebuilding of the church 1795–1796. Reconstruction, scale 1 : 300.

Byggnadsbeskrivning

För att förenkla identifieringen har viktigare byggnadsdetaljer, fr a fönster- och dörröppningar, mur-skarvar m m, försetts med bokstavs-beteckningar (se schema fig 18–21).

Långhuset

Det äldsta kända långhuset ingår i den nuvarande kyrkans sydvästra del (fig 16 ff, 28 ff). Längden var 12,15 m. Det sydöstra hörnet (C 1) var 1969 synligt som en tydlig stötfog, belägen en knapp meter öster om den nuvarande sydportalen (Å) och slutade 72 cm under takfoten. Däröver har murverket en helt annan karaktär (se nedan avsnitten Långhusvinden samt Ombyggnaden 1795–1796). Även långhusets nordvästra hörn (C 3), såväl det yttre som det inre, kom fram under putsen 1969 (fig 18, 53). Långhusets yttre och inre bredd kan därför beräknas till 7,85 resp 5,45 m. Till planen var det alltså en ganska smal byggnad och endast omkring $1\frac{1}{2}$ kvadrat lång (fig 17, 22).

Även långhusmurens ursprungliga höjd kan anges tämligen exakt. 1969 återfanns nämligen den västligaste takstolen, av ek, på södra sidan. Den var på vanligt sätt infälld i gavelns utsida, 60 cm under den nuvarande takfoten (fig 133). Avtrycket visar måtten: längd 98 cm, genomskärning 18×19 cm. Virkets ålder har genom en C 14-analys¹⁹ bestämts till 970 ± 100 år, vilket innebär en ungefärlig datering till perioden 880–1080. Detta tyder på att det rör sig om sekundärt använt byggnadsmaterial, eventuellt från en äldre träkyrka på platsen (se Byggnadshistoria, period I). — Den noggranne Rhezelius²⁰ har markerat en indragning i hörnet (fig 13), vilken vid byggnadsundersökningen 1969 visade sig vara identisk med just detta parti (jfr fig 134).

Varken i nordväst eller i sydöst var långhus-hörnens översta, närmast gavelröstena belägna delar bevarade, ej heller fanns där spår av inmurade takstolar. Tydligt har man vid senare påbyggnader för förbandets skull rivit av hörnens överdel samt gavelrösternas baspartier.

Det äldsta murkrönet befinner sig nu ca 5 m över kyrkogården, men om man räknar med att markytan alltsedan kyrkans grundläggning har förhöjts omkring $\frac{1}{2}$ m närmast långhuset, får vi en ursprunglig murhöjd av omkring 5,5 m.

På insidan av sydmuren och i samma nivå som den bevarade takstolen, men längre österut mitt över fönstret ([T] fig 19, 23), påträffades 1969 en avsågad, inmurad ekbjälke, 18×15 cm i genomskärning och 60 cm lång, vilken av allt att döma kan tolkas som en rest av det äldsta långhusets bindarbjälkar. Förmodligen sågades den av vid tillkomsten av långhusets profanvåning och valv (se nedan). Det förhållandet att bjälken sågades av i stället för att lyftas bort kan möjligen tas som bevis för att den, jämte övriga takstolar, har varit infälld i murens krön i stället för att vara lagd på ett remstycke ovanpå muren. (Av övriga bindarbjälkar från det äldsta långhuset saknades alla spår 1969, kanske hade de varit lättare att dra ut ur muren än just den som man blev tvungen att såga av?)

Stötfogen som markerar långhusets sydöstra hörn ([C] 1, se fig 28 ff) har återgivits av Rhezelius (fig 13), men ej av Törnewall (fig 14 jfr SvK ÖI I: 1, s 24 f), medan Frigelius har observerat dess norra motsvarighet (fig 15). Det bör påpekas, att de båda tecknarna Rhezelius och Frigelius, eljest så pålitliga,²¹ helt felaktigt har dragit upp fogen ända upp till takfoten, vilken på deras tid låg betydligt högre än nu, emedan långhuset då ännu hade en profan övervåning (se nedan).

Grunden består av en utbottning av kullersten utan bruk, belägen omkring 70 cm under markytan, samt två murade kalkstensskift, kraftigare i dimensionerna än i den därpå vilande muren samt skjutande utanför denna till en klumpig sula, knappt 10 cm bred, med ojämn kant.

Materialet i de 120 cm tjocka murarna är huvudsakligen obearbetad, vald kalksten (åkersten), enstaka råbrutna hällar samt några gråstenar, alla i relativt korta och tjocka block samt i rik färgväxling. Skiftgångarna är jämna, men kraftiga

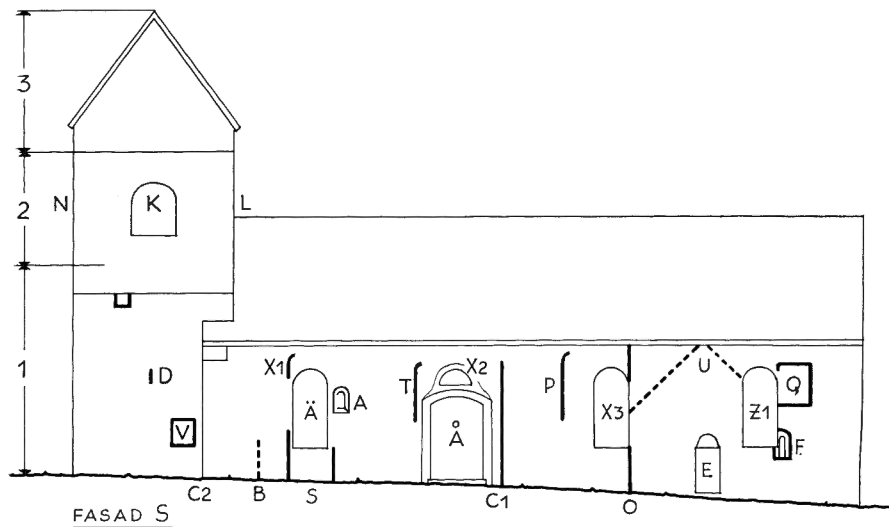
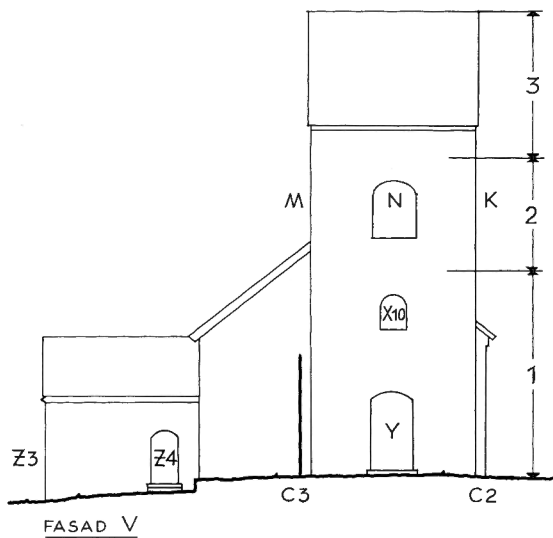

Fig 18–21. Kyrkans fyra fasader, schematiskt framställda med viktigare detaljer betecknade med bokstäver resp kombinationer av bokstäver och siffror. Skala 1 : 300, R Boström & J Söderberg 1972.

- A. Romanskt fönster.
- B. Spår av ursprunglig långhusportal.
- C 1–C 3. Långhusets hörn.
- D. Ursprunglig glugg.
- E. Korportal.
- F, G. Korfönster.
- H. Sakristienischens glugg.
- J. Östtornets nordöstra hörn.
- K–N. Klockvånings ljudöppningar.
- O. Östtornets sydvästra hörn.
- P. Långhusförlängningens fönster.
- Q. Rester av senromanskt fönster, ändrat 1795.
- R. Senromanskt fönster, ändrat på 1300-talet.
- S. Senromansk portal.
- T. Fönster av okänd ålder, äldre än 1634.
- U. Avtryck av sakristia 2.
- V. Fönster 1758 (igenmuret 1846–1969).
- X 1. Fönster 1754, ändrat 1892 (= Ä).
- X 2. Fönster 1795, ändrat 1892.
- X 3–X 9. Fönster 1795.
- X 10. Fönster 1795 eller 1864 (jfr fig 187).
- Y. Portal 1846 på platsen för medeltida portal (ändrad 1892 och 1969).
- Z 1. Fönster 1855.
- Z 2. Sakristiportal 1855 (ändrad 1969).
- Z 3–Z 4. Sakristifönster 1855.
- Å. Ny sydportal 1892.
- Ä. Nytt fönster 1892 i st f det korta X 1 (portal S igenmuras samtidigt).

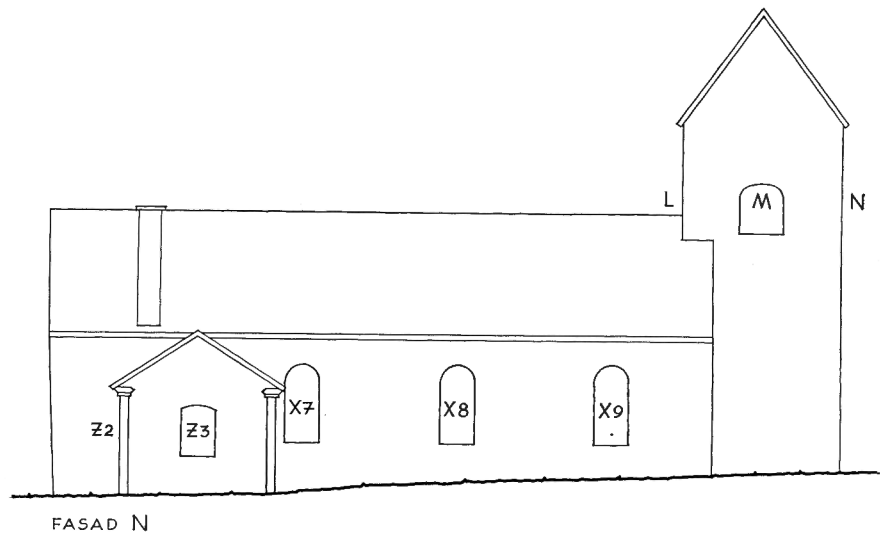
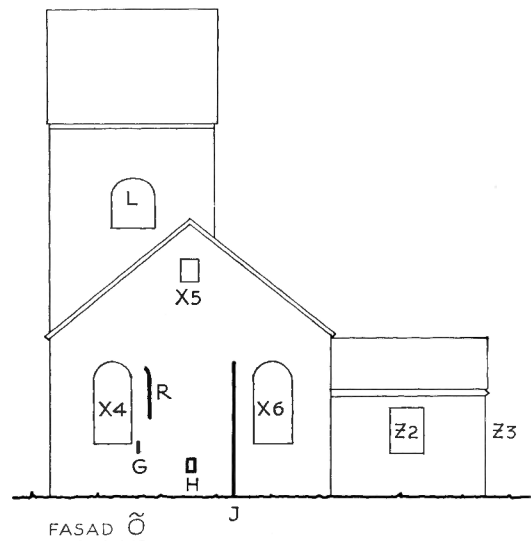
skift omväxlar med tunnare (fig 28). Stora stenar av två skifts höjd förekommer också. Ofta är förbandet slarvigt: flera lodräta fogar står över varandra. En och annan sten vänder flatan utåt eller är ställd på högkant. I såväl sydvästra som nordvästra hörnen är en stor sten ställd både på högkant och vänd med flatan utåt; den i sydväst är så stor att den motsvarar fyra skift. Enstaka tuktade stenar förekommer, men däremot ingen huggen sten, vare sig i hörnkedjor eller i omfattningar. Där stenarnas form har krävt det, är rikligt med skol och bruk använt och fogarna brett utstrukna. Där stenen i

andra fall var slät och regelbunden, krävdes naturligtvis inte så mycket fogbruk, och fogarna var därför ej heller utstrukna. Både stenar och fogar var något konvexa, så att murens godsida var kullrig. Murbruket var mycket slätt och hårt och hade en ljus grågul färgton.

Fogarna var flerstädes ilagade med ett ljust och hårt bruk, som innehöll grövre sand än det ursprungliga fogbruket. På några orörda ytor kunde man 1969 iaktta kvaderrits, bl a väster om sydportalen (Å), vidare i det enda bevarade, nedan beskrivna, ursprungliga fönstrets yttersmyg (fig

The four fronts of the church, with the more important details marked with letters or combinations of letters and numerals. Scale 1 : 300.

- A. Romanesque window.
 B. Traces of original nave portal.
 C1-C3. Corners of nave.
 D. Original opening.
 E. Chancel portal.
 F, C. Chancel windows.
 H. Opening of aumbry.
 J. NE corner of E tower.
 K-N. Sound holes in bell chamber.
 O. SW corner of E tower.
 P. Window in extension of nave.
 Q. Remains of a late Romanesque window, altered in 1795, replaced by Z1 in 1855.
 R. Late Romanesque window, altered in the 14th century.
 S. Late romaneseque portal.
 T. Window of unknown date, earlier than 1634.
 U. Impression of vestry 2.
 V. Window 1758 (blocked up 1846-1969).
 X1. Window 1754, altered in 1892 (= Ä).
 X2. Window 1795, altered in 1892.
 X3-X9. Windows 1795.
- X10. Window, 1795 or 1864 (cf fig 187).
 Y. Portal, 1846, on the site of a medieval portal (altered 1892 and 1969).
 Z1. Window, 1855.
 Z2. Vestry portal, 1855 (altered 1969).
 Z3-Z4. Vestry windows, 1855.
 Å. New S portal, 1892.
 Ä. New window, 1892, in place of the short X1 (the portal S was blocked up at the same time).

42, 44) samt i sydöstra hörnedjan (fig 30). Fogbruket var mjukt modellerat över det sydöstra långhushörnet (C 1), som därför ej var skarpkantat vid fogarna, utan något avrundat. Detta murhorn hade nämligen skyddats av intill liggande murverk (den öster därom belägna långhusförlängningen), till skillnad från långhusets båda västliga hörn (C 2, C 3), vilka bl a fått fogarna urhuggna vid tidigare omputsningar.

Kvaderritsen var omsorgsfullt utförd och regelbunden, med distinkta, ehuru tunna linjer. Två olika slags ritser kunde iakttagas 1969 (det gäller både ut-

och insidan av långhusmurarna). Det ena slaget var utfört med ett vasst verktyg, sannolikt murslevens kant, som gjort en grund men skarp fördjupning med osymmetrisk genomskärning (fig 32a). Den andra sortens ritser var troligen formad av murslevens avrundade spets, så att en grund fördjupning med symmetrisk genomskärning uppstod (fig 32b). Eftersom båda typerna förekommer i samma murverk, kan de kanske förklaras med att två olika murare arbetat sida vid sida.

Ett ställningshål påträffades 1969 på södra murens utsida, 4,65 m från sydöstra hörnet samt

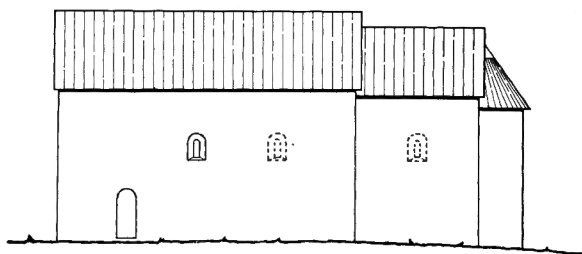
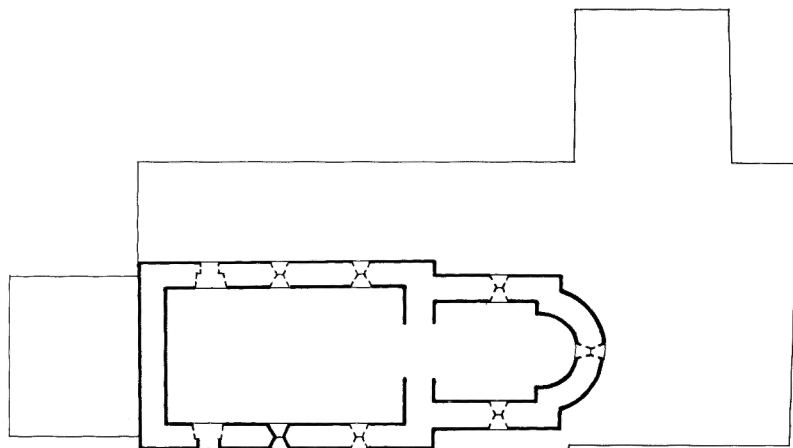

Fig 22. Absidkyrkan (period II), sydfasad och plan. Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström & J Söderberg 1972.

The apse church (period II), S front and plan. Reconstruction, scale 1:300.

140 cm över marken (fig 23). Det hade rund genomskärning, omkring 9 cm i diameter; avtrycket visade att virket hade varit krokigt.

Även i det inre visade det äldsta långhuset samma slags murverk som präglade exteriören. Som redan är omtalat fanns kvaderrits även i insidans mycket brett utstrukna fogar. Emellertid var denna ännu mer söndersargad av ombyggnader än utsidan, så att endast mycket små ytor återstod av ursprungligt murverk. Bäst bevarade nere i kyrkan var dels partierna närmast tornbågen i sydväst (fig 135 ff), dels ett litet stycke av södra muren väster om den stora portalen (Å).

Insidan av västgavelns röste (fig 33 ff, 52, 194) är synlig från den nuvarande långhusvinden, som är åtkomlig genom en lucka i trätunnvalvets sydvästra hörn och sedan 1969 har elektrisk belysning. Det har ungefär samma tjocklek som långhusmuren i övrigt, 110–120 cm, vilket kunde bekräftas då man 1969 tog upp en dörr mellan läktaren och tornets första våning. Murverket häruppe är det

bäst bevarade av hela kärnkyrkan, genom att det alltid har varit skyddat under ett vattentak och inte har varit överputsat.

Stenarna är, helt naturligt, något mindre i röstet än längre ned, och fogarna är delvis så brett utstrukna att några stenar döljs fullständigt (fig 33 f). Mursleven har gjort stora, svepande rörelser över fogarna, som ingenstans häruppe har någon kvaderrits.

Takvinkeln är ca 90°. Södra hälften av långhusets gavelröste ligger några centimeter *utanför* den därpå vilande tornmuren (fig 34 f, 52). Det har i söder en avtrappad kontur så långt man kan följa det nedåt och upp till ca 105 cm från gavelspetsen. Över denna nivå är stenarnas fria hörn något avrundade, men stötfogen har fortfarande gavelns zigzagformade kontur. Själva röstets spets är helt dold bakom utstruket fogbruk, olikt långhusets, men av samma slag som i västtornets angränsande murverk (se Västtornet). — Gavelns norra fall har en helt rak kant, bildad av fogbruk som fyllt ut vinklarna

mellan stenarna, och denna del av gaveln ligger fullständigt i liv med tornmuren (fig 52), till skillnad från gavelns södra del. Stötfogen är en endast 1,5 cm bred, rätlinjig springa med släta kanter.

Flera lager puts och vitkalk täckte långhusmurarnas insida, när de undersöktes och dokumenterades 1969 i samband med omputsningen:

1. Innerst ett hårdare, utjämnande skikt av slät, gulaktig puts med glättad yta, påslaget direkt på muren. Murslevens svepande rörelser avtecknade sig tydligt i ytan. Detta putsskikt var tunt överkalkat, delvis flera gånger. Den huggna omfattningen omkring innersmygen i långhusets sydportal (fig 37f, 162), var putsad endast i den mån gropigheter behövde fyllas ut och så tunt kalkad, att murverket delvis skymtade igenom. På detta underlag fanns spår av kalkmålningar (se detta kapitel). Även de bevarade delarna av den västra tornbågens huggna omfattning (fig 135, 137) var behandlad på liknande sätt. Där påträffades emellertid inte några kalkmålningsrester. 1200-talets mitt (jfr Byggnadshistoria, period V).

2. Däröver ett gulgrått lager av lösare struktur än nr 1 och av varierande tjocklek, beroende på det ojämna underlaget. Även denna puts var vitkalkad. Som det skall framgå i det följande, tillhörde denna puts ombyggnaden 1795–1796.

3. Mycket tunt och hårt (likt äggskal), troligen cementhaltigt lager med grå, slät yta, troligen från 1892 (se Nya kyrkan). Däröver ett par tunna kalkskikt.

På östtornets (kor nr 2) innerväggar, dels bakom det nuvarande träaltaret, dels under golvet, kan fortfarande samma serie av tre putslager studeras. Se avsnittet Östtornet (kor nr 2), interiör.

Den södra långhusmuren är eller har varit genombruten av många muröppningar från olika perioder (fig 19, 23). Fönstret (X 1) tillkom 1759 och beskrivs nedan (period IX). — Fönstren (Ä), (X 2) samt portalen (Å) tillkom så sent som 1892 och beskrivs under Nya kyrkan.

Att döma av de äldre avbildningarna (fig 13 ff, 187), synes kyrkans förnämsta prydnad ha varit den trifolieportal (S), som öppnade sig i långhusets södra mur (fig 36 ff). Den var rundbågig, och över gångöppningen, som satt ett eller två språng innanför murlivet (jfr nedan), vilade en tympanonskiva

med den undre konturen uthuggen i form av en treklöver.

Portalens övre del spolierades helt 1892 genom upptagandet av fönstret (Ä), men den nedre delen är troligen helt bevarad, ehuru den är igenmurad ända ut till murens ytterliv (fig 192f). De nedersta stenarna i omfattningens vertikala del (fig 36 f) vilar ännu på den nötta trampflisan, som nu befinner sig knappt 30 cm under markytan. De är av röd kalksten, fint skråhuggna på ett 29,5 cm brett, lodrätt bälte, räknat från de en gång fria hörnen, som är markerade med kantslag. Utanför den finhuggna ytan är stenen endast tuktad. Denna grova yta ligger 1 cm längre ut i murlivet än den finhuggna.

Den västra nedre omfattningsstenen avslutas upptill med en solvisaretavla (34 × 26 cm), inhuggen med ytterst tunna linjer och med ett runt hål i centrum (fig 40). Den järnspets, som suttit i hålet och som utgjort solurets visare, saknas.

Ytterligare två omfattningsstenar är bevarade. De är vågrätt inlagda i dörröppningen (fig 36) och har använts till att mura igen den. Den ena är 19, den andra 21 cm tjock och visar samma fina behuggning som de båda på plats bevarade stenarna. Av de förra kan man utläsa, att portalens yttre språng varit 19–21 cm djupt. På omfattningsstenarna har en rundbåge vilat (fig 39).

Löfgrens planritning (fig 187) visar två språng i yttersmygen samt uppger ett mått, 2 alnar, som om det gällde den yttre smygens bredd. Denna är emellertid större, 187 cm, de 2 alnarna gäller därför troligen själva gångöppningens bredd. Så i rekonstruktionen (fig 39) som nära överensstämmer med västportalen i Norra Möckleby kyrka ungefär $1\frac{1}{2}$ mil längre söderut.

De andra tecknarna visar i stället en portal med endast ett språng (fig 13 ff), vilket skulle innebära, att Långlöts sydportal liknat några gotländska portaler, t ex dem i Anga och Linde.²²

Tre olika nivåer kan utläsas i portalens utsida: 1. Underst den nyss nämnda äldsta nötta trampflisan, knappt 30 cm under markytan. — 2. Också mycket nött flisa. 14 cm över nr 1. — 3. I markytan (fig 39). Det är på denna man placerade de lösa omfattningsstenarna, när portalen murades igen 1892.

LÅNGLÖTS GAMLA KYRKA

Fig 25. Insidan av västtornets södra gavelröste (jfr fig 79, 80). Uppm, skala 1 : 200, J Söderberg 1969.

Inside of the S gable of the W tower (cf figs 79, 80).

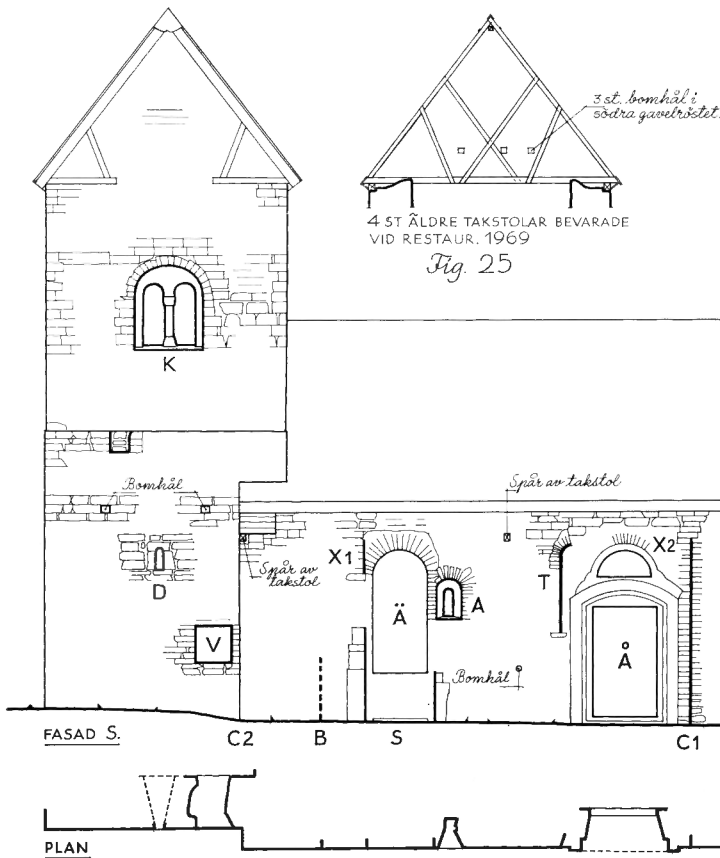

Fig 23. Sydfasaden befriad från puts, samt plan av södra muren. Uppm, skala 1 : 200, J Söderberg 1969. — Förklaring av bokstavsbeteckningarna, se fig 19.

S front with the plaster removed, and plan of the S wall. For an explanation of the symbols see fig 19.

Stora delar av portalens innersmyg är också bevarade (fig 37f). De utnyttjades 1892 till det fönster (Ä), som nu befinner sig på samma plats som portalen. Smygsidorna salades därvid ut med tegelplattor, tjockare, ju längre ut i muren man kommer, så att smyginkeln blev trubbigare och fönstrets dageröppning smalare än i portalen. När-

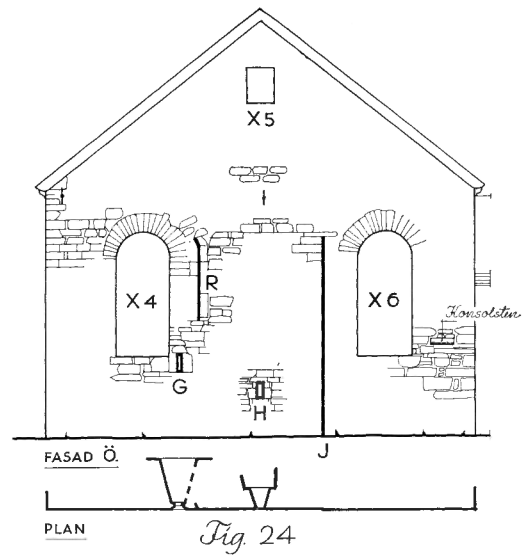

Fig 24. Östfasaden befriad från puts samt plan av östra muren. Uppm, skala 1 : 200, J Söderberg 1969. — Förklaring av bokstavsbeteckningarna, se fig 20.

E front with the plaster removed, and plan of the E wall. For an explanation of the symbols see fig 20.

mast murens innerliv är emellertid portalens smyg identisk med fönstrets. Smyghörnen består av finhuggna kalkstenskvadrer och kunde följas 295 cm över det nuvarande långhusgolvet. Sannolikt vidtog en triangelbågig avtäckning i denna nivå (fig 39).

Ett stocklås (fig 41a), som hittades 1969 på långhusvinden, har möjligen suttit på dess dörr.

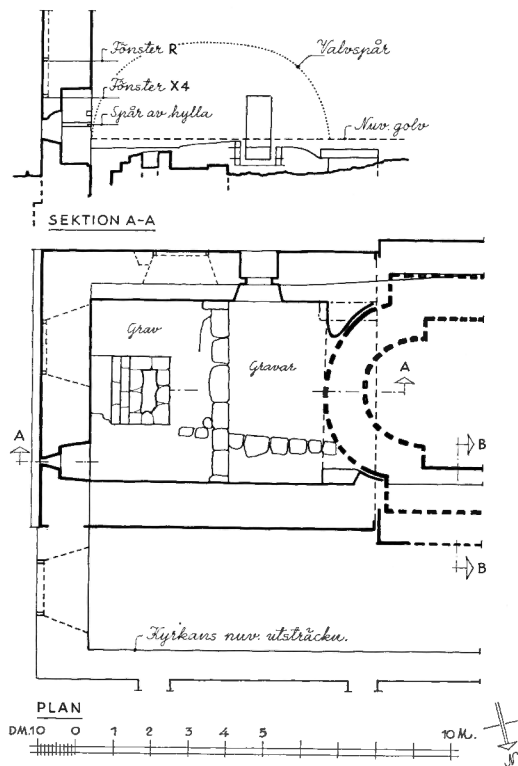

Fig 26. Kyrkans östra del, grävningplan samt sektion A-A mot söder (jfr fig 49 och 119). Uppm, skala 1 : 200, J Söderberg 1969. Valvspår markerade efter uppm av Per Olsson 1970.

E part of the church, excavation plan and section A-A looking S (cf figs 49 and 119). Traces of vaulting marked according to scale drawing by Per Olsson, 1970.

Längd 39 cm. Ek. Av villorna kan man rekonstruera nyckelns ax (fig 41 b).

Portalen är påfallande stor i förhållande till det lilla fönstret (A), som strax skall beskrivas, och sitter anmärkningsvärt nära detta (fig 23, 36). Avståndet mellan deras mittlinjer är endast 130 cm. Det visade sig också 1969, att portalen med därtill hörande murverk tydligt skiljer sig från den omgivande muren. Omkring 1 m väster därom är nämligen en skarv, tydligast på insidan, belägen ca 110 cm från långhusets sydvästra innerhörn (fig 23, 162). Den slingrar sig uppåt över murens insida och försvinner ner under det nuvarande golvet. Av allt att döma betecknar den platsen för en ursprunglig portal (B), om vars utseende vi i övrigt ingenting vet. Sannolikt fanns en liknande portal

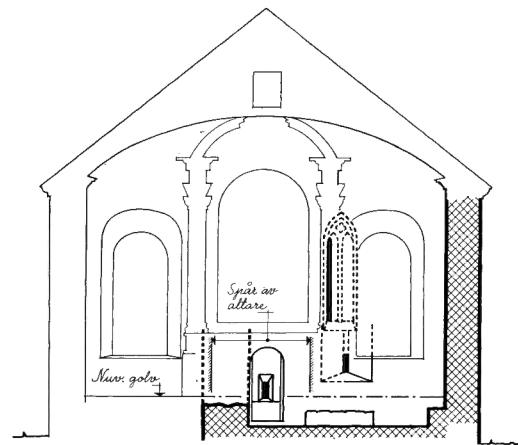

Fig 27. Östra väggens insida. Uppm, skala 1 : 200, R Boström & J Söderberg 1969.

Inside of E wall. Scale 1 : 200.

på motsvarande plats i norr, men den delen av långhusmuren har ännu inte varit möjlig att undersöka (jfr fig 232 B).

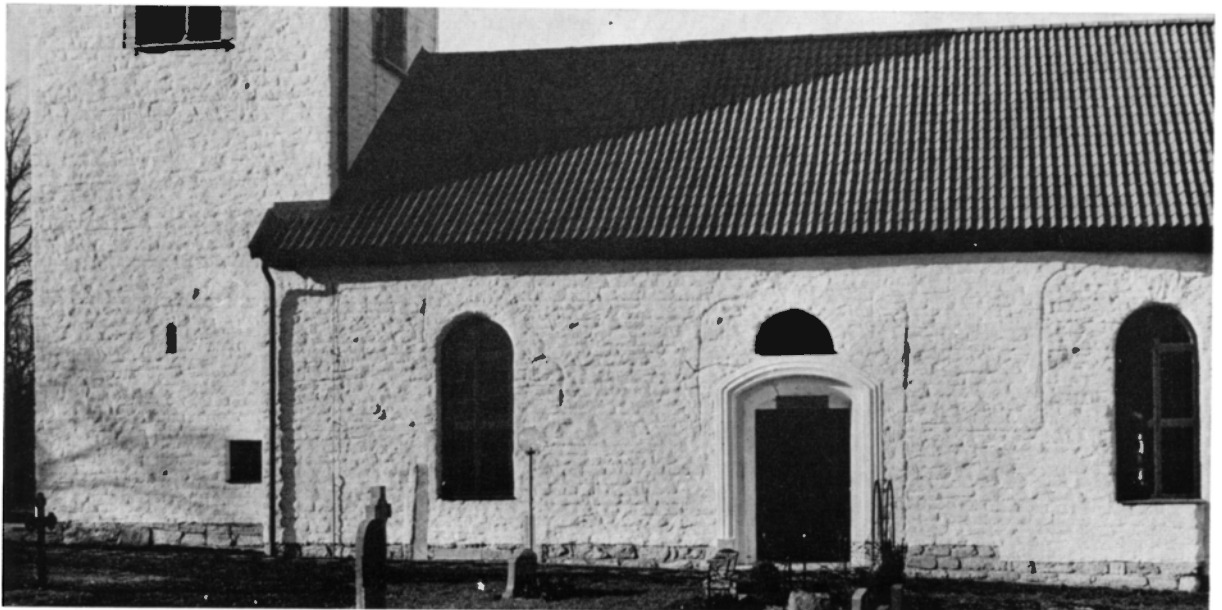
Strax öster om trifolieportalen avbildas ett litet rundbågigt fönster (A) på de gamla teckningarna (fig 13 ff). Det återfanns 1969 igenmurat och överputsat, troligen sedan 1795 (fig 42 ff). Yttersmygen var 106 cm hög och ca 72 cm bred, med sidor som divergerar något nedåt. Smygvinkeln var ungefär 67°. Västra smygsidan var ändrad och solbänken avlägsnad i samband med tillkomsten av fönstren (X 1) och (Å). Den endast omkring 20 cm breda och 62 cm höga dageröppningen befann sig 52 cm innanför murens ytterliv, dvs nästan mitt inne i muren (fig 45). Rundbågen var gjuten av tunna, dels valda, dels råbrutna flisor, 7–10 cm tjocka ca 25 cm breda och ungefär lika långa (fig 43). I valvets östra del syntes avtryck av skälbräder (fig 44). Som redan är omtalat, var kvaderritsade fogar bevarade i östra smygsidan (fig 42, 44), vilka var lika omsorgsfullt modellerade som i långhusets sydöstra ytterhörn (fig 30, se ovan).

Närmast dageröppningens östra sida samt nedtill låg rester kvar efter en multnad fönsterbåge av trä, sammansatt av en 15 cm bred, 3 cm tjock och 66 cm hög träram. Träresternas ålder (och därigenom fönstrets) har genom en C 14-analys²³ bestämts till 930 ± 105 år, vilket innebär en ungefärlig date-

Fig 28. Kyrkans mellersta del från söder. Foto S Hallgren 1969.
The central part of the church from S.

Fig 29. Kyrkans västra del från söder. Foto R Boström 1972.
The W part of the church from S.

ring till perioden 915–1125. Bågen hade lämnat tydliga avtryck i det intill liggande murverket (fig 44). Fogbruket var nämligen slaget mot karmen och modellerat mot denna, så att en fals bildades på sidorna, men inte i själva bågen (fig 45).

En liten del av innersmygen var även synlig från utsidan. Den var smalare närmast dageröppningen än yttersmygen samt överdragen med puts och kalkad.

På långhusmurens insida var fönstret (A) svårt att upptäcka. Innersmygen och dess omgivande murverk har nämligen förändrats vid flera tillfällen, senast 1892, när man använde fönstrets innersmyg som upplag för ena änden av den främsta bärlinan i den nuvarande läktaren (se vidare nedan, Nya kyrkan). — 1969 markerades fönstrets ytterkontur i putsen (fig 29, 188), medan insidan överputsades helt.

Längre österut på samma mur syntes 1969 västra hälften av ett igenmurat fönster (T), vilket skjuter upp i yngre murverk (fig 46, se avsnittet Långhusvinden). Dels var det sekundärt insatt i muren, dels föreföll det ändrat. I de äldre avbildningarna av kyrkan (fig 13 ff) har det erhållit rundbågig form, men bevarade rester visade en tydlig stickbågig avtäckning (fig 29 f, 46).

Omfattningen bestod av enbart obearbetad eller tuktad sten. I fönstervalvet var endast mycket små stenar använda (fig 46). I innersmygen förekom även några tegelstycken, varav en med svartbränd yta, vilket möjligen kan sättas i samband med en brand 1677 (se nedan). Fogbruket är grått och avviker såväl från det omgivande medeltidsbruket som från det som användes 1795 (jfr nedan). Innersmygen, som kunde följas ca 30 cm innanför murlivet, var slätputsad och vitkalkad. Mot den vita fonden avtecknade sig otydliga spår av målning i grått och rött, troligen från 1649 (jfr Kalkmålningar). På murens insida syntes här och var i fogbruket närmast fönstret avtryck av ett ganska grovt tyg i tuskaft. Troligen har en murare lutat sig mot muren,

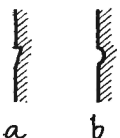

Fig 32 a–b. Två typer av kvaderrits i långhusets murverk. R Boström 1969.
a–b. Two types of ashlar marking in the masonry of the nave.

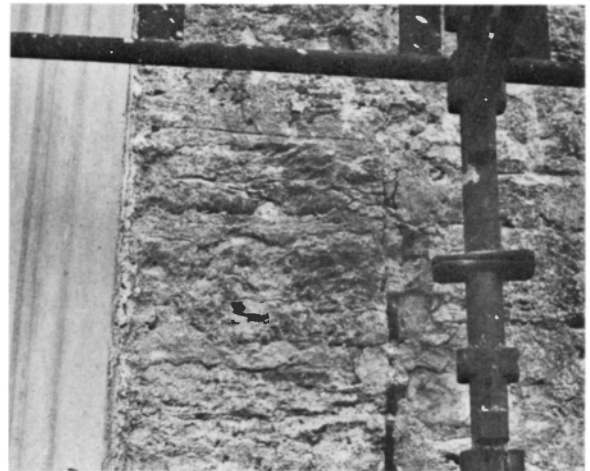

Fig 30. Stötfogen (C1) mellan långhuset och långhusförlängningen jämte spår av kvaderrits på långhushörnet. Foto R Boström 1969.

Vertical joint (C1) between the nave and the extension of the nave and traces of ashlar marking on the corner of the nave.

Fig 31. Samma som fig 30, närmast grunden. Foto R Boström 1969.

The same as fig 30, nearest the foundations.

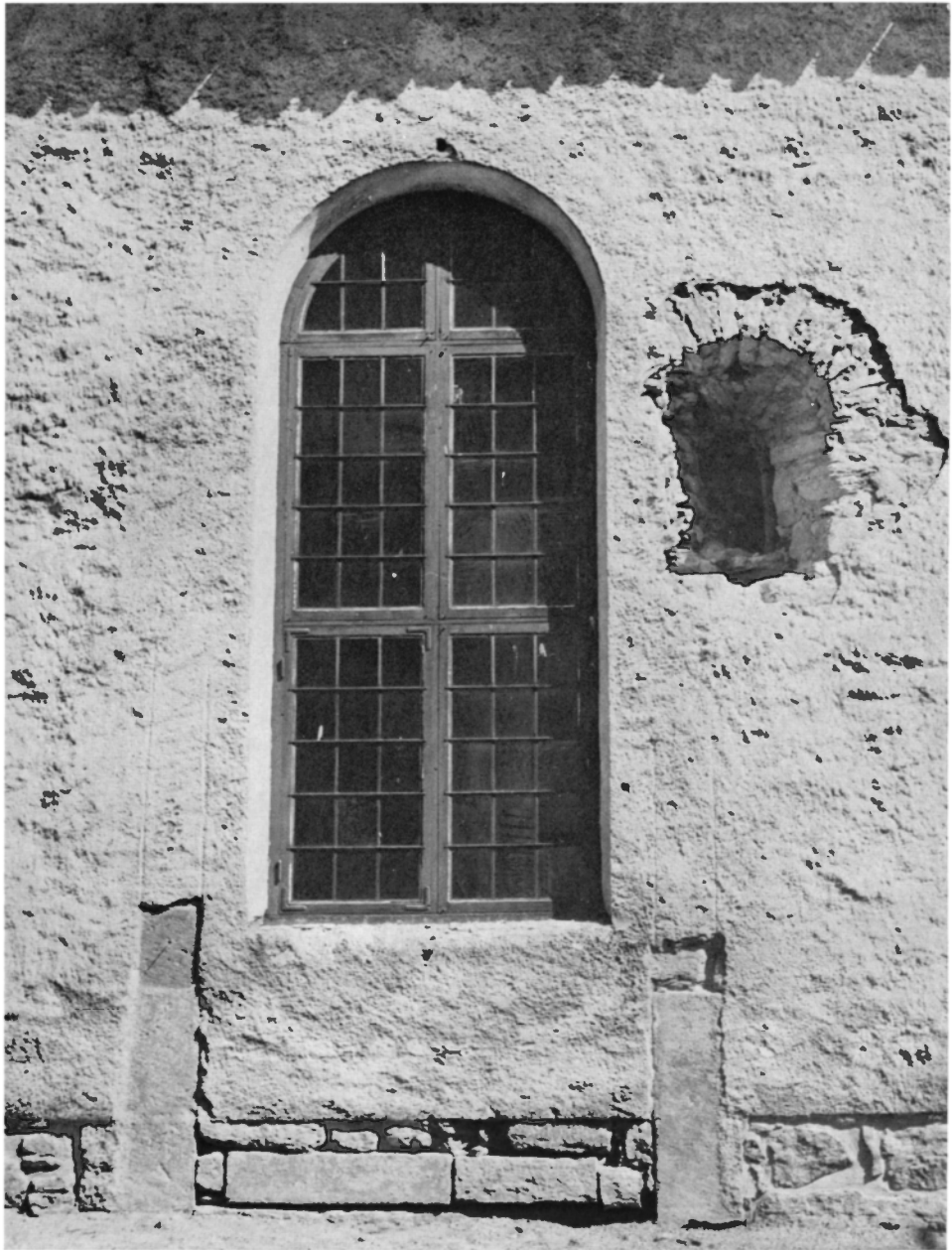
Fig 33–35. Långhusets västra gavelröste, insidan, samt två detaljer av densamma, södra delen, fotograferade i dagsljus under takomläggningen. Foto R Boström 1969.

The inside of the W gable of the nave, and two details of the same, S part, photographed in daylight during the relaying of the roof.

Fig 36. Ursprungligt fönster (A) i det äldsta långhusets södra mur, rester av portal (S) samt fönster (Å).
Foto R Boström 1969.

Original window (A) in the S wall of the oldest nave, remains of a portal (S) and a window (Å).

innan bruket torkat. En del fogar var påbättrade med bruk som innehöll små kolstycken. Rakt över fönstret syntes en redan beskriven avsågad ekbjälke, en rest av den äldsta takstolen.

Sannolikt var fönstret (T) en ersättning för ett litet romanskt fönster av samma utseende som (A) (fig 42 ff). Numera skymtar man halva fönstret (T) endast som en rits i putsen (fig 29, 188, 196). På murens utsida, under fönstret (T), syntes spår av

rödfärg, som runnit ned på muren inifrån fönstret. Liknande rödfärg förekom under det nedan beskrivna fönstret (P), fig 83 f, 131. Där får man förklaringen på fenomenet: ett mönjerött kitt fanns kvar i falsen, vilket var orsaken.

Absidkoret

De två öster om långhuset belägna delarna, den s k långhusförlängningen samt östtornet, är yngre

Fig 37–38. Innersmygen till portalen (S), 1892 omgjord till fönstret (Ä). Foto R Boström 1969.

The inside splay of portal (S), converted into a window (Ä) in 1892.

än långhuset och skildras nedan i särskilda avsnitt.

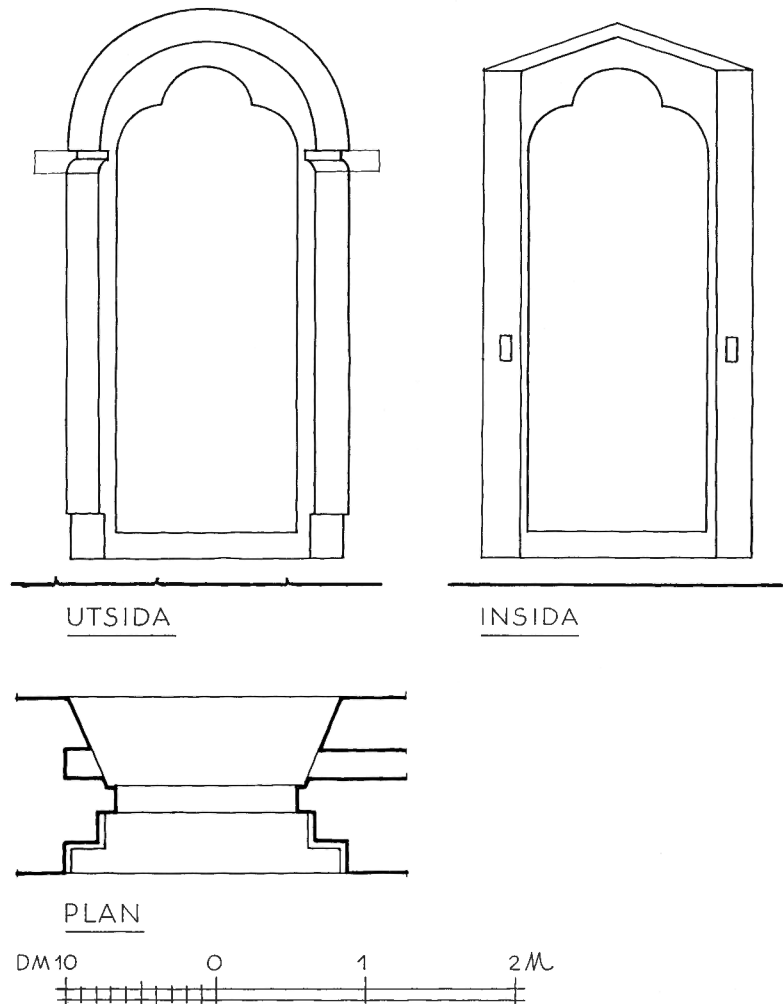
Rester av ett ännu äldre ursprungligt kor med absid påträffades 1969, 45–70 cm under det nuvarande långhusets golv (fig 17, 47 ff, 82, 116 f) och kan numera studeras om man gör sig mödan att krypa ned under golvet genom en lucka i Nya kyrkans altare (fig 205). De nedre delarna av korets västra, närmast triumfbågen belägna partier samt delar av södra sträckmuren döljs fortfarande under golvfyllningen och är ej åtkomliga för undersökning. Man kan därför inte se, om absidkoret ligger i förband med det romanska långhuset; det före-

faller emellertid sannolikt på grund av murverkets likartade karaktär (se nedan). Absidens östligaste parti är helt borta, dels i samband med östtornets tillkomst, dels på grund av att ett stort antal gravar senare har inrättats under koret och angränsande delar (fig 82: 2–4).

Bevarade är de närmast tribunbågen belägna murarna. Genom att man 1938 hade placerat värmeledningsrör utmed nordmurens insida (fig 117), var denna lättare att undersöka än södra delen, som fortfarande täcks av rasmassor och annan fyllning. Från nordöstra innerhörnet kunde man med handen följa tribunbågens norra vederlag

Fig 39. Långhusets senromanska portal (S), fasader samt plan. Rekonstruktion, skala 1 : 50. R Boström 1972.

The late Romanesque portal of the nave (S), fronts and plan. Reconstruction, scale 1 : 50.

ca 55 cm mot söder, men på grund av risken för ras gick det inte att få klarhet i om absiden öppnade sig vid denna punkt eller ännu något längre söderut.

Vidare undersöktes 1969 ett litet stycke av koret norr om absiden belägna östra yttermur, som var synlig på en sträcka av 60 cm (fig 82; resten döljs under yngre påbyggnader, se nedan). Till planen var koret nästan exakt en kvadrat med en innersida av omkring 4 m (fig 22). Den yttre längden kan avläsas i långhusförläggningens södra mur (fig 29, 83 f), vilken har ungefär samma mått (jfr fig 17 samt nedan). I analogi med långhusets torde även kormurarna ha varit 120 cm tjocka.

Av absiden återstår numera ett par murstumpar i norr och söder samt delar av de yttre och inre murliven. Med utgångspunkt från de bevarade

delarna kan man beräkna mantelmurens tjocklek till högst 108 cm. De bevarade murresterna synes bevisa att man vid utläggningen av absiden har placerat passarens spets mot det *inre* murlivet av östra kormuren (fig 82). Därav följer i så fall att absidens plan endast omfattade en halv cirkel. Diametern (=tribunbågens bredd) var ca 3 m.

Mest återstår av absidmurens södra del (fig 47, 116), som är bevarad till ca 60–80 cm höjd, därför att den fått tjäna som underlag för triumfbågens södra vederlag i östtornets bottenvåning (=kor nr 2, fig 82). Norra absidstumpen står endast kvar till 52–77 cm höjd (fig 48, 117).

På en utbottning av kullersten i jord och sand är murade två skift av kraftigare dimensioner än den egentliga muren, som gör en obetydlig in-

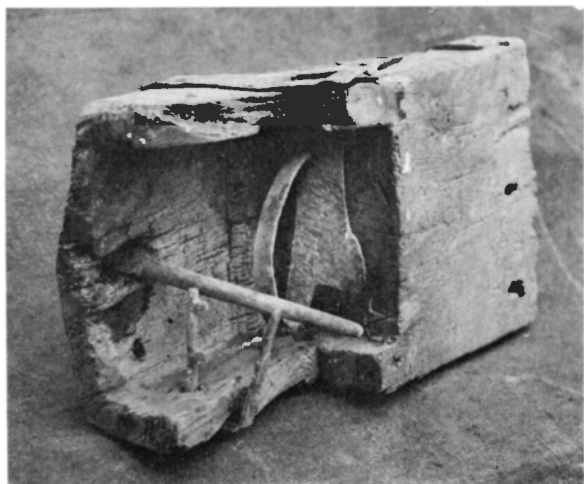
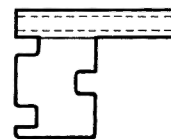

Fig 40. Solvisaretavla i omfattningen till portal (S), lika gammal som denna. En spik är insatt i mitthålet, för att ge skugga. Foto S Hallgren 1972.

Sun-dial in the surround of portal (S), the same date as the portal. A nail is fitted into the centre hole to serve as gnomon.

Fig 41 a. Stocklås (från portalen S?), funnet på långhusvinden 1969. Foto R Boström 1969. — b. Rekonstruktion av nyckeln med ledning av villorna i låset. Skala 1:3, R Boström 1969.

a. Lock (from portal S?), found in the attic of the nave in 1969. b. Reconstruction of the key on the basis of the wards in the lock. Scale 1:3.

dragning på utsidan till en nästan omärklig sula (fig 47). Absidens yttre murliv når ca 20 cm (=ett skift) djupare än det inre och karakteriseras av samma slag av vald kalksten med frambuktande godsidor som är utmärkande för långhuset (jfr ovan). I norr och söder har absidmuren lämnat tydliga avtryck i östtornets murverk, från vilket den numer är skild genom ca 5 cm breda sätt-sprickor (fig 47 f, 116 f).

Ovanpå absidgrunden påträffades 1969 en löst liggande, huggen sten, 73 × 70 × 24 cm (fig 82 F, 91). Den var mycket nött på översidan men i övrigt välhuggen, med kantslag. Stora delar av stenens yta döljs bakom flera lager vitkalk. — Stenen

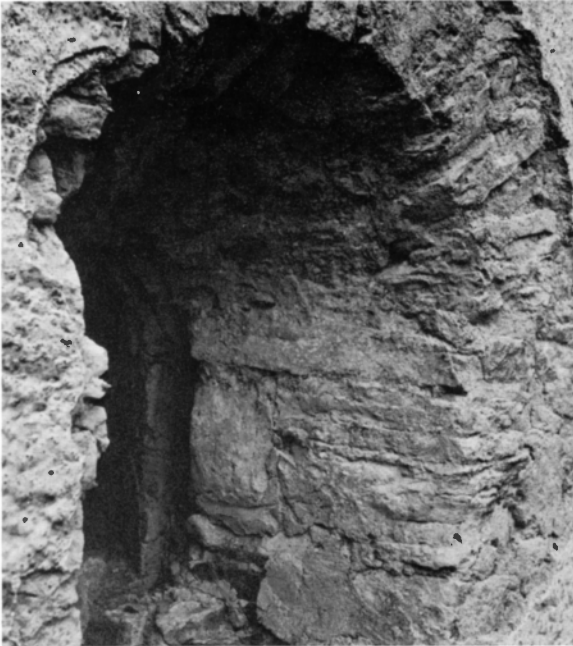

Fig 42. Östra smygsidan av fönstret (A) med kvaderritsade fogar. Foto R Boström 1969.

E side of splay of window (A) with false ashlars.

syntes ha haft sekundär användning i en gravmur, men dess behuggning och vitkalkade ytor erinrar så starkt om den huggna basen i triumfbågens södra vederlag (fig 47, 82 C, 116), att man gärna vill sätta dem i samband med varandra. Troligen är den identisk med basen i den förmodade triumfbågspelaren (jfr fig 153 samt Byggnadshistoria, period V). Den nötta ovansidan tyder på att stenen sedermera blivit liggande i golvet som golvsten, innan den fick användning i en grav. — Ligger nu upplagd på östtornets norra mur (fig 91).

På de nordliga absidresterna vilar dels en del av en låg kallmur, nedan kallad gravmur (fig 82: 5), dels en lång, grov bjälke, vilka båda har att göra

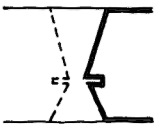

Fig 45. Plan av fönstret (A) med rester av träbåge, rekonstruktion. Skala 1:100, R Boström 1969.

Plan of window (A) with remains of a wooden frame, reconstruction, scale 1:100.

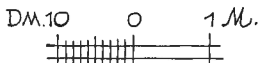

Fig 43. Valvet i fönstret (A) av vald kalksten. Foto R Boström 1969.

The vaulting in window (A), of selected limestone.

Fig 44. Dageröppningen i fönstret (A) från utsidan med rester och avtryck av ursprunglig fönsterbåge. Foto R Boström 1969.

Window opening (A) from the outside with remains and an impression of the original window frame.

Fig 46. Rester av sekundärt fönster (T) i långhusets östra del (jfr fig 23, 196). Fönstret skjuter upp i den profana övervåningens murverk. Foto S Hallgren 1969.

Remains of secondary window (T) in the E part of the nave (cf figs 23, 196). The window extends up into the masonry of the profane upper storey.

med ett par gravar i koret (fig 82: 3, 4), beskrivna nedan, se Östtornet (kor nr 2), interiör.

Från omkring 30 cm höjd och ända upp till bevarad nivå är norra kormurens inre murliv avrivet, så att en hylla av 45–50 cm bredd har bildats ungefär 70 cm under nuvarande golv (fig 49). På de återstående delarna av kormuren vilar det inre livet av långhusförlängningens nordmur (se vidare nedan).

Innanför norra kormuren syntes 1969 obetydliga spår av en golvbeläggning (?). Området var fyllt av ett fint, lätttrinnande, järnhaltigt grus i rödbrun färg, som bjärt kontrasterar mot de därpå liggande, ljusst gråbruna raseringslagren. Det kan nu ej avgöras,

om fyllningen tillkommit under absidkorets byggnadstid eller i samband med inrättandet av gravar.

Över den nuvarande kyrkans golvnivå var endast ett parti av korets inre synligt 1969, nämligen det 10–15 cm djupa såret efter den bortbrutna triumfbågens (nr 1) södra vederlagsmur (fig 50). Murkärnan låg blottad och var lagad med diverse småsten, bruk och skärvor av enkupigt tegel på ett sätt som visat sig vara typiskt för ombyggnaden 1795–1796 (se nedan). Bland tegelbitarna märktes några med tillverkaremärken (fig 158). — Absidkorets sydvästra innerhorn påträffades 120 cm öster om långhusportalen (Å) som ett lodrätt avtryck (fig 50).

Fig 47. Östtornets (kor nr 2) sydvästra innerhörn. Längst t h den öppna stötfogen mot absiden samt en skymt av dess grund. Jfr fig 26, 82, 116. Foto R Boström 1969.

The SW inner corner of the E tower (chancel no 2). To the far right is the open vertical joint to the apse and a glimpse of its foundation. Cf figs 26, 82, 116.

Fig 48. Rester av absidkorets nordöstra del samt den öppna stötfogen mellan absiden och det till kor nr 2 hörande norra triumfvederlaget (D i fig 82). Stickan mitt i bildens överdel är insatt som markering av absidkorets nordöstra innerhörn. T v skymtar den s k gravmuren (fig 82: 5) och en till graven hörande, multnad bjälke. I över vänstra hörnet över den mörka fyllningen en golvflisa, kanske en rest av absidkorets golv. Foto R Boström 1969.

Remains of the NE part of the apse chancel and the open joint between the apse and the N abutment of the chancel arch of chancel no 2 (D in fig 82). The stick in the middle of the upper part of the figure marks the NE inner corner of the apse chancel. To the left can be seen the so-called grave wall (fig 82: 5) and a decayed beam belonging to the grave. In the upper left-hand corner above the dark material is a floor chip, perhaps a fragment of the floor of the apse chancel.

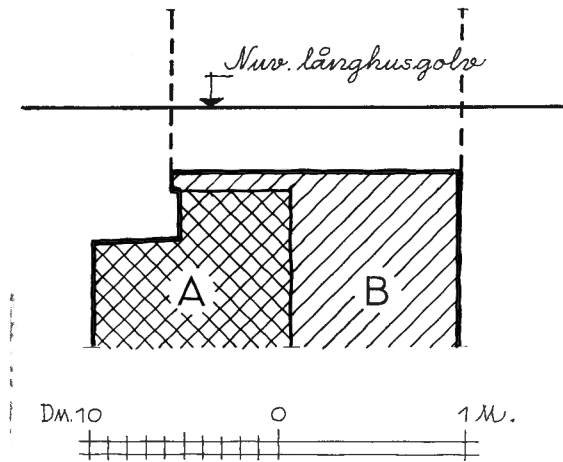

Fig 49. Schematisk genomskärning av långhusförlängningens norra mur (B). Absidkorets nordmur (A) har utnyttjats till sin yttre hälft som grund. Jfr sektion B-B i fig 26. Skala 1 : 40, R Boström 1969.

Schematic section of the N wall of the nave extension (B). The N wall of the apse chancel (A) has been used partly as a foundation. Cf section B-B in fig 26. Scale 1 : 40.

Omkring 80 cm under nuvarande golv ligger några flisor invid tribunågmuren på en fyllning av brun jord (fig 48, 117, 132). Några har använts som underlag för en grav (fig 48). Om flisorna är rester av ett golv i absidkoret eller endast har att göra med gravar, kan inte avgöras utan en försiktig utgrävning.

Västtornet

Det ännu bevarade västtornet (fig 16 ff, 51 ff, 187 ff) vilar med sin östra mur på långhusets västgavel (fig 52 f, 194). Det är inte en homogen byggnad, utan har tillkommit i tre etapper, klart åtskilda från varandra genom olikheter i murverket (fig 23, 58 f).

Undergrunden, belägen 70–80 cm under nuvarande markyta, utgörs av en utbottning av stora kullerstenar, lagda i ett smalt dike direkt i sandåsen.

Grunden består av ett ca 80 cm högt parti, murat av stora, råbrutna hällar, åkersten samt enstaka granitblock. De bildar två sulor (fig 53), en övre

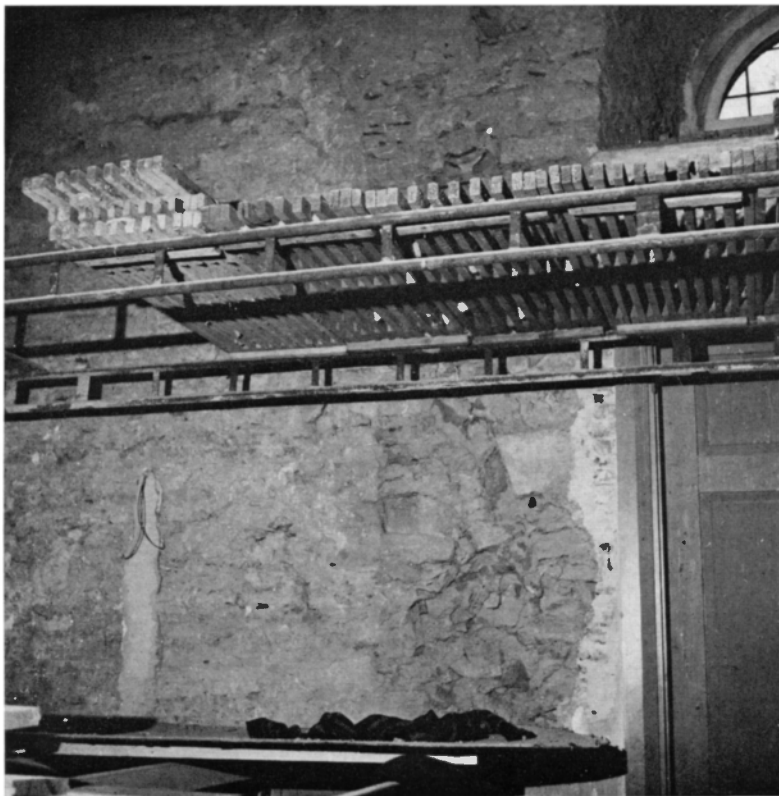

Fig 50. Såret efter det bortbrutna södra vederlaget i den äldsta triumfbågen (det mörka partiet närmast sydportalen (Å, t h på bilden)). Den lodräta linjen mitt i bilden visar stötfogen mellan absidkoret och långhusförlängningen. Ovanför byggnadsställningen fortsätter triumfbågens vederlag. Där avtecknar sig också båglinjen i ett valv (jfr fig 149, 193). Foto R Boström 1969.

The scar after the demolished S abutment of the oldest chancel arch (the dark part nearest the S portal, right in the picture). The vertical line in the middle of the figure marks the junction of the apse chancel and the extension of the nave. The abutment of the arch continues above the scaffolding. There, too, can be seen the arch of a vault (cf figs 149, 193).

Fig 51. Västra kyrkogårdsingången med klivstätta (t v), bestående av i muren inskjutna hällar. I bakgrunden kyrkans västfasad. Foto R Boström 1972.

The W entrance to the churchyard (left), with a stile consisting of slabs built into the wall. In the background is the W front of the church.

med något så när rak kant, ca 20–30 cm bred, ungefär i markytan, samt en undre, belägen ett skift (=15 cm) därunder, två skift hög samt av varierande bredd (15–35 cm). Denna nedre sula, som saknar varje ansats till jämna kanter, i synnerhet i väster, ligger ungefär i liv med det romanska

långhusets sträckmurar, men på grund av nivåförhållandena ligger tornets nedre sula ett par skift högre än långhusets otydliga grundsula.

Tornets tre fria murar har samma tjocklek, omkring 140 cm, medan den östra är något tunnare och har ungefär samma tjocklek som västra lång-

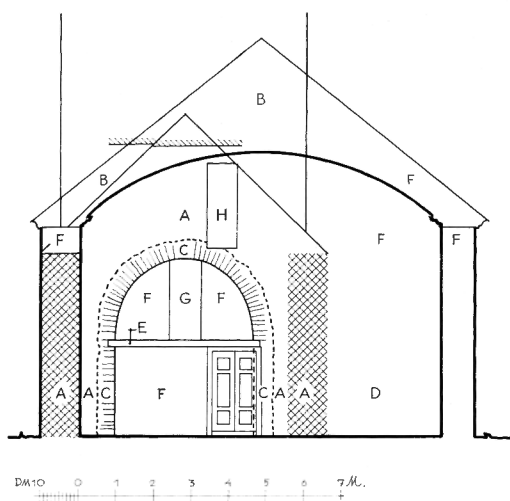

Fig 52. Insidan av den nuvarande kyrkans västgavel, med murverk från olika tider. A. Kärnkyrkans murverk. — B. Västtornet. — C. Tornbågens murverk. — D. Det s k kornhusets västra mur. — E. Mattis Hejdemans läktare. — F. Murverk från 1795. — G. Murverk från 1892. — H. Torn-dörr från 1969. Uppm, skala 1 : 200, R Boström 1969.

The inner side of the W gable of the present church, with masonry dating from different periods. A. Masonry of the original church. B. The W tower. C. Masonry of the tower arch. D. The W wall of the so-called granary. E. Mattis Hejdemans gallery. F. Masonry dating from 1795. G. Masonry dating from 1892. H. Tower door, 1969.

Fig 53. Ett stycke av västtornets nordmur med dess dubbla sula samt det romanska långhusets nordvästra hörn (C3). T v om det senare är murverk, tillhörande det s k kornhuset (jfr fig 15, 17, 52, 143 f). Foto R Boström 1969.

Part of the N wall of the W tower with its double footings, and the NW corner of the Romanesque nave (C3). Left of the latter is masonry belonging to the so-called granary (cf figs 15, 17, 52, 143 f).

Fig 54. Innersmygen till gluggen (D), (jfr fig 23, 56, 200). De Brett utstrukna fogarna är ursprungliga. Foto R Boström 1969.

The inside splay of opening (D), (cf figs 23, 56, 200). The widely spread pointing is original.

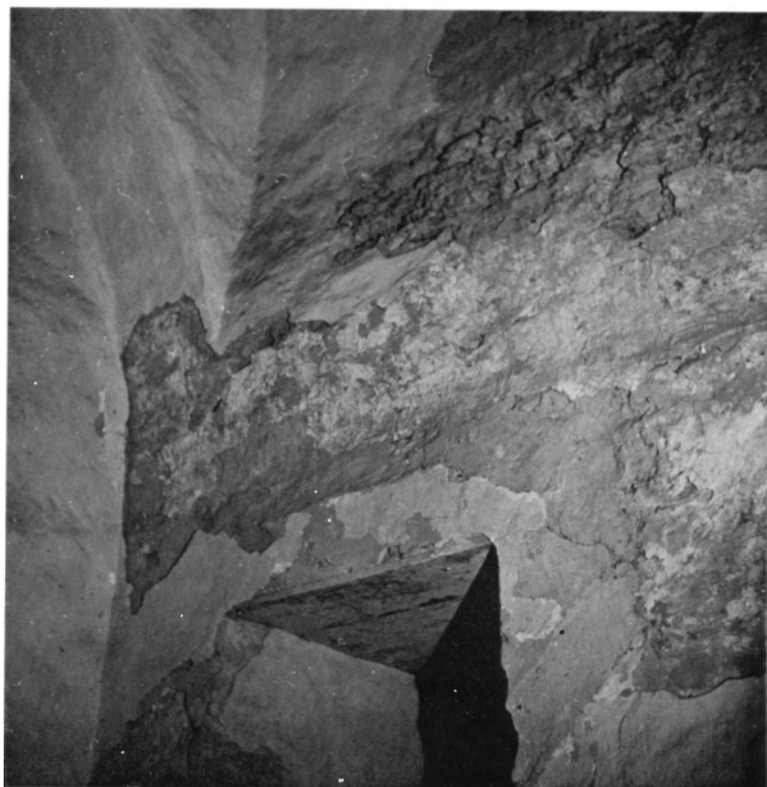
Fig 56. Vapenhusets södra vägg med tydliga avtryck av skälbräder till ett tunnvalv. Överst gluggen (D), se även fig 200. Foto R Boström 1969.

The S wall of the porch with distinct impressions of scaffolding boards for a barrel vault. Above, the opening (D); see also fig 200.

Fig 55. Vapenhusets sydöstra hörn med ett stycke av tornbågen (se även fig 52, 149, 200), gluggen (V), avtryck av skälbräder till ett tunnvalv (jfr fig 149) samt där ovanför sårigheter efter det bortbrutna tunnvalvet. Foto R Boström 1969.

The SE corner of the porch, with part of the tower arch (see also figs 52, 149, 200) the opening (V), impressions of scaffolding boards for a barrel vault (cf fig 149) and above scars after the demolished barrel vault.

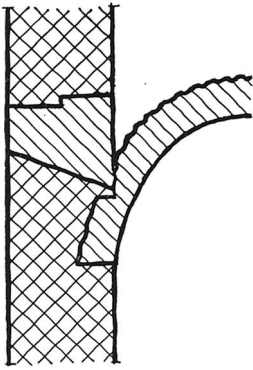

Fig 57. Rekonstruerad sektion av västtornets södra mur med tunnvalvet och den igenmurade gluggen (D). R Boström 1969.

Reconstructed section of the S wall of the W tower with the barrel vault and the blocked-up opening (D).

husgaveln, 120 cm (jfr ovan). Stötfogen mellan västtornet och långhuset frilades nämligen 1969, så att man bl a kunde mäta murtjockleken inne i dörrsmygen mellan vapenhuset och kyrkorummet (fig 193).

På grund av att murytorna har skadats vid flera omputsningar, var det 1969 svårt att säkert se skillnaden mellan huggen och tuktad sten samt att få en klar uppfattning om fogarnas ursprungliga utseende. Östra tornmuren är den bäst bevarade. Den kan studeras från den nuvarande långhusvinden (fig 33 f, 60 f). Den del som nu är skyddad under det nuvarande långhusets vattentak, har även tidigare i stor utsträckning legat under tak (fig 52, 194) och har därför blivit bättre bevarad än fasaderna på tornets tre fria sidor. Dessa kunde 1969

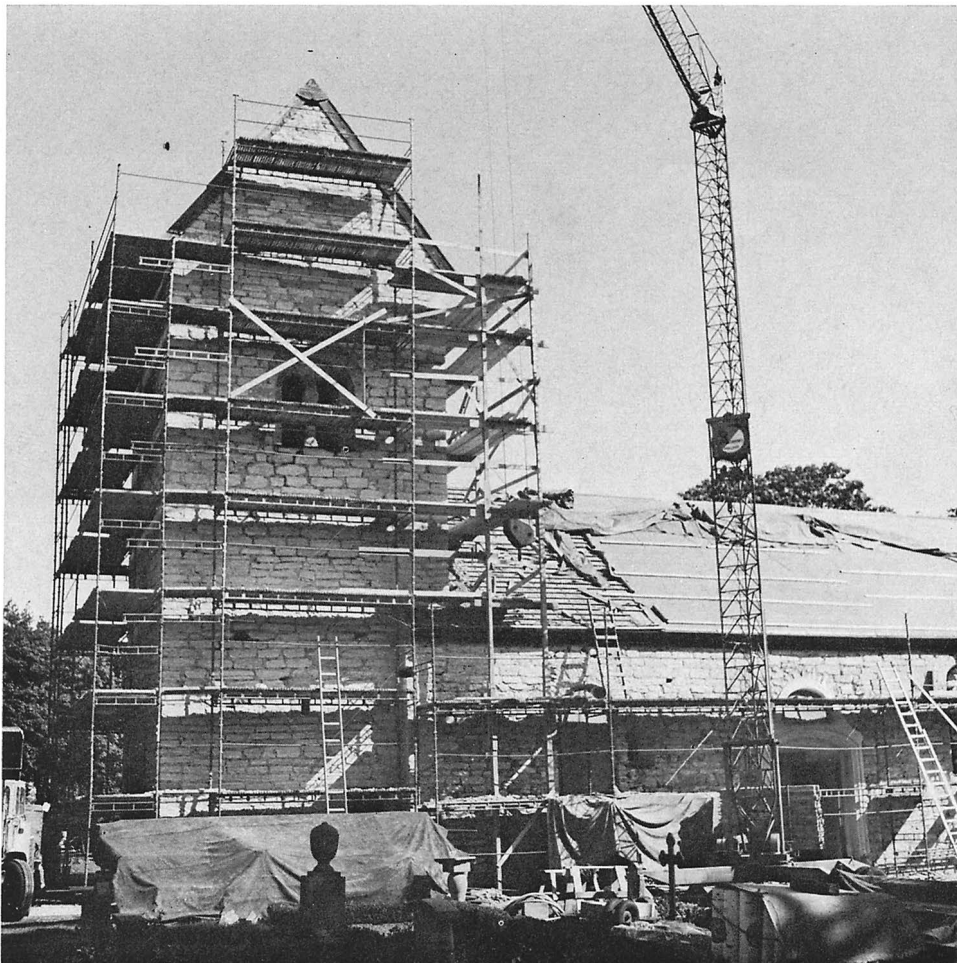
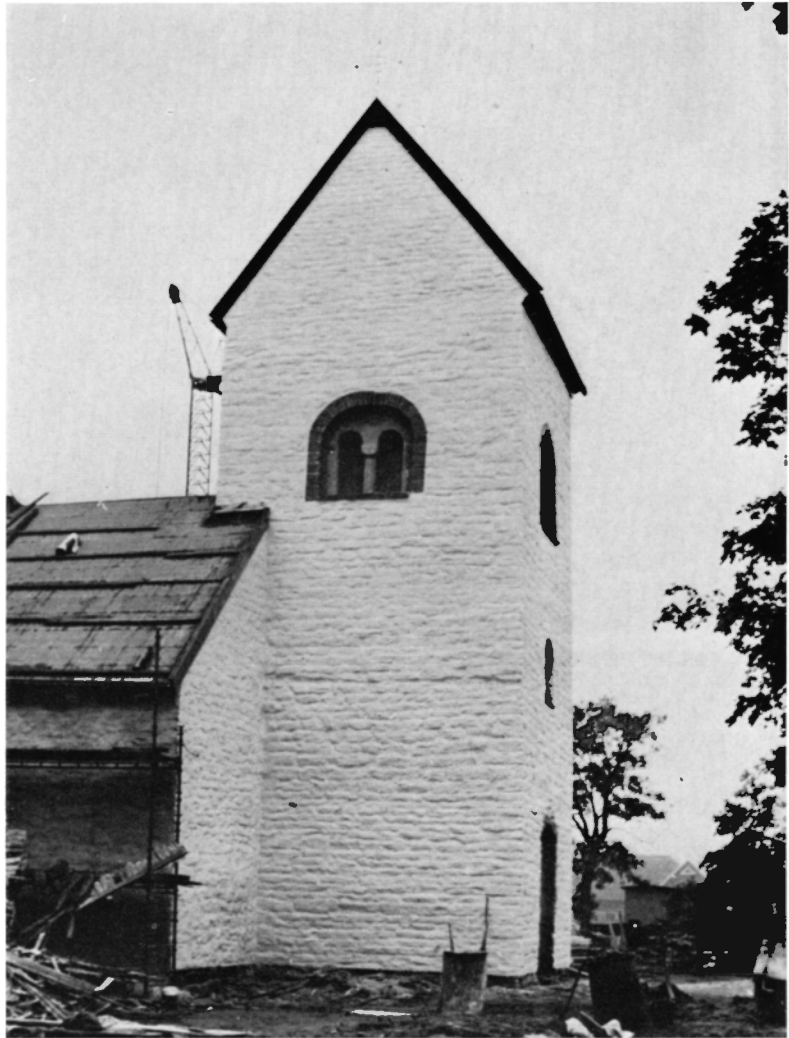

Fig 58. Västtornets och ett stycke av långhusets södra murar (jfr fig 23). Foto R Boström 1969.

The S wall of the W tower and part of the S wall of the nave (cf fig 23).

Fig 59. Västtornet i färdigrestaurerat skick, från norr. Den vågräta skuggan i jämnhöjd med långhusets takfot är en slits för taket till en bod, riven 1969 (synlig i fig 187, 189, 190 ff). Foto R Boström 1969.

The W tower completely restored, from N. The horizontal shadow level with the eave of the nave is a slit for the roof of an outhouse, demolished in 1969 (visible in figs 187, 189, 190 ff).

visa upp öppna fogar, ilagade med mängder av tegelskärvt, skrotsten och bruk av yngre datum, huvudsakligen från 1795 (jfr nedan).

Murverket i tornets äldsta del, upp till ca 7,5 m höjd, utgörs av råbruten eller tuktad sten, åkersten samt ett fåtal granitstycken. Enstaka små kalkstenar, vända med flatan utåt, ibland ställda på högkant, är använda som utjämning. Endast i hörnen har man använt huggen kalksten, vilken bildar fina, skarpkantade hörnkedjor.

Förbandet karakteriseras av tunnare och stundom längre stenar än i långhuset. Den genomsnittliga stenslängden är 38–90 cm, men även stora block upp till 135 cm längd förekommer. Deras tjocklek (= skifthöjden) är mellan 14–22 cm, med undantag

av ett parti om ca 150 cm höjd, räknat från underkanten av den nedan beskrivna gluggen (D) till underkanten av de likaledes nedan beskrivna ställningshål. I detta parti har tjockare stenar använts, i genomsnitt 25–30 cm.

Skiftgångarna är tämligen jämna, men i likhet med förhållandena i långhusmuren förekommer ofta två eller flera lodräta fogar rakt över varandra. Förbandets lagar är med andra ord inte så strikt iakttagna! — Färgskalan är stramare än i långhusmuren: i det grå murverket förekommer endast sparsamt med röd kalksten.

Murbruket är ljust och något grövre än i långhuset, beroende på att det innehåller grövre sand. En bekväm jämförelse erbjuder långhusets inbakade

Fig 60. Murverket i västtornets mellersta parti (period IV B) med välhuggna kvadrer. Ett stycke av östra muren med östra ljudgluggen (L). I förgrunden skymtar en likbår från 1700-talet (?). Foto R Boström 1969.

The masonry in the central part of the W tower (period IV B) with skilfully tooled ashlar. Part of the E wall with the E sound hole (L). In the foreground can be seen a bier dating from the 18th (?) century.

Fig 61. Som fig 60, med västtornets nordöstra hörn. Foto R Boström 1969.

As fig 60, with the NE corner of the W tower.

gavelspets och det ilagade hålet efter dess nockbjälke (fig 33 ff), vilka beskrivits ovan. Dessa är nämligen dolda bakom flera lager av det litet gryniga bruk som utmärker det äldsta murverket i västtornet.

Ungefär mitt i västfasaden är en portal (Y), som är resultatet av ombyggnader 1846, 1892 (fig 191) och 1969 (fig 18, 51), se vidare Nya kyrkan. Resterna av en ursprunglig, smal ingång påträffades 1969 under den breda västportalens tröskel. Enligt Löfgren (fig 187) satt gångöppningen i murens ytterliv och han anger bredden till 1 aln, 21 tum (=112 cm). Spår av innersmygen påträffades också 1969. Dess bredd kunde genom avtryck beräknas till 123 cm, smygsidorna har varit rätvinkliga. Den yttre trampflisan torde ha legat i nivå med tornmurens nedre grundsula. Enligt Törnwall (fig 14) och Frigelius (fig 15) var portalen rundbågig, men i övrigt är dess utseende helt okänt.

På södra sidan, nära sydvästra långhushörnet, är ett kvadratisk litet fönster (V), vilket framtog 1969 (fig 19, 23, 55, 187 f, 193). Det är ej ursprungligt, utan tillkom först 1758 (se period IX) och murades åter igen 1846 (se vidare Nya kyrkan).

Högre upp och nästan mitt på södra tornmuren är en smal, ursprunglig glugg (D), även denna framtagen 1969 (fig 19, 23, 54, 56, 188, 193, 200). Överliggaren består av en enda sten, i vilken en liten rundbåge är uthuggen (fig 54). Omfattningsstenarna består av vardera en kalksten, ställd på högkant med flatan vänd utåt, och även solbänken utgörs av en enda sten. Dageröppningen, som är belägen ända ute i murens ytterliv, är endast 59 × 18 cm. Innersmygen (fig 54, 56, 193, 200), som nu är synlig inifrån det nuvarande vapenhuset, 410 cm över golvet, är täckt av två vågräta, överkragade hållar av råbruten kalksten och skrånar mycket starkt åt sidorna, men svagt nedtill. Smygsidorna är ganska släta, genom att fogarna är mycket brett utstrukna.

Gluggens inre smyg var före 1969 omsorgsfullt igenmurad (se nedan). Utifrån var den synlig ända till 1795. På Rhezelius' teckning (fig 13) kan man nästan, trots den lilla skalan, se dess rundbågiga övre avslutning (jfr not 20).

På tornets tre fria sidor påträffades 1969 drygt 5 m över den nuvarande markytan horisontala kanaler, två på varje sida, ca 30 cm i genomskärning,

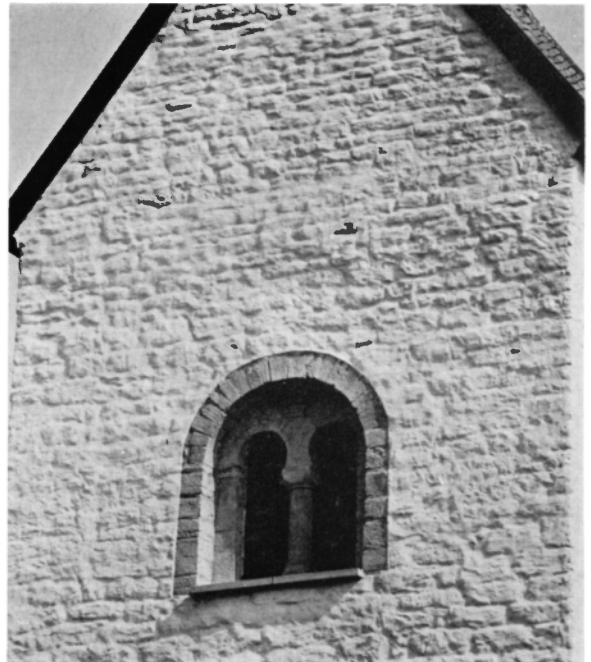

Fig 62. Östra ljudgluggen (L) med kolonnätt från 1937. Foto S Hallgren 1972.

The E sound hole (L) with a colonnette dating from 1937.

Fig 63. Södra ljudgluggen (K), utsida. Foto S Hallgren 1972.

The external side of the S sound hole (K).

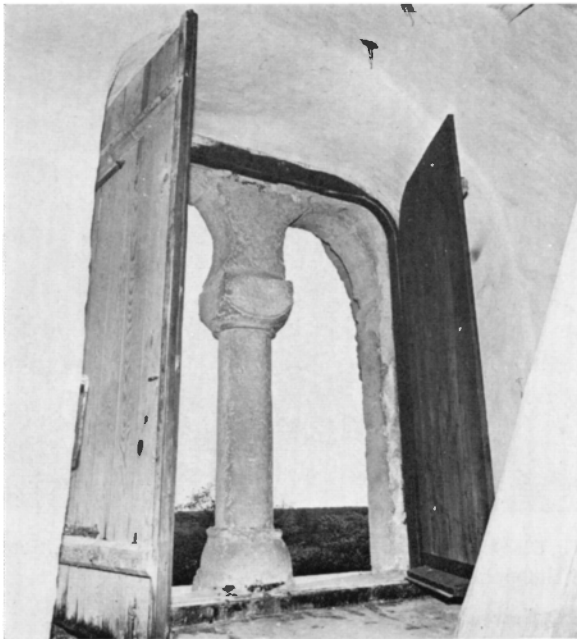

Fig 64. Södra ljudgluggen (K), insida. Foto S Hallgren 1972.
The S sound hole (K), inside.

Fig 65. Södra ljudgluggen (K), del av omfattningen och kapitälet. Foto R Boström 1969.
The S sound hole (K), part of the surround and the capital.

Fig 66. Södra ljudgluggen (K), kolonnettens bas. Foto R Boström 1969.

The S sound hole (K), the base of the colonnette.

gående rakt igenom muren, belägna 115 cm över gluggen (D) samt 30 cm över golvet i den nuvarande första tornvåningen (fig 23). De var vid framtagandet igenmurade endast närmast murliven. Troligen har i kanalerna varit inskjutna kraftiga bommar, vilka har burit upp enkla byggnadsställningar. Så snart tillräckligt stor del av muren var färdigmurad, drog man ut bommarna och murade in dem högre upp. På så sätt kunde samma virke användas flera gånger och dessutom insparades dyrbara, på marken stående, höga spiror (not 50).

På södra sidan, alldeles under den horisontala gränsen mot yngre murverk, ligger tre stenar rakt över varandra (fig 23). Detta kan möjligen vara rester av en igenmurad glugg. På övriga sidor saknas motsvarigheter. Det är emellertid troligt att även västra sidan haft en liten ljusöppning, som senare har uppslukats av det rundbågiga fönstret (X 10) ovanför västportalen (fig 18, 51, 191).

Omkring 7,5 m över markytan vidtar ett annat slag av murverk, men innan vi övergår till att beskriva det, skall vi redogöra för det inre av den hittills beskrivna torndelen.

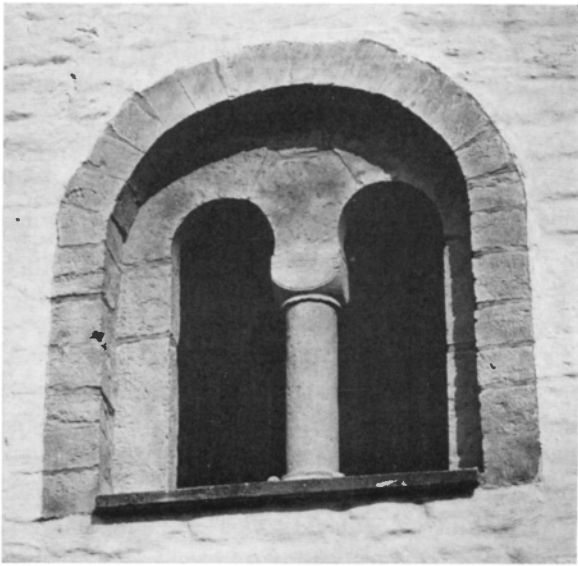

Fig 67. Västra ljudgluggen (N), utsida. Foto S Hallgren 1972.
The W sound hole (N), exterior.

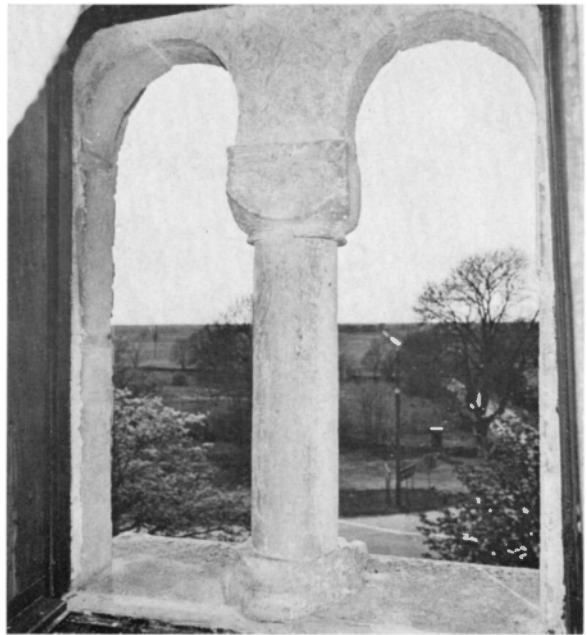

Fig 68. Västra ljudgluggen (N), insida. Foto S Hallgren 1972.
The W sound hole (N), interior.

Bottenvåningen (travé V), som är vapenhus även i den nuvarande kyrkan, ligger omkring $\frac{1}{2}$ m under markytan (fig 192 f). Rummet öppnar sig mot öster genom ett par dubbeldörrar från 1795, osymmetriskt placerade invid norra väggen (fig 17, 52, 194). Ingången är emellertid skapad för det betydligt bredare kyrkorum, som är resultatet av ombyggnaden 1795 (se Nya kyrkan), och betraktad inifrån detta är dörröppningens oregelbundna placering ej så iögonfallande (fig 198).

Före 1795 utgjordes förbindelsen mellan vapenhuset och kyrkorummet av en hög bågöppning, lika bred som vapenhuset (fig 17, 135, 137 f, 149). Den är nu synlig inifrån detta som en 40 cm djup nisch (fig 192 f). 1795 fylldes tornbågen med en skärmur, i vars norra del den nyss nämnda ingången öppnar sig (fig 52 F). Fyllnadsmuren är tunnare än långhusets västra gavelmur, som omger densamma. Genom att den förras mot väster vända liv är placerat 40 cm innanför långhusets motsvarande murliv, förlängdes vapenhuset i motsvarande grad.

Under tjocka putslager framträdde 1969 tornbågens mot öster vettande, välarbetade omfattning (fig 135, 137, närmare beskriven nedan, se avsnittet Kyrkorummets valv). Tornbågens omfattning skju-

Fig 69. Detalj av västra ljudgluggens (N) överdel. Foto R Boström 1969.

Detail of the upper part of the W sound hole (N).

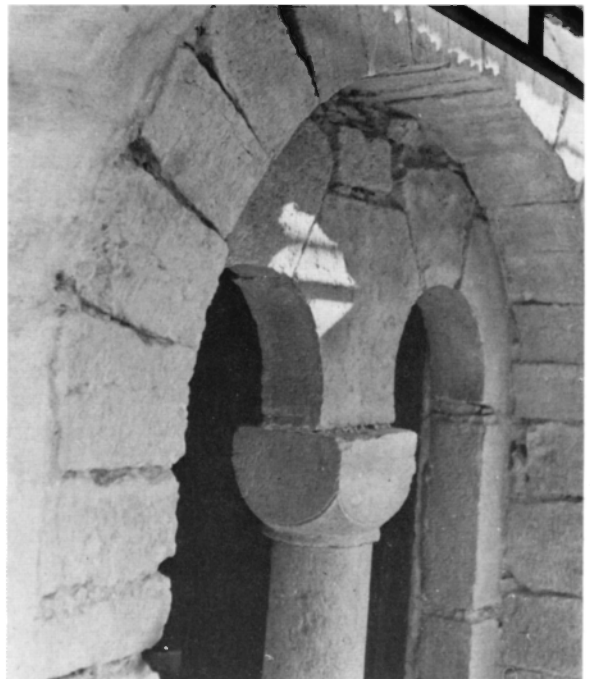

Fig 70. Utsidan av basen i västra ljudgluggen (N). Foto R Boström 1969.

The exterior of the base in the W sound hole (N).

ter ut något ur det östra murlivet av långhusets västgavel. Den skilde sig tydligt från det omgivande murverket, såväl från den äldsta långhusgaveln (se ovan), som från skärmuren inne i tornbågen (beskriven nedan, period X).

Tvårs över tornbågen, 235 cm över nuvarande golv, låg en ännu bevarad bjälke inmurad (fig 52 E, 157), en rest av en 1668 uppförd läktare (se nedan, Byggnadshistoria, period VIII, samt Inredning och inventarier).

Murverket inne i vapenhuset visade sig 1969 ha större ytor oskadade än långhuset. Det var betydligt ojämna än motsvarande partier på utsidan på grund av att man i det inre murskalet huvudsakligen hade använt obearbetade åkerstenar, vilkas bulliga framsidor stack ut ur murlivet. Det råder alltså en frapperande skillnad mellan tornmurens i samma nivå belägna ut- och insidor.

Under tjocka lager av murbruk framträdde 1969, omkring 265 cm över golvet och både i norr och söder, ett ca 80 cm horisontellt bälte med särigheter efter bortbrutet murverk (fig 55 f). Omedelbart nedanför detta parti syntes tydliga vågräta avtryck av bräder, 20–28 cm breda, och samma brädavtryck kunde utan avbrott följas mot öster in i tornbågen. Särigheterna och avtrycken kan tolkas som resterna av ett tunnvalv, som utgjort tak i vapenhuset och utan övergång fortsatt direkt in i tornbågen (fig 149).

Valvstenarna, som nederst låg horisontellt i muren, men högre upp naturligt nog i allt trubbigare vinkel mot vågplanet, var tvärt avhugna intill murlivet. De bevarade stumparna visade, att man använt tunna och långa flisor till valvet. Inne i tornbågen samt på dess mot öster vända sida kunde man 1969 på nära håll studera de hela valvstenarna: tjockleken varierade mellan 7–12 cm, längden håller sig omkring 40–45 cm, men ända till 50 cm långa valvstenar förekommer också.

Vid valvslagningen hade så rikligt med bruk använts att valvets stenar doldes nästan helt och hållet. Detta kunde avläsas dels inne i tornbågen, dels i anfangshöjd både på norra och södra vapenhusväggarna. Bruket var slätt, segt och hårt och hade en milt gråbrun färg med dragning åt grått. I detta var knappt centimeterstora träkolsstycken inblandade. På denna yta var ett mycket tunt, vitt kalklager struket över valvet. Samma bruk och kalköverdrag syntes också i den nedanför liggande murens fogar, vilka tydligen hade blivit påbättrade i samband med valvslagningen. Avsikten synes ha varit att göra de gamla murarnas ytor slätare. Murens buktighet kunde avläsas i det påslagna fogbruket, som hade en tjocklek varierande mellan 0–3 cm.

På det tunna, vita kalköverdraget fanns ytterligare putsager, minst två till antalet.

På södra sidan sköt valvavtrycket upp ca 30 cm över smygbottnen till den lilla gluggen (D), som när den upptäcktes 1969, var omsorgsfullt igenmurad med samma slags hårda och sega bruk som använts vid valvslagningen (fig 57). Detta utgör ett bindande bevis för att tunnvalvet är sekundärt. Med hjälp av murbrukets varierande färg och struktur kan man också utläsa att ett 80 cm brett, horisontellt bälte av vapenhusets inre murskal i samband med valvslagningen hade rivits bort ungefär ned till det planerade valvets anfangshöjd. — Ilagningen av såret efter det bortbrutna tunnvalvet hade gjorts med mörkare och lösare bruk samt mängder av tegelskärvor, typiska för ombyggnaden 1795–1796 (se nedan).

Valvspåret upphörde 83 cm från vapenhusets sydvästra hörn utmed en lodrät gräns. Med all sannolikhet innebär detta, att ett fyrkantigt kryphål har varit utsparat i valvets sydvästra hörn (fig 149),

Fig 71–72. Detaljer av basen i västra ljudgluggen (N). Foto S Hallgren 1972.

Details of the base in the W sound hole (N).

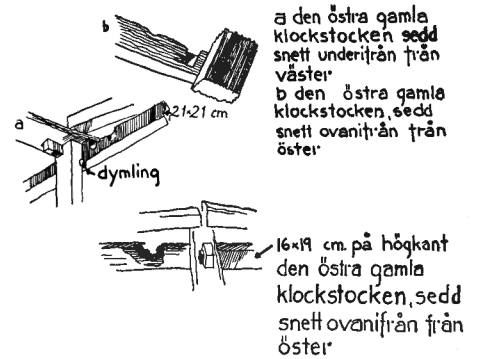
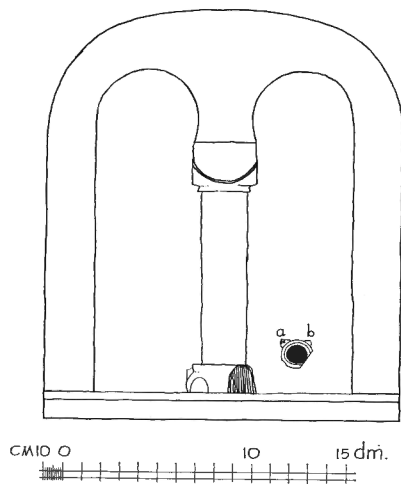

Fig 74. Uppmätning av östra gamla klockstocken, S Hesselgren & S Fränne 1931.

Scale drawing of the E old bell headstock.

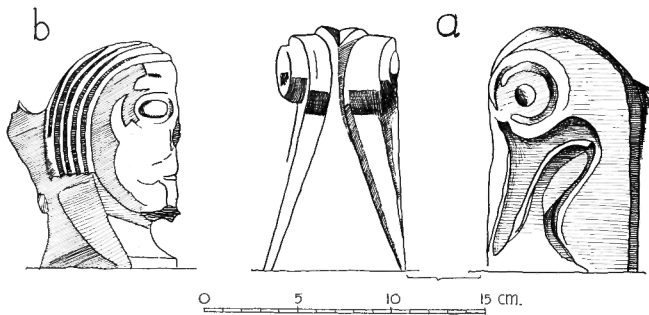

Fig 73. Uppmätning av västra ljudgluggen (N) samt detaljer på kolonnettens bas (jfr fig 67 ff). Uppm S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1972.

Scale drawing of the W sound hole (N) and details on the base of the colonnette (cf figs 67 ff).

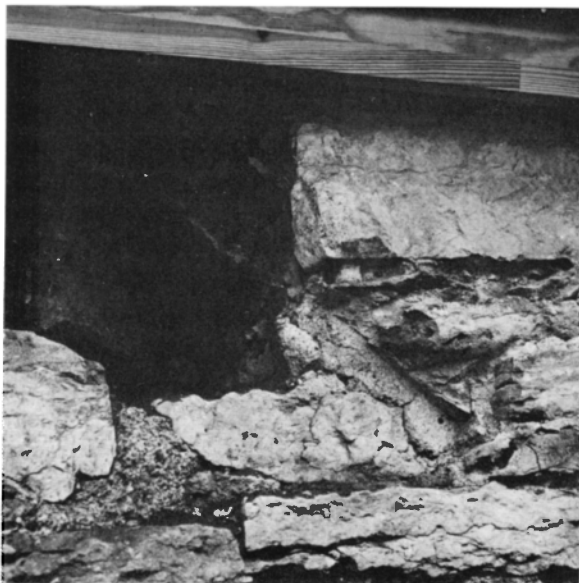

Fig 75. Avtryck av profanvåningens nockbjälke i västtornets östra mur, omedelbart under takfoten (jfr fig 76, 149). Foto R Boström 1969.

Impression of the ridge beam of the profane storey in the E wall of the W tower, immediately below the foot of the roof (cf figs 76, 149).

för att man med hjälp av en lös stege, stående på vapenhusets golv, skulle kunna komma upp i tornets övre våningar. (En annan torningång var den östra ljudgluggen, se period V, Håkan Tannas ombyggnader.) Dyliga kryphål i tunnvalv är på nära håll bevarade bl a i Glömminge, Gärdslösa, N Möckleby och Resmo kyrkor, samtliga på Öland, samt i Hossmo på andra sidan Kalmar-sund.²⁴ Tydligt är det om denna valvöppning som st prot 1775 handlar: »Som det förmärkes, att mycken Kiöld om vintertiden stiger ned uti Kyrkan ifrån uppgången till klockorne, alltså blef beslutit, att en lucka för samma uppgång skall göras.» Visserligen saknas motsvarande spår i den västra vapenhusmuren, men detta beror på att denna förändrats, dels i samband med förstoringen av västportalen, dels när upplag för ett par balkar högs in i muren för att bära en 1969 avlägsnad torntrappa (se nedan period VIII samt fig 192).

Vapenhusets högt sittande trätak, som samtidigt är golv i första tornvåningen, bärs upp av kraftiga bjälkar (fig 192 f, 200). Före 1969 utgjorde en trätappa förbindelsen mellan de båda tornvåningarna (fig 192), men den avlägsnades detta år. I stället togs en dörröppning upp i västra långhusmuren, mellan läktaren och första tornvåningen (fig 52, 194).

Denna utgörs, liksom övriga tornvåningar, av ett enda rum, mot väster upplyst av ett rundbågigt fönster (X 10), vars innersmyg är avtäckt med bräder, troligen från 1795 eller 1846 (fig 18, 51, 192 f). De putsade och vitkalkade väggarna är avfärgade i en ockragul ton. Vid norra väggen står en ringmaskin för trampning av klockorna. En del äldre inventarier förvaras också i rummet.

Före 1969 var nederdelen av väggarna i detta tornrum klädda med furupanel och sydöstra delen av rummet avskilt till sockenmagasin och arkiv genom en panelvägg (fig 192). Det kunde få ljus genom en lucka på västra sidan, på insidan försedd med en klinka. Dörren till avbalkningen visade sig vara gjord av ryggstycket till en altaruppsats från 1751 (fig 169 ff, se nedan, Inredning och inventarier).

30 cm över golvet påträffades 1969 de inre mynningarna till de ovan beskrivna ställningshålen.

Nära nordöstra hörnet är den nyss nämnda,

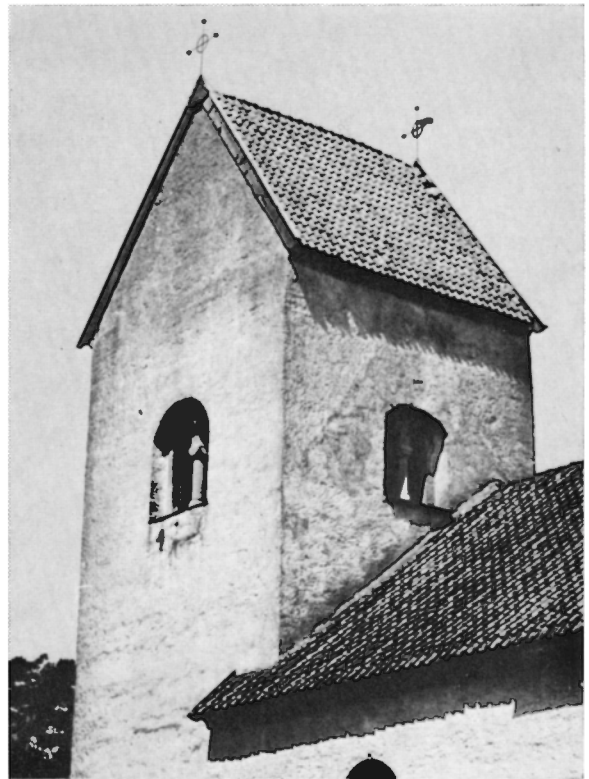

Fig 76. Avtrycket av profanvåningens vattentak syntes tydligt på östra tornmuren före omputsningen 1969. Jfr fig 13 ff. Foto R Boström 1969.

The impression of the water roof of the profane storey could be seen clearly on the E tower wall before replastering in 1969. Cf figs 13 ff.

1969 upptagna dörröppningen mot läktaren, försedd med en brandsäker dörr.

Ett annat slag av murverk än det som karakteriserar tornets nederdel vidtar ca 7,5 m över markytan (fig 23, 58 ff). Detta parti är omkring 5,5 m högt och omfattar en klockvåning med rundbågiga ljudöppningar ([K, L, M, N], fig 62 ff). Den horisontella undre gränsen är väl synlig i väster och öster som en svag indragning, endast 3–4 cm bred.

Muren består här av tjockare och stundom kortare stenar än i huvuddelen av tornets äldre parti, men av ungefär samma format som i det ovan beskrivna bältet mellan gluggen (D) och ställningshålen. Även detta murverk kan bäst studeras från den nuvarande långhusvinden (fig 60 f). Det är prydligt murat med välhuggna kvadrer

Fig 77. Rester av takstolar, sekundärt använda 1795 som regler i korgolvet, 1969 upplagda på långhusvinden. Jfr fig 78. Foto S Hallgren 1969.

Remains of roof trusses, used secondarily in 1795 as studs in the chancel floor, moved into the nave attic in 1969. Cf fig 78.

av huvudsakligen grå kalksten i regelbundna skift med täta, skolade fogar, vilka är så snålt utstrukna att de stundom är konkava. Kvadrerna är bearbetade med ett vasst verktyg som gjort täta, nästan lodräta huggmärken. Kantslag har iakttagits på hörnkedjornas stenar.

Något under ljudöppningarnas botten syntes 1969 ställningshål på alla fyra sidorna (fig 60). De var ej genomgående i muren.

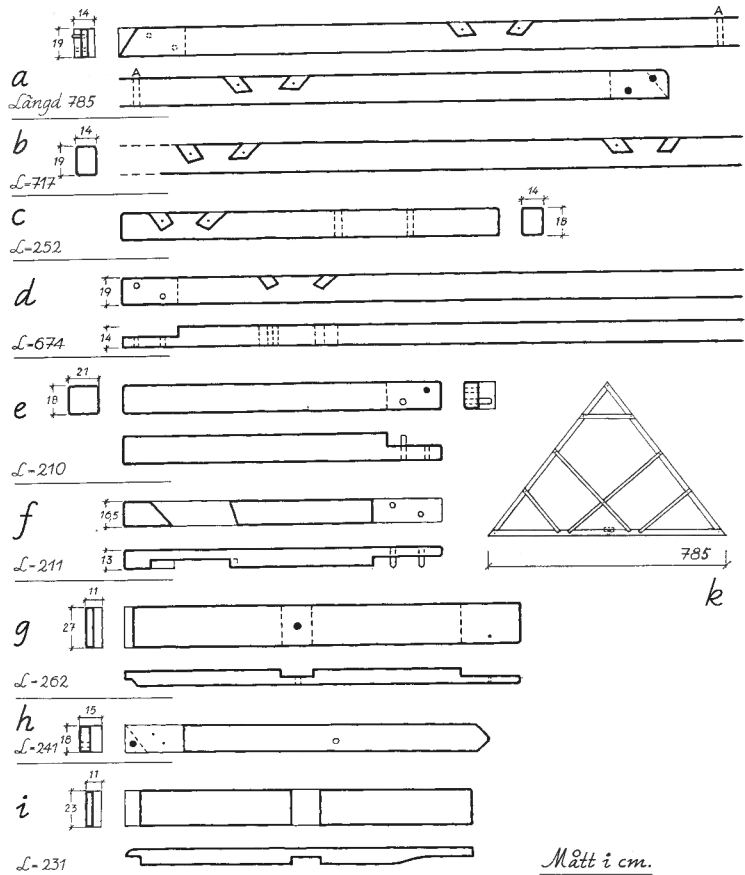
Ljudöppningarnas yttre omfattningar är rundbågiga och har tryckta proportioner (fig 51, 59, 62 ff). Den med (L) betecknade östra yttre om-

fattningsbågen har sjunkit ned, sedan kolonnetten och det på denna vilande mellanstycket tagits bort (fig 62). Av allt att döma skedde detta i samband med tillkomsten av långhusets profana övervåning, då östra ljudgluggen omvandlades till dörröppning mellan tornet och långhusvinden (fig 149, jfr nedan). De borttagna delarna ersattes först 1937 med okänsligt gjorda ersättningar (fig 62).

Ljudöppningarnas solbänkar av nyhuggen kalksten tillkom 1969. På norra sidan (M) har man höjt ljudöppningens botten två skift som en ersättning för den förlorade norra kolonnettbasen.

Fig 78. a-i. Rester av takstolar, sekundärt använda 1795 som regler i korggolvet. Bindarebjälkar, remstycken, styrplankor m m. Skala 1 : 50. — k. Rekonstruktion av en takstol med utgångspunkt från bevarade rester. R Boström & J Söderberg 1969.

a-i. Remains of roof trusses, used secondarily in 1795 as studs in the chancel floor. Tie beams, wall plates, etc. k. Reconstruction of a roof truss, based on preserved remains.

Klockhålens omfattningar är formade av välhuggna kvadrer och kilstenar av huvudsakligen grå kalksten (fig 62 f, 65, 67, 69). Enstaka röda kalkstenar förekommer emellertid också. All sten har tät behuggning, riktad parallellt med, aldrig diagonalt med, stenarnas kanter, med undantag av de 2,5 cm breda kantslagen. Behuggningen synes vara medvetet utnyttjad, så att de inre omfattningsstenarna exempelvis har huvudsakligen vågrät behuggning, medan kolonneternas monolitiska skaft och de yttre omfattningarna har lodrät mönstring.

Ett språng innanför murlivet delas öppningarna i två mindre bågar genom kolonnetter med klockformade baser och tärningskapital utan täckplattor. De små bågöppningarna kan närmast beskrivas som hästskoformade. De har nämligen formen av cirkelsegment som är betydligt större än en halvcirkel (fig 63 ff, 67 ff, 73).

Tärningskapitalens sköldformade sidor är markerade med fina skåror (fig 64 f, 67 ff, 73). Närmast skaftet är en platta, som förvånande nog har en rätvinklig, ej rund, genomskärning (fig 64, 66, 72).

Basernas nedersta del döljs under cementen. De höga vulsterna har haft vardera två hörnsporrar på de utåt vända sidorna. Den södra basens (K) hörnblad är enkelt koniska (fig 66). Vittring av stenen försvårar en undersökning. Möjligen kan man urskilja en bladform på en av de båda utåt vända hörnsporrarna och en repstav på den vulst som avslutar basen uppåt, närmast skaftet. — Den västra (N) basens båda hörnblad har formats det ena som ett manshuvud med stora, vidöppna ögon, liten halvöppen mun och mittbenat rakt, halvlångt, hår, det andra som en stiliserad blomma eller ett bladknippe (fig 70 ff).

Innersmygarna är rundbågigt avtäckta och har nästan rätvinkliga sidor (fig 64, 194). Klockvåningen

Fig 79. Västtornets södra gavelröste, insidan, och en del av takstolen (jfr fig 25). Bilden tagen innan murverket kompletterades och takstolen förstärktes. Foto R Boström 1969.

S gable truss of W tower, interior, and parts of the truss (cf fig 25). The picture was taken before the masonry was complemented and the roof truss strengthened.

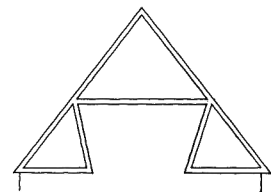

Fig 80. Som fig 79, västra delen med bomhål. Foto R Boström 1969.

As fig 79, W part with bolt sockets.

Fig 81. Västtornets norra gavelröste, utsidan, med rännor efter den yttersta, ursprungliga takstolen. Uppm, skala 1 : 200, R Boström 1969.

N gable of W tower, exterior, with grooves after the outermost, original roof truss. Scale drawing, 1 : 200.

har, i likhet med första tornvåningen, putsade och kalkade väggar, avfärgade i ockragult. I östra ljudöppningens (L) södra smygsida är två ristningar, gjorda sedan putsen torkat, men eljest av okänd ålder, dels en orm som biter sig i stjärten (höjd 30 cm), dels en geometriskt mönstrad rektangel (ett fönster?, höjd 9,5 cm).

Ljudöppningarna är stängda med tjärade träluckor, troligen insatta enligt beslut år 1829 (st prot). Därvid högg man bort delar av baserna för passformens skull (fig 64, 68). Karmar och gångjärnsbeslag är ursprungliga, liksom luckorna i väster. Övriga luckor har senare blivit utbytta.

Klockstolen består av ett ramverk av tre lodräta och två vågräta bjälkar av ek (fig 192 ff), de förra 16 × 27 cm i genomskärning, stöttade av strävor av furu, som vilar på tvärbjälkar invid väggarna i första tornvåningen. Det östligaste lodräta virket har på norra sidan inskuret årtalet 1776 samt initialerna N I S. Allt mycket väderbitet, på grund av att klockvåningen, vilket redan är omtalat, stod öppen ända till 1829. Fig 74 visar den östra gamla klockstocken.

Tornets yngsta del, som vidtar 85–90 cm under takfoten, består av ett vårdslöst utfört murverk av dels tuktad, dels råbruten sten, utan huggna hörnkedjor och med slarvigt gjorda fogar. Murytan är ej heller lika plan som längre ned. Mindre och större stenar och flis samt skol omväxlar. Från marken märktes dock inte detta; murverket såg på avstånd lika prydligt ut som det övriga. Det är färgrikt, jämfört med resten av tornet, genom att påfallande mycket röd kalksten är använd. I detta avseende liknar det i hög grad murverket i långhusförlängningen och i långhusets övervåning (se nedan dessa avsnitt) och tillhör samma byggnadstid som dem, vilket närmare skall utredas nedan.

42 cm under takfoten visade östra tornmuren en vågrät, smal indragning, endast 3–8 cm bred och ungefär 140 cm lång, belägen i tornväggens mittaxel. Troligen har avsatsen varit upplag för profanvåningens västligaste hanbjälke²⁵ (fig 78 k).

Högst upp på samma tornmur, omedelbart under takfoten, påträffades 1969 avtryck av det förhöjda långhusets nockbjälke som ett hål (fig 75), omkring 40 × 30 cm i genomskärning. I det omgivande

ljusa, gulvita, hårda bruket fanns ett tydligt avtryck av den ena bräda som hade utgjort nockens avtäckning (fig 75). Före restaureringen 1969 var även ett avtryck av profanvåningens vattentak synligt i östra tornmurens puts (fig 76), varigenom höjdmåttet och takvinkeln — ca 74° — på långhusets profana övervåning helt kan rekonstrueras (fig 78 k, 149, se avsnittet Långhusvinden).

Västtornet avslutas i norr och söder av två trekantgavlar med en spetsig takvinkel av omkring 74°, dvs densamma som i långhusets profanvåning. I röstena är nästan lika mycket röd som grå kalksten använd. På insidan av södra röstet är tre ställningshål, omkring 60 cm över golvet (fig 25, 79 f), utan motsvarighet på norra sidan.

Takstolen består av gammalt virke, dels ek, dels furu. Det är en mycket smäcker, kryssad takstol (fig 25, 79 f). Ett av högbenen har en rad urhuggningar utmed ena långsidan. Det är förmodligen en stege av ålderdomligt slag, som blivit återanvänd (jfr Byggnadshistoria, period IV). 1969 blev takstolen förstärkt med nya högben av impregnerat virke mellan de gamla, samtidigt som de skröpliga golvbräderna byttes ut mot nya. Även tegeltaket och vindskidorna förnyades 1969 (se nedan Nya kyrkan).

Ursprungligen torde takstolarna ha varit snedstöttade och av ek, att döma av rester eller avtryck av de i gavlarnas ytterliv infälda, yttersta takstolarna (fig 13, 23, 81). Rännorna i muren efter det förmultnade virket var ilagade med små stenar och tegelskärv (1795?).

Som en kuriositet kan nämnas att hanbjälkar var markerade i ytterfasaden, på norra sidan med röd (fig 81), på den södra med omväxlande röd och grå kalksten.

Östtornet (kor nr 2), exteriör

Lika litet som västtornet var östtornet en enhetlig byggnadskropp (fig 13 ff, 26 f, 82 ff, 193, 195). Trots att betydligt mindre återstår av det östra tornet, är det möjligt att tämligen nära rekonstruera dess utseende och följa dess byggnadshistoria. I likhet med resterna av absidkoret är även de under nuvarande golv belägna lämningarna av östtornet åtkomliga för undersökning genom den redan nämnda inspektionsluckan i träaltaret (fig 205).

Till planen är det en rektangel med yttermått 740 × 910 cm (fig 26, 82). Det hade fyra ursprungligen fria hörn, varav de båda västliga sedermera delvis doldes invid stötfogar mot långhusförlängningen (fig 85, 88, jfr nedan). — Det nordöstra hörnet fick en mera skyddad placering 1795, i och med att östra muren förlängdes mot norr i den nya kyrkan (fig 86, 90, se nedan). Ytterlivet i denna mur ligger omkring 5 cm utanför östtornets, en skillnad som nu döljs under putsen.

Östtornet är 70 cm smalare än långhusförlängningen, dess västliga hörn ligger nedtill 37 cm (i söder) resp 33 cm (i norr) innanför de östliga hörande till den väster därom belägna byggnadsdelen. Östtornets västra sida består nu av två korta murstumpar av något olika utseende (fig 47, 82: A, B, 117), närmare beskrivna nedan. Båda har murats emot östra kormuren och mot absidens buktande utsida. Egendomligt nog ligger inte nordvästra tornhörnet (fig 82 G) i jämbredd med absidkorets östra mur, utan drygt 20 cm öster därom. Genom sättningar har stötfogarna vidgats, så att man tydligt kan se, hur absidmuren lämnat avtryck i östtornets fogbruk. Detta är ett ovedersägligt bevis för att absidkoret — vilket man också skulle vänta — är äldre än östtornet.

Att det östra tornet i sin tur är äldre än långhusförlängningen bevisas bl a därigenom att stenar och fogar i tornets mot väster vända liv har lämnat tydliga avtryck i långhusförlängningens fylliga fogbruk. Även dessa stötfogar har nämligen vidgats genom sättningar, i synnerhet den södra, så att det har varit möjligt att undersöka de båda angränsande murytorna.

I fullt utbyggt skick var östtornet något lägre än västtornet. Detta framgår dels av de gamla avbildningarna (fig 13 ff), dels av en notis hos Löfgren, enligt vilken västtornet med sina 31 alnars höjd²⁶ var högre än östtornet. Exakta måttuppgifter på det senares höjd saknas däremot.

Numera står omkring 6,5 m av östtornets södra och östra murar kvar ovan jord; de ingår nämligen i den nuvarande kyrkans kor (fig 16 f, 23 f, 26 f, 83 ff, 188, 192 ff, 199). Södra murens ytterliv närmast sydvästra hörnet är ursprungligt (fig 23, 82 f, 85); den sydvästra hörnkedjan kunde nämligen 1969 följas obruten ända upp till den nuvarande takfoten

och även på motsvarande del inne i kyrkan var en lodrät stöf fog synlig närmast murkrönet.

Mellersta och östra delarna av södra muren och av sydöstra hörnet är ommurade (1795) med grynigt, lerhaltigt och löst murbruk, men med gammalt stenmaterial. Både på ut- och insidan av muren kände man igen samma slags fina kvadrer som i östtornets orörda murverk.

Södra murens ursprungliga innerliv, ända ned till ca 25–30 cm under nuvarande korgolv,²⁷ är bortrivet (1795, se nedan samt fig 23, 26, 97 f). Såret visar att den inre skalmuren är 38–52 cm tjock. Helt bevarad — drygt 125 cm tjock — är endast murens nedersta parti till en höjd av 80–110 cm (fig 118).

Vad östra tornmuren beträffar, ligger den horisontala gränsen mellan ursprungligt och yngre murverk i samma nivå som i sydöst (fig 26, 86 f). Både i söder och öster befinner sig skarven ungefär i jämnhöjd med avtäckningen av de nuvarande stora fönstren (Z 1) och (X 4) (fig 16, 23 f). Östra muren är den tjockaste, 140 cm (fig 17, 82).

Rester av nordmuren i hela dess längd är bevarade under golvet (fig 17, 82, 88, 91, 117, 120, 127 f). Närmast nordöstra hörnet står den kvar till omkring 150 cm höjd (fig 120), men längre västerut är alltmer bortrivet, så att i genomsnitt endast omkring 90 cm är kvar, och närmast nordvästra hörnet återstår nordmuren endast till 75 cm höjd (fig 88, 117). — Denna mur är 125 cm tjock, d v s lika tjock som syd muren. Överst inne i murkärnan, 65 cm från det inåtgående hörnet mellan östtornet och långhusförlängningen, ligger en smal förtagningssten murad tvärs över stötfogen mellan östtornet och den väster därom belägna yngre byggnadsdelen.

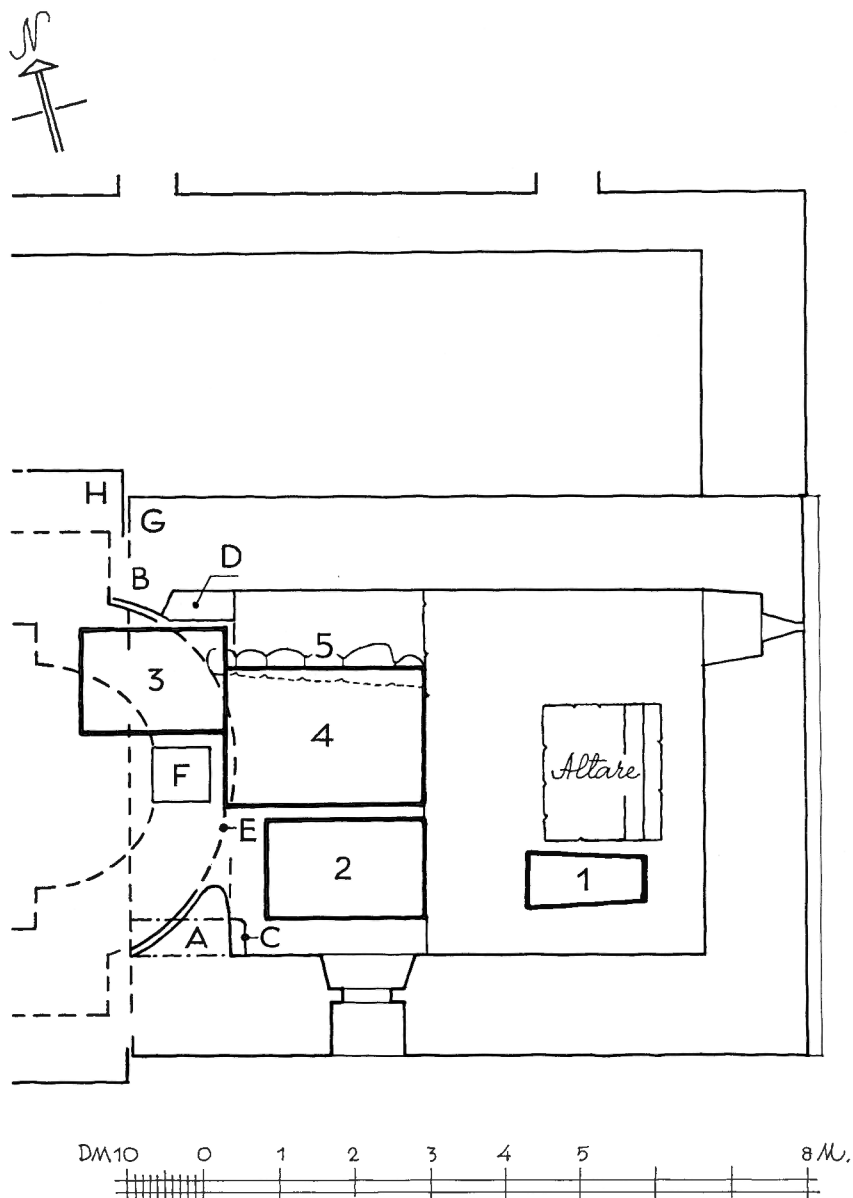
Triumfbågens vederlag skildras nedan i avsnittet Östtornet (kor nr 2), interiör.

Murarna vilar på en undergrund av kullerstenar utan bruk, vilka i jämförelse med hittills beskrivna murar synes ha större format. Utmed östra sidan, som numera ligger 70–80 cm under markytan, utskjuter en välhuggen, ca 20 cm bred kant med rätvinklig genomskärning (fig 23, 89). En enkel sula, ca 10 cm bred, iaktogs utmed nordmurens utsida (fig 88). På grund av terrängförhållandena ligger den betydligt lägre än långhusförlängningens

Fig 82. Detaljerad plan av öst-tornet (jfr fig 26). Uppm, 1:100, R Boström & J Söderberg 1969.

A, B. Östtornets båda korta, västra murar (jfr fig 148). — C. Huggen bas, delvis vilande på A (jfr fig 47, 116). — D. Slarvigt murat triumfvederlag (jfr fig 26, 48, 117). — E. Murad kant, vänd mot väster. — F. Kvadratisk bas, funnen löst liggande under golvet (här angivna placering endast ungefärlig. Se även fig 91). — G. Östtornets nordvästra hörn. — H. Långhusförlängningens nordöstra hörn, murat mot G (detsamma gäller de båda sydliga hörnen).

Gravar: 1. Orörd grav (jfr fig 179, 180), till vilken troligen gravstenen i fig 178 hörde. — 2. Den s k prästgraven med gravstenen i fig 181 a–b. Denna grav övertogs 1584 av landshövdingen Siffredh Jönsson. — 3. Trolig placering först av gravsten 1393 (fig 182, 183), 1602 kyrkoherden Johannes Petris familjegrav, delad av kyrkoherden Carl Broddson 1754. — 4. Pehr Starks familjegrav, 1600-talets andra hälft (jfr fig 6). — 5. Den s k gravmuren, troligen samtidig med Pehr Starks grav.

Detail plan of the E tower (cf fig 26), scale 1:100. A, B. The two short, W walls (cf fig 148). C. Tooled base, partly resting on A (cf fig 47, 116). D. Carelessly built abutment for the chancel arch (cf figs 26, 48, 117). E. Masonry edge facing W. F. Square base, found loose under the floor (the position given here is only approximate. See also fig 91). G. NW corner of E tower. H. NE corner of the nave extension, built up to G (the same applies to the two S corners).

Graves: 1. Undisturbed grave (cf figs 179, 180), to which the gravestone in fig 178 probably belonged. 2. The so-called "priest-grave", with the gravestone in fig 181 a–b. This grave was taken over in 1584 by Lord Lieutenant Siffredh Jönsson. 3. The probable situation first of gravestone 1393 (figs 182, 183), 1602 the family grave of Vicar Johannes Petri, shared by Vicar Carl Broddson, 1754. 4. Pehr Stark's family grave, second half of the 17th century (cf fig 6). 5. The so-called grave wall, probably the same period as Pehr Stark's grave.

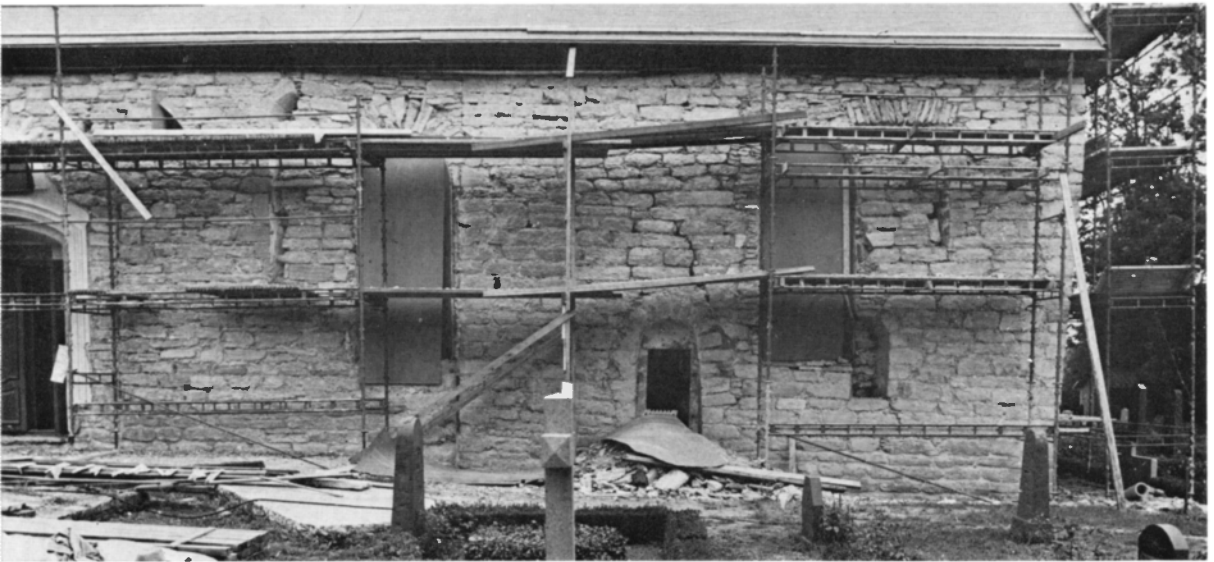

Fig 83. Kyrkans östra hälft från söder. Jfr fig 23. Foto S Hallgren 1969.
The E half of the church from S. Cf fig 23.

Fig 84. Samma som fig 83 efter restaureringen. Foto R Boström 1972.
The same as fig 83 after restoration.

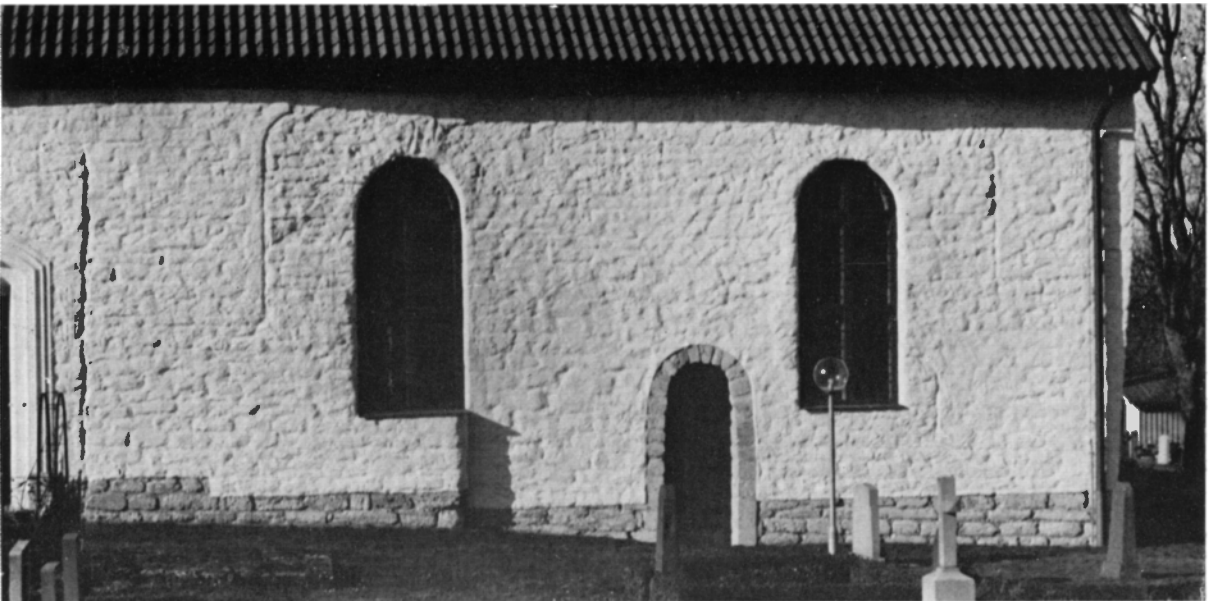

Fig 85. Stöttfogen mellan östtornet och långhusförlängningen (O) samt närmast angränsande murverk. Se även fig 159. Foto R Boström 1969.

Vertical joint between the E tower and the extension of the nave (O) and the adjacent masonry. See also fig 159.

motsvarighet (jfr nedan). Förmodligen finns även en sula i söder, men detta parti hann aldrig undersökas 1969, innan grunden isolerades och ledningar och dräneringsrör lades ner och förhindrade vidare analys av grunden. — På insidan av östtornets murar saknas varje slag av sula.

Som redan har berörts flera gånger ovan i olika sammanhang, lutade marken mot öster ännu starkare förr än nu. Detta har medfört att murarnas bottenskiift i väster ligger ca 125 cm under det nuvarande korgolvets översida och sjunker undan för undan mot öster, så att motsvarande mått längst i öster är ca 170 cm, räknat ned till den nyss nämnda sockelliknande avsatsen utmed östra muren (fig 23, 89 f).

Den sluttande markytan har också medfört att inte heller skiften ligger i vågplanet, i varje fall inte i södra murens nederdel, utan sjunker åt öster. Hur

stor lutningen är kan man nu avläsa på den sockel med vågrät överkant som utsparades 1969: från sydvästra till sydöstra hörnen sjunker varje skift ungefär tre skifthöjder, d v s ca 60 cm (fig 84, 87).

Materialet är huvudsakligen grå kalksten i jämnstora, i allmänhet välhuggna block, i genomsnitt 18–22 cm höga och 45–65 cm långa (33 cm och 96 cm förekommer också). Enstaka jämna råbrutna stenar och åkerstenar har också iakttagits. Behuggningen är tämligen tät, lodrät eller nästan lodrät. Hörnkedjorna (fig 83, 85 f, 89 f) är formade av finhuggna block med kantslag till omkring 2 m höjd över nuvarande markyta. Däröver är stenens behuggning mindre noggrant utförd, vilket emellertid inte syntes nedifrån marken.

Fogarna har varit täta, något utpinnade. Fogbruket, som innehåller något grövre sand än långhusets, är snålt utstruket. Hela murverket gör ett

Fig 86. Kyrkans östra gavel (jfr fig 24, 87, 106, 195). Foto S Hallgren 1969.

The E gable of the church (cf figs 24, 87, 106, 195).

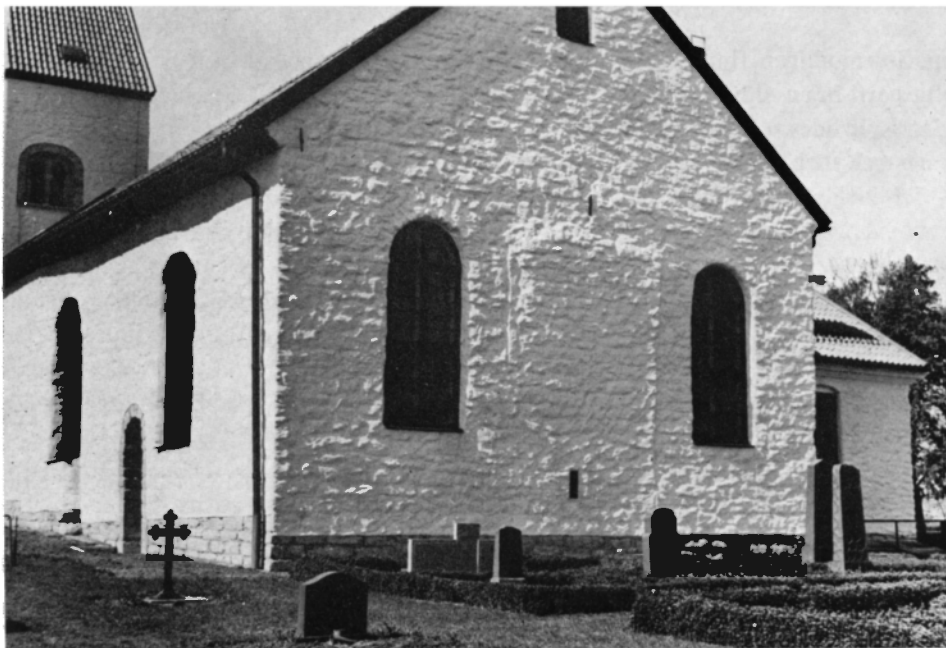

Fig 87. Som fig 86, efter restaureringen. Foto R Boström 1972.

The same as fig 86 after restoration.

Fig 88. Östtornets nordvästra hörn samt långhusförlängningens nordöstra hörn (jfr fig 82: G, H). Foto R Boström 1969.

NW corner of the E tower and the NE corner of the nave extension (cf fig 82: G, H).

omsorgsfullt intryck, endast sällan finner man lodräta fogar rakt över varandra eller enstaka stenar ställda på högkant. Likheterna med det ovan beskrivna mellersta partiet av västtornet (klockvåningen) är påfallande (jfr fig 60 f med fig 89).

Östtornets sydöstra hörn är trubbigare än en rät vinkel, medan det nordöstra är spetsigare, så att östra kormuren är skev (fig 17, 192 f). Fasaderna genomkorsas av flera klumpigt ilagade sättsprickor (fig 142), några gående rakt igenom muren. Så är t ex nordöstra hörnet skilt från nordmuren genom en genomgående, drygt 3 cm bred spricka, belägen 4 m från hörnet (fig 91). Av denna kan man även utläsa att tornhörnet har sjunkit minst 1,5 cm. Detta har bl a medfört att östra murens överdel nu lutar så kraftigt utåt, att sydöstra hörnet upptill ligger 45 cm *utanför* lodlinjen (fig 23, 83 f). Genom dylika rörelser i murverket har många fogar vidgat sig i oroväckande grad och den nedan beskrivna korportalen fått ett oregelbundet utseende (fig 83, 92 f, 100). — Sedan östgaveln förlängdes mot norr 1795, synes emellertid vidare sättningar i denna del ha hejdats.

Orsaken till sprickbildningen är inte enbart att söka i grundförhållandena, utan även i ett par ödesdigra ombyggnader. Som nedan skall beskrivas

närmare, utbyttes det låga valvet över östtornets bottenvåning mot ett högre, troligen i mitten av 1200-talet (fig 149), och ännu senare, förslagsvis under förra hälften eller mitten av 1300-talet (period VI), underminerades den av allt att döma stabila triumfmuren genom att tornbågspelaren togs bort och triumfbågen gjordes högre och vidare (fig 154).

Det tresidiga fält av oputsad mur, som kom fram 1969 under tjocka lager av puts och plank (fig 142), är ett avtryck av sadeltak till sakristia 2, som skildras nedan i ett särskilt avsnitt. Det igenlagade hålet efter sakristiansnockbjälke är synligt i den nuvarande taklisten, rakt över det numera överputsade, triangulära fältets topp.

Östtornet har varit spritputsat och vitkalkat, en sådan yta påträffades nämligen i fragment dels på norra östtornsmuren, dels inne i stötfogen mellan östtornets nordöstra hörn och den östra gavelmuren från 1795. — Utsidans murverk har emellertid ej fått behålla sitt ursprungliga utseende, naturligt nog, på grund av flera omputsningar och andra förändringar (se bl a Nya kyrkan, avsnittet Förändringar 1855).

Mot söder öppnar sig en smal portal (fig 92 ff), framtagen 1969 bakom en tjockt överputsad fyllnadsmur samt restaurerad. Den yttre smygen har

Fig 89. Östtornets sydöstra hörn samt ett stycke av sockeln utmed östra sidan, belägna ca 80 cm under nuvarande markyta. Foto R Boström 1969.

SE corner of the E tower and part of the plinth along the E side, c 80 cm below the present ground level.

Fig 90. Detalj av kyrkans östra mur: Stötfogen (J) mellan östtornets nordöstra hörn och murverk från 1795. Foto R Boström 1969.

Detail of the E wall of the church: the vertical joint (J) between the NE corner of the E tower and masonry dating from 1795.

Fig 91. Ett parti av östtornets nordmur (jfr fig 17, 26, 82) med en genomgående sättspricka. På muren ligger ett hugget kvadratisk stenblock, som möjligen har tillhört en mittpelare i triumfbåge nr 3 (jfr fig 82 F, 153). Tv ett stycke av korpodiet (jfr fig 119, 127, 128). De stora kullerstenarna i förgrunden har ursprungligen utgjort grund i podiet. Foto R Boström 1970.

Part of the N wall of the E tower (cf figs 17, 26, 82) with a subsidence crack. On the wall is a tooled stone cube, which may have belonged to a central pillar in the chancel arch, no 3 (cf figs 82 F, 153). Left, a piece of the chancel podium (cf figs 119, 127, 128). The large boulders in the foreground were originally the foundation of the podium.

rätvinkliga sidor, som divergerar något nedåt och är formad av finhuggna kvadrer med kantslag. De ursprungliga fogarna, som 1969 måste huggas ur och fogas om, var prydliga samt snålt utstrukna (fig 94). Rundbågen, som bärs upp av enkelt profilerade kragstenar (platt över skråkant), är formad dels av två kilformade stenar närmast anfangen, dels av flera jämntjocka stenar, däribland ett par

röda. Samma profil som i kragstenarna, fastän omvänd, har de sockelstenar som nedtill avslutar yttersmygen (fig 94, 96). Det bör framhållas, att portalens yttre omfattning ligger helt i liv med kormuren.

Gångöppningen omfattas av två poster, varav blott smala partier är synliga utifrån. På baksidan av portalen kunde man mäta blockens verkliga

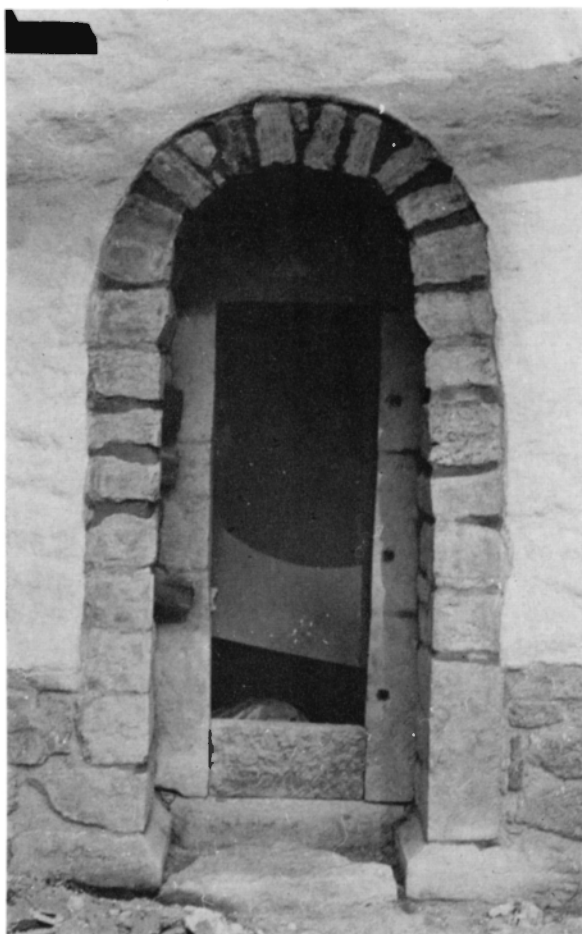

Fig 92. Korportalen (E) efter restaureringen, med nya fogar. Dörren i fig 93 har ännu ej kommit på plats. Foto R Boström 1969.

The chancel portal (E) after restoration, with new joints. The door in fig 93 has not yet been hung.

mått, formade av vardera tre delar, 16,5 cm tjocka, av slipad kalksten. De vilar på en tröskelsten, 18 cm hög. Genom sättningar är gångöppningen något bredare upptill än nedtill, dvs 68 resp 64 cm.

På tröskelstenen ligger en sekundär tröskel inpassad, av grå, på den inåt koret vända sidan glest skråhuggen kalksten, något tunnare än den ursprungliga och inte mindre än 31,5 cm hög (fig 92, 96 f, 99 f). I östra posten har en klumpig urhuggning gjorts för passningens skull.

Ett tympanon av röd kalksten vilar på posterna. Dess raka underkant är slipad, baksidan visar stenens naturliga, mjuka yta, utom närmast underkanten, där den är pikhuggen. Även framsidan närmast underkanten har samma slags behuggning, resten har troligen varit slipad. Inåt dörrhålet hade både poster och täcksten spår av blå färg med avtryck av en dörrkarm.

I portalens smygar påträffades 1969 en liten trätrappa (fig 99) och därunder två par nötta trampflisor. Med undantag av det nedre paret flisor avlägsnades de efter undersökning:

1. *Utsidan*: råbruten häll, formad efter smygen, med undantag av att de inre hörnen saknas (fig 96). Framkanten har samma behuggning som portalomfattningens stenar, varav man kan sluta att den är ursprunglig. Låg ej i ursprungligt läge, men har troligen haft den mycket nötta ovansidan i nivå med den äldsta tröskelns och sockelstenarnas underkanter. — *Insidan*: i jämnhöjd med den äldsta tröskelns underkant ligger den inre, nötta trampflisan, bestående av flera mindre stenar, lagda i bruk, varav en skjuter in under östra smygsidan (fig 98).

2. *Utsidan* bestod av flera nötta stenar, lagda kant i kant ungefär i markytan, dvs 45 cm över

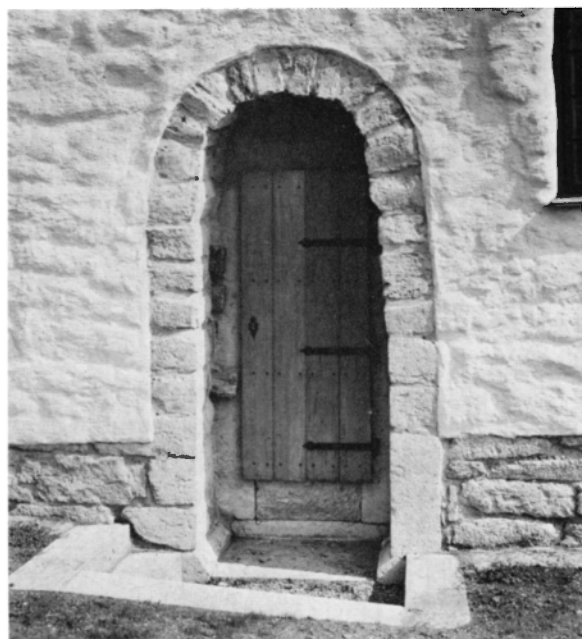

Fig 93. Korportalen (E) med sin nya dörr. Foto S Hallgren 1972.

The chancel portal (E) with the new door.

Fig 94. Korportalen (E), östra smygens nederdel med ursprungliga fogar. Foto R Boström 1969.

The chancel portal (E); the lower part of the E splay with the original pointing.

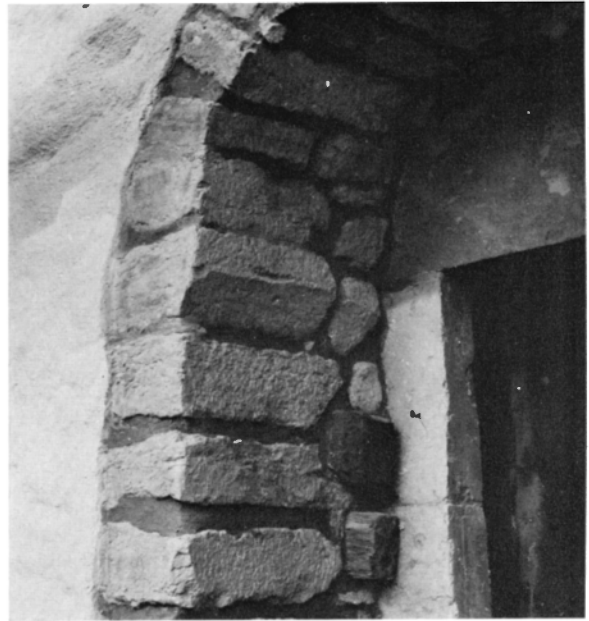

Fig 95-96. Korportalen (E), västra smygsidan med nya fogar. Foto R Boström 1969.

The chancel portal (E); W side of splay with new pointing.

nr 1 samt 4 cm under tröskel nr 2. — *Insidan*: en mycket sliten sten ($88 \times 50 \times 8$ cm), delvis formad efter innersmygen, låg med sin översida 4 cm under den sekundära tröskelns överkant samt ungefär i nivå med ett kalkstensgolv (betecknat [D]; fig 119). Utrymmet mellan insidans båda trampflisor var fyllt med lättrinnande sand och sten. I denna fyllning påträffades bl a ett fragment av ett resealtare eller av en täcksten till altare (fig 166) samt 6 st mynt från tiden 1219–1379 (se Lösfynd).

På den inre trampflisan nr 2 vilade intill 1969 det nedersta steget i en nyss nämnd liten trätrappa, som med ytterligare två steg höjde sig mot resterna av ett trägolv, 12 cm under det nuvarande (fig 99). Av det följande kommer det att framgå att trappan och trägolvet hörde till 1795 års ombyggnad. Trätrappan ersattes 1969 med en liten stentrappa, som från korgolvet går ner till korportalen (fig 193).

Den inre trampflisan nr 2 flyttades och användes 1969 som underlag för en plint mitt under korgolvet.

I västra smygsidan är tre bjälkstuppar av ek

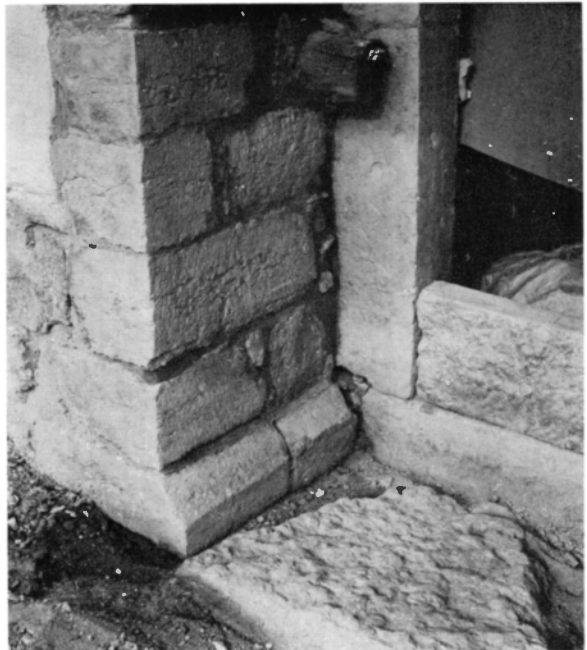

Fig 97. Korportalens (E) insida, till hälften belägen under det nuvarande golvet (jfr fig 199). Foto R Boström 1969.

Inside of the chancel portal (E), half way below the present floor (cf fig 199).

Fig 98. T h. Nederdelen till inner-smygen i korportalens (E). T v ett stycke av korpodiets steg (jfr fig 26, 119, 125 f, 149).

Right. The lower part of the inner splay of the chancel portal (E). Left, part of the steps to the chancel podium (cf figs 26, 119, 125 f, 149).

inmurade över varandra (fig 92 f, 95 f); i östra posten är tre fyrkantiga, genomgående hål inhuggna (fig 92, 94). Alla dessa ingrepp är sekundära och kan sättas i samband med att en dörr hängdes *på utsidan* av korportalens, samtidigt som en sakristia uppfördes söder om koret (se Sakristia 2). I bjälkstumparna fanns dels beslag (»honor»), dels hål för dörrens låskolvar, medan i de fyrkantiga hålen gångjärnshakar var fästade med träkilar, varav rester återstod ännu 1969. — Vid restaureringen 1969 insattes en ny dörr på den gamlas plats i yttersmygen (fig 93, se Nya kyrkan, Restaureringar).

Korportalens saknar alltsedan 1795 innersmyg ovanför golvet, där posternas och täckstenens insidor ligger i liv med korväggen (fig 26, 100, 193, 199). Endast under korgolvet är den 124 cm breda innersmygens nedersta parti bevarat (fig 97 f). Den har svagt skrånande sidor och välhuggna smyghörn. Inga putsavtryck eller andra spår visade 1969 hur innersmygen varit avtäckt, men med tanke på de stora likheterna i övrigt mellan östtornet och västtornets klockvåning, är det troligt, att även korportalens innersmyg har varit rundbågig (fig 100, 119, se vidare Byggnadshistoria, period IV).

Korportalens omges av breda sättsprickor (fig

83, 101, 142) som var nödortfigt ilagade med stenskrävor och bruk. Till att börja med gav detta illusionen av att portalen var sekundärt insatt i muren. Innersmygens murverk och fogbruk gav emellertid absolut bestämt besked på den punkten: portalen är samtidig med den omgivande muren.

Invid det stora, rundbågiga fönstret ([Z 1], fig 19, vilket hör samman med Nya kyrkan, se nedan) upptäcktes 1969 på södra muren bl a även två igenmurade fönster (F och Q). De togs fram för undersökning, varefter de åter murades igen och markerades i putsen. Det med (F) betecknade (fig 101 f) är 125 cm högt och 60 cm brett. I jämförelse med fönstret (A, fig 36, 42 ff) har det alltså slankare proportioner. Nästan hela yttersmygen är bevarad (fig 102), men västra smygsidan och ett litet stycke av bågen försvann av allt att döma, när fönstret (Z 1) togs upp 1855 (se Nya kyrkan).

Fönstrets omfattning liknar portalens. Ej heller det förras valv består av kilformade stenar, utan bågen är gjuten av jämntjocka block som är kilade. Den djupa yttersmygen, som bildar en trubbig

vinkel mot murlivet, kunde 1969 följas omkring 60 cm in i muren, där man skymtade en liten upphöjd kant i fogbruket, troligen en rest av dageröppningen. Med fogbrukets hjälp hade innersmygen fått en tämligen slät yta. Solbänken består av en kalkstenshäll med huggen framkant, men obearbetad, smågropig ovansida, s k sjösten,²⁸ och lutade endast obetydligt utåt.

Yttersmygen var omsorgsfullt igenmurad utifrån med ett slätt och hårt bruk, ljusgrått och segt, utan tvekan medeltida. Längst in vidtog ett slarvigt murverk med stenar insatta från andra hållet i ett löst murbruk, som även på annat sätt liknar det som vi känner igen från ombyggnaden 1795–1796. Innersmygen är helt borta, den försvann dels samtidigt med södra murens inre skalmur, dels 1855 i samband med upptagandet av fönstret (Z 1) (se Nya kyrkan).

En glasmålning har möjligen funnits i detta fönster. Mängder av glasskrävor påträffades nämligen 1969 öster och söder om det murade altaret (se vidare Glasmålningar).

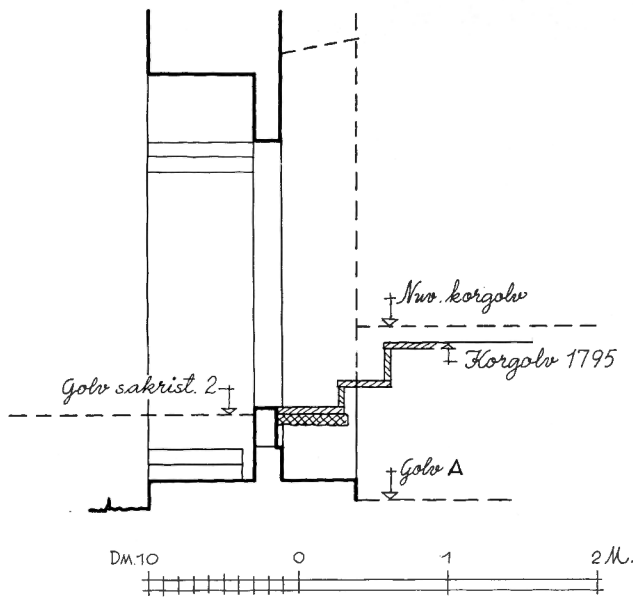

Fig 99. Sektion mot väster av korportalen (E). Olika golvnivåer markerade, samt trätrappa från 1795 på portalens insida (avlägsnad 1969). Innersmygen försvann 1795, när södra kormurens inre liv revs bort, så att denna mur skulle bli ungefär lika tunn som den övriga sydturen. Skala 1 : 50. R Boström & J Söderberg 1969.

Section of chancel portal (E) looking W. The different levels of the floor are marked, as well as the wooden steps, dating from 1795, inside the portal (removed in 1969). The inner splay disappeared in 1795, when the inner parts of the S wall were removed to make it about the same thickness as the rest of the S wall. Scale 1 : 50.

Fig 100. Korportalen (E). Fasader, sektion och plan (delvis rekonstruerad i ritning). Skala 1 : 50. R Boström & J Söderberg 1969.

The chancel portal (E). Fronts, section and plan (partly reconstructed in the drawing). Scale 1 : 50.

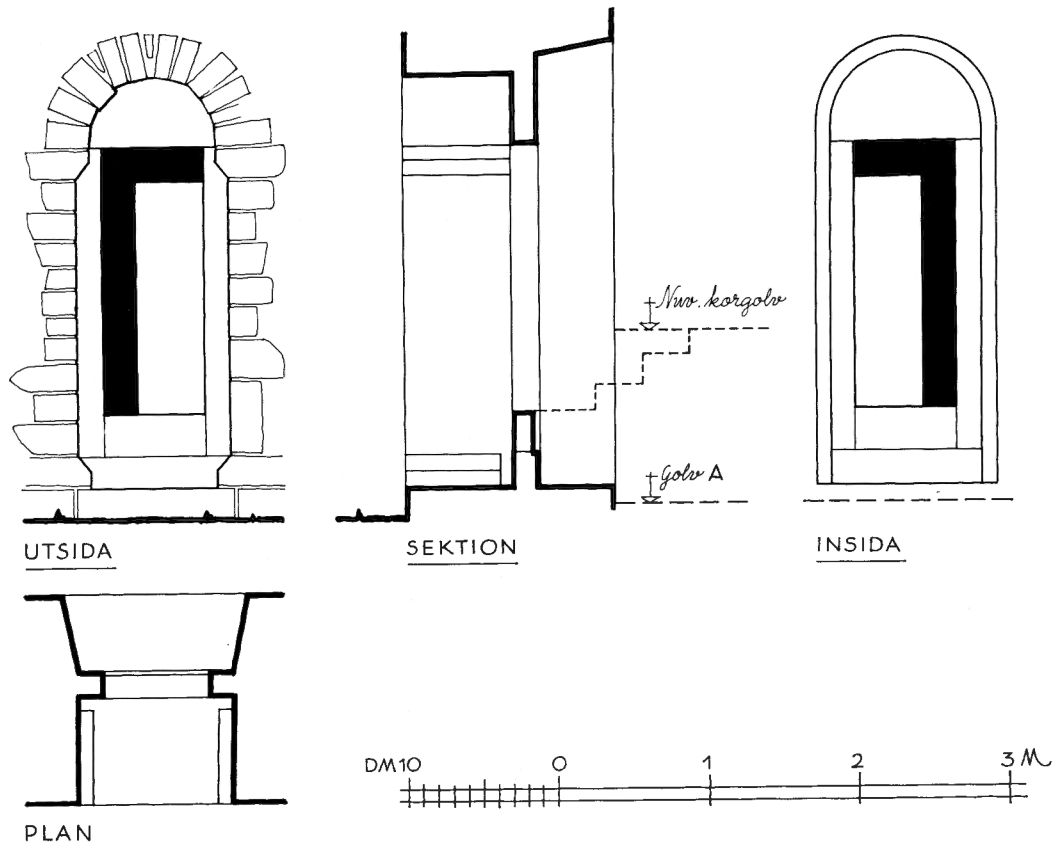

Fig 101. Östtornets södra sida med ursprunglig portal (E), ursprungligt fönster (F), sekundärt fönster (Q), ändrat ett par gånger, samt fönster från 1855 (Z 1). De i fogarna indrivna, grova spikarna utgjorde fäste för spritputs 1855. Foto R Boström 1969.

S side of the E tower with the original portal (E), original window (F), a secondary window (Q), altered twice, and a window dating from 1855 (Z 1). The large nails driven into the joints were intended to act as keys to hold rough-cast 1855.

Fig 102. Ursprungligt fönster (F) i östtornets södra mur. Foto R Boström 1969.

Original window (F) in the S wall of the E tower.

Det med (Q) betecknade, rektangulära fönstret (fig 19, 23, 101, 103 ff) har haft yttermått 175 × 142 cm och sitter 204 cm från östtornets sydöstra hörn. Det är sekundärt insatt i muren. Öster om fönstret är nämligen ett omkring 60 cm brett bälte av murverket ommurat på ett ej alltför omsorgsfullt sätt. Omfattningen ligger inte heller i liv med det omgivande murverket; små stenskrivor är iplockade mellan omfattningens stenar och den omgivande muren, och tämligen ofta förekommer 2–3 lodräta fogar rakt över varandra.

Omfattningens högra sida består av återstoden av ett äldre fönster med omfattning av finhugna, formskurna stenar i så stora block att de samtidigt bildar yttersmyg (fig 104). Smygvinkeln är omkring 108°, d v s nästan lika trubbig som i fönstren (R) och (P), se nedan. I den nedre hälften ligger stenarna med skiktningen i vågplanet och behugningen lodrät, i övre hälften däremot är ett par mycket långa block ställda på högkant med skiktningen vertikal och behugningen horisontal. Kantslag har också iakttagits. Kalkstenen är av en

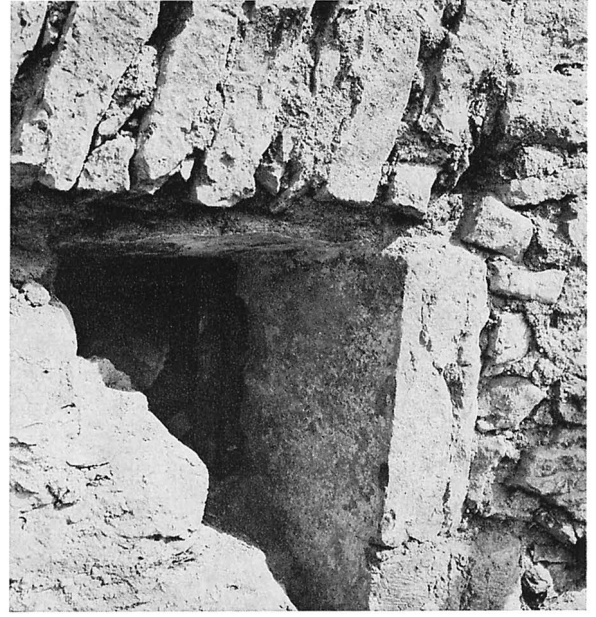
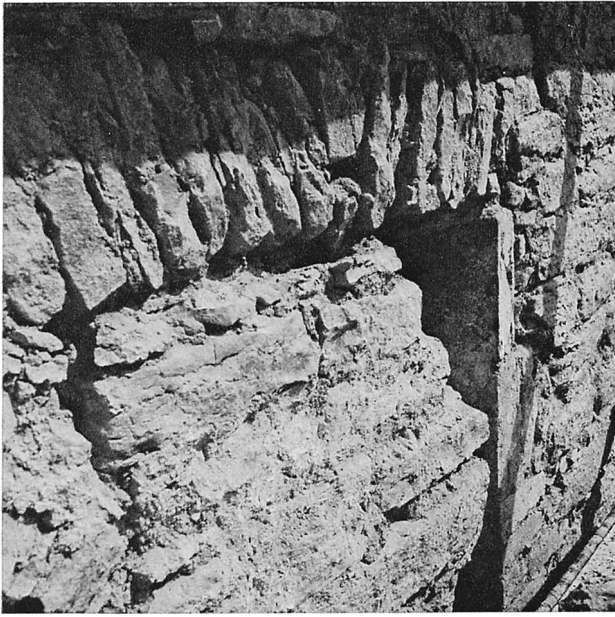

Fig 103–104. Sekundärt fönster (Q) i östtornets södra mur. Det tillkom i mitten av 1200-talet, från vilken tid den högra sidans omfattning härstammar. 1795 ändrades det till ett rektangulärt fönster, vilket murades igen 1855, när den sydliga sakristian togs bort. Foto R Boström 1969.

Secondary window (Q) in the S wall of the E tower. It was made in the middle of the 13th century, when the surround of the right side was built. In 1795 it was altered into a rectangular window, which was blocked up in 1855, when the S vestry was removed.

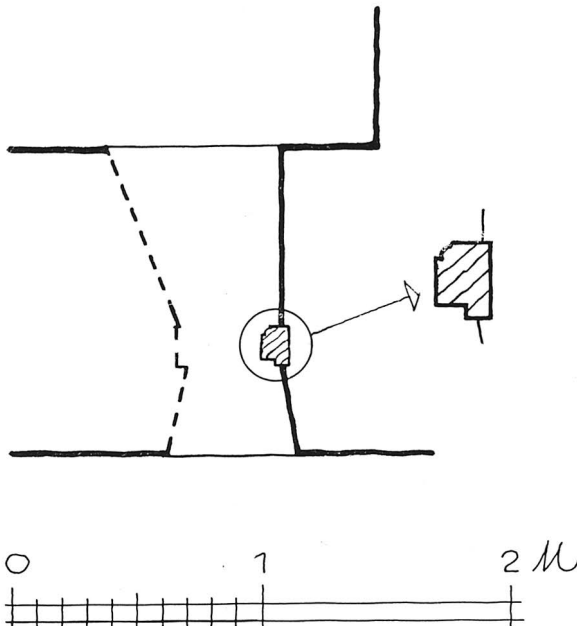

Fig 105. Rekonstruerad plan av fönstret (Q) i ursprungligt skick samt skiss av dess sekundära fönsterbåge. Skala 1 : 50. R Boström 1969.

Reconstructed plan of window (Q) in its original form, and a sketch of its secondary window frame. Scale 1 : 50.

grå- och rödspräcklig sort, som ej har använts i kyrkans hittills beskrivna omfattningar men som återfinns i långhusförlängningens murverk och andra delar, samtidigt med denna (se nedan).

Högra smygsidan, som var överdragen med flera lager vitkalk, är endast 36 cm bred, men kanterna är skadade närmast dageröppningen, varför det är möjligt, att den har varit något bredare och fönstrets ursprungliga yttersmyg djupare. I jämförelse med de nedan beskrivna fönstren ([R], fig 24, 27, 106, 114 f) och ([P], fig 23, 83, 131, se avsnittet Långhusförlängningen), med vilka de äldsta partierna i fönstret (Q) är nära besläktade, förefaller det troligt, att även fönstret (Q) ursprungligen hade en fals av sten närmast dageröppningen, formad av särskilda block som i fönstren ([P] fig 131) och (R).

Avtäckningen är vårdslöst murad av tunna, råbrutna flisor, åkerstenar, tegelskärvt samt en huggen sten (fig 103, 104). Undersidan var tjockt överputsad till en inåt-nedåt skränande yta samt vitkalkad.

Solbänken, som består av två intill varandra liggande, 18 cm tjocka flisor med gropig översida, ligger troligen i samma nivå som den ursprungliga. Den nedersta stenen i högra (östra) smygsidan är så mycket mindre än de övriga stenarna i samma smyg, att det förefaller troligt att den endast är en liten rest av en ursprunglig, svagt sluttande solbänk, lik den i fig 115 avbildade, vilken skjutit in endast ett litet stycke under omfattningen och som till största delen brutits bort när fönstret gjordes om.

Längst in i den tämligen grunda yttersmygen sitter en karm av brunlaserad furu kvar, med en yttre fals för en båge, som alltså har suttit på utsidan. Karmens inre kanter är profilerade som en kvartsstav mellan rätvinkliga hörn (fig 105).

Innersmygens östra sida är 220 cm hög och når ända upp till 65 cm under den nuvarande taklisten. Den är putsad och vitkalkad. Putsen innehåller ganska mycket djurhår, för att göra den segare. Smygsidan är nästan rätvinklig i förhållande till murlivet, vilket inte är ägnat att förvåna, ty fönstret är beläget endast 48 cm från korets sydöstra innerhörn (fig 149). Med sned smygsida hade ljuset ej kunnat spridas ut i koret. Den ursprungliga, motstående smygsidan, varav intet spår är bevarat, torde ha skränat desto mer (fig 105, 149).²⁹

Med tumstocken kunde man 1970 följa östra smygsidan 58 cm ut i muren, d v s ända fram till baksidan av den nyss nämnda fönsterbågen. Spår av smygens övre och nedre sidor visar, att dessa skränat mot dageröppningen.

Till igenmurningen av den inre smygen har man, förutom av åkerstenar och råbruten sten, även använt huggen sten från östtornets fasader och från det ursprungliga fönstret på samma plats, och samma murverk fortsätter utan avbrott in i den östra innersmygen till fönstret (Z 1), vilket alltså har tagits upp samtidigt som fönstret (Q) murades igen. Igenmurningen ligger på insidan i liv med den förtunnade kormuren, ännu ett bevis för att fönstret (Q) murats igen i sen tid.

Det ursprungliga fönstret var rundbågigt. Hos Rhezelius och Törnwall döljs dess nederdel av den sydliga sakristian (fig 13, 14), medan den upptill inte nådde lika högt som fönstren (T) och (P) i samma fasad. Detta skulle bli innebära att den högra smygsidan har fått behålla sin ursprungliga längd och att rundbågen, av finhuggna och formskurna stenar, utgick från den översta stenens vågräta översida. Yttersmygen blir då omkring 2 m hög och 60 cm bred (jfr rekonstruktionen fig 141, 149). — Sannolikt har en del av de 1969 påträffade, färgade glasskärvtorna suttit i detta fönster (se Glasmålningar).

Även i östra fasaden påträffades 1969 igenmurade fönsteröppningar (fig 20: G, H, R, fig 24, 86, 106), vilka togs fram för undersökning, varefter de åter murades igen och putsades över, med undantag av gluggen (H).

Ungefär i fasadens mittaxel, under norra smygsidan av fönstret (X 4), sitter nederdelen av fönstret (G), fig 24, 106. Beträktat inifrån, sitter det emellertid ganska mycket söder om mitten och skevt i förhållande till altaret (fig 139). Fönstret är ursprungligt, liksom det ovan beskrivna fönstret (F) och samtidigt med detta, ehuru det har haft en något annorlunda uppbyggnad.

På en vågrät solbänk av obearbetad sten står två omfattningsstenar av grå kalksten, finhuggna och med kantslag, vilka på en gång utgör såväl omfattning som yttersmyg, vilken senare längst in bildar en karm för dageröppningen. Invid den endast 18 cm breda dageröppningen har omfatti-

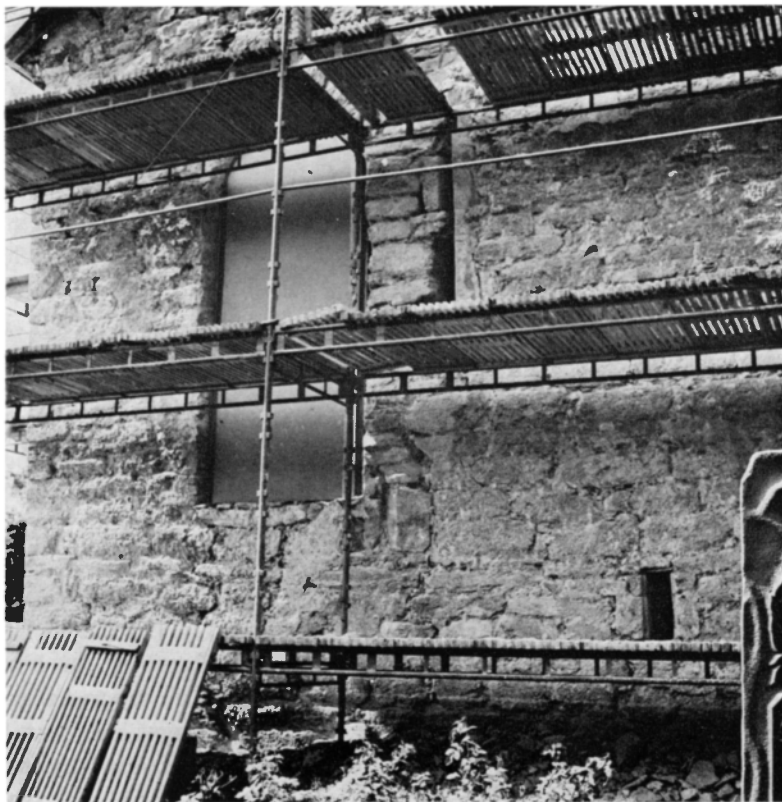

Fig 106. Östtornets-korets östra mur med fönstren (G), (R) och gluggen (H). Jfr fig 24, 86, 87, 195. Foto R Boström 1969.

E wall of the E tower-chancel with windows (G), (R); and opening (H). Cf figs 24, 86, 87, 195.

ningsstenarna en ca 14 cm bred skråkant, som bildar en vinkel om ca 40° mot murlivet. Detta har varit fönstrets mycket grunda och ca 40 cm breda yttersmyg (fig 108). Dageröppningens raka sidor är minst 9 cm breda (det exakta måttet gick ej att taga 1969).

Delar av innersmygen påträffades också 1969 (fig 107). Det södra smyghörnet ligger 60 cm söder om träaltarets sydöstra hörn (fig 27), smygsidan är tämligen slät, på grund av att fogbruket är brett utstruket (fig 107), i likhet med yttersmygen till fönstret (F), se ovan. Stenkarmen har troligen varit rak på insidan och fönstret med dess båge insatt från samma håll, emedan yttersidan saknade fals (fig 108). Med stöd av bevarade rester framgår att innersmygen troligen skrånat mindre åt sidorna (ca 105°) än nedåt. Underkanten ligger 39 cm under den inre smygbotten till fönstret (X 4), fig 27.

Troligen härrör en del av de många 1969 påträffade glasmålningsfragmenten från detta fönster (se Glasmålningar).

Fönstret var mycket omsorgsfullt igenmurat

med det finkorniga, släta och jämna, hårda och ljusgrå murbruk, som även är typiskt för västtornets tunnvalv (se ovan) samt för långhusför-längningen (se nedan) m m. På den inåt koret vända murytan (synlig från träaltaret) ligger ett tjockt ockragult putsöverdrag med glättad yta, vilket täcker såväl igenmurningen som det omgivande murverket. På denna yta kan bl a urskiljas ett direkt på putsen målat konsekrationsskors (?), draperimålning samt ristningar, bl a ett skepp (?), beskrivna nedan, se Kalkmålningar resp Ristningar.

En kraftig sättspricka går igenom både puts och murverk, bl a där man kan beräkna, att fönstrets norra smygsida befinner sig. Sprickan är ilagad med stenskärvor och murbruk.

Om fönstrets höjd kan givetvis endast gissningar framföras. Denna typ brukar ha mycket slanka proportioner. Med tanke på den förnäma placeringen över högaltaret har det väl varit högre än fönstret (F) med dess 125 cm, förslagsvis 200 cm (fig 153).

En liten rektangulär glugg, betecknad (H) i fig 20,

öppnar sig 165 cm från östtornets nordöstra hörn (fig 24, 27, 86 f, 106, 109 f, 113). Dess överliggare är murad i samma skift som solbänken i det ovan beskrivna fönstret (G). Numera är avståndet från marken endast 120 cm, men till detta måste läggas ytterligare 70–80 cm med tanke på kyrkogårdens förhöjning (jfr ovan). Avståndet från den sockelartade kanten under östgaveln blir då omkring 2 m.

Den rektangulära dageröppningen är 45 cm hög och 17 cm bred, och alltså endast obetydligt smalare än den i fönstret (G). Den sitter i murens ytterliv och omfattas av röda kalkstenar. En 2,5 cm bred fals är uthuggen i omfattningen (av allt att döma 'après la pose'), och i fogarna närmast hörnen är vindjärn inmurade, varav nu endast några rostiga stumpar återstår. Av fönsterbågen, som alltså har varit inpassad från utsidan, syntes i övrigt inga spår.

Den till gluggen (H) hörande innersmygen är rektangulär, med alla fyra smygsidorna skrånande ut mot dageröppningen (fig 24, 27, 82, 109 f, 119). Denna är avtäckt av endast två stenar, ytterst den egentliga överliggaren, som är gemensam för både inner- och yttersmyg, samt innanför denna en vald, tunn kalkstenschäll med något gropig yta. — Innersmygens putslager samt den över 2 m höga, rundbågiga nisch, i vilken gluggen är belägen, beskrivs närmare nedan i samband med redogörelsen för det i östtornets bottenvåning inrymda kor nr 2.

Nästan mitt i den ursprungliga östfasaden, 80 cm norr om fönstret (X 4), befinner sig resterna av ett fönster, här betecknat med bokstaven (R), fig 20, 24, 86, 106, 114 f, drygt 130 cm över solbänken i fönstret (G). Omfattningen består av grå, omsorgsfullt finhuggna kalkstensblock. Behuggningen är tät, nästan vågrät innanför ett smalt kantslag.

Den bevarade delen av fönsterbotten och solbänken är formad i ett och samma block, endast 14 cm tjockt (fig 115). I detta är dels nederdelen av smygsidan uthuggen, dels den mycket svagt sluttande solbänken (lutningen är endast 2,5 cm på 34 cm).

På detta block vilar den norra omfattningen. Den är bevarad till sin hela höjd, 194 cm, och är formad av huvudsakligen på högkant ställda stenblock. Även anfangsstenen i fönstervalvet är bevarad. Den är jämntjock och säkerligen kilad mot

Fig 107. Fönstret (G), rester av innersmygens södra sida med bevarade, brett utstrukna fogar. Foto R Boström 1969.

Window (G); remains of the S side of the internal splay with preserved, widely pointed joints.

omfattningens lodräta del, ehuru detta döljs bakom rikligt med bruk i den trekantiga fogen. Den lutande anfangsstenen är för liten, för att man av den skall kunna avgöra, om bågen har varit rund eller spetsig. Till denna fråga återkommer vi nedan (Byggnadshistoria, perioderna V och VI).

I likhet med fönstret (Q) utgörs omfattningens stenar av så kraftiga block, att dessa samtidigt bildar yttersmygens sida, vilken i fönstret (R) är 40 cm bred. Rester av en fals för glas, formad av andra stenblock, befinner sig 34 cm innanför murens ytterliv. Falsen har varit mer än 7 cm djup, men varken djupet eller falsbredden kunde mätas 1969.

Fönstret (R) har en smygvinkel på ca 110°, vilken är betydligt spetsigare än fönstren i (F) och (G), men ungefär lika spetsig som i (P), se nedan, och i (Q).

Rikligt med bruk är använt. Det är utstruket långt ut på de huggna stenyterna till en mycket slät yttersmyg. Även springan mellan fönsterfalsen

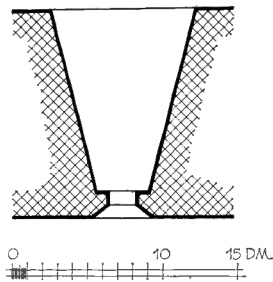

Fig 108. Plan av fönstret (G), rekonstruktion. Skala 1 : 50.
R Boström 1972.

Plan of window (G), reconstruction. Scale 1 : 50.

och smygen är fylld av murbruk, så att en jämn yta har bildats.

Endast den yttre smygen kunde undersökas 1969, den inre befinner sig bakom den stora, i fig 204 avbildade altarpupsatsen (jfr fig 27).

Omfattningens stenar, varav de flesta är ställda på högkant, är illa insatta, nedtill 2–3 cm innanför murlivet, upptill inte mindre än 6 cm innanför detsamma. Stora och små stenskärvor och mycket bruk är inkilade mellan omfattningen och muren (fig 114 f). Allt visar, att fönstret (R) är sekundärt, troligen också ändrat, innan det 1751 murades igen. 1795 togs fönstret (X 4) upp strax söder därom, och då bortbröts södra sidan av fönstret (R). Därvid användes omfattningens stenar som fyllnad mellan det nya och det gamla fönstret. En av dem lades vågrätt i botten, en annan restes på högkant. Även en stor tegelsten och många skärvor av samma material kom till användning vid igenmurningen, men avlägsnades 1969 jämte de flesta i fasaderna använda tegelstyckena.

Rester av en bottensten till ett tvådelat fönster (fig 155 f) kan troligen sättas i samband med en förändring av fönstret (R), se Byggnadshistoria, period VI, samt fig 27, 154.

Östtornet (kor nr 2), interiör och övre våningar

Som redan är nämnt i förbigående i början av föregående avsnitt, består östtornets västra sida blott av två korta murstumpar, den södra nu endast 65 cm hög, den norra 55 cm, vilka murats emot absidkorets utsida (fig 47, 82: A, B, 116 f).

Det inre sydvästra hörnet är väl synligt (fig 47, 116). Av det norra lilla murstycket är endast över- sidan och en liten del av stötfogen mot absiden synliga (fig 48, 117), medan det nordvästra innerhörnet är dolt bakom en murklack (fig 82: D, 117). Denna ligger inte i förband med östtornet och har en helt annan karaktär än detta: i botten en råbruten sten, på denna ojämna åkerstenar, slarvigt murade med vårdslöst utvällande fogbruk. Den norra resten av absiden är avriven ungefär i jämnhöjd med de båda murpartier, vilka tillsammans har utgjort det norra triumfvederlaget, 57 cm under nuvarande korgolv (fig 48).

Även på södra sidan bildar absidstumpen och östtornets korta, västra mur (fig 82: A) ett underlag med ungefär samma höjd. På detta är murad en huggen bas (fig 82: C), $26 \times 118 \times 43$ cm med långsidan intill östtornets södra innerliv. Basblockets östra kortsida skjuter ca 20 cm utanför sitt fundament (fig 47, 82: C, 116). — Den huggna basen är av omsorgsfullt finhuggen sten med kantslag, kalkad flera gånger. En huggen, kvadratisk sten med liknande yta påträffades också under korgolvet 1969, liggande lös ovanpå absidgrunden, därefter upplagd på norra östtornsmuren (se ovan samt fig 82: F, 91). Däremot fann man inte på norra sidan någon motsvarighet till det södra fundamentet.

Östtornets murverk (med undantag av den vårdslöst murade klacken fig 82: D) karakteriseras i det inre av nästan samma omsorgsfulla detaljbehandling som i exteriören, även om stenmaterialet delvis är av något enklare kvalitet (fig 47, 91, 116, 118). Behuggningen är nämligen grövre, den karakteriseras av lodräta, glesa huggmärken och bland de huggna kvadrerna förekommer även obearbetad sten samt enstaka block som vänder flatan utåt. Detta gäller framför allt de två–tre nedersta skiften längst i öster, vilka genom sina tämligen ojämna godsidor skiljer sig från de övriga. Förklaringen härtill torde kunna sökas i den slutande markytan, som här ofta har berörts: murens nederdel skulle döljas under golvet.

Fogarna är så brett utstrukna, att fogbruksytorna ofta är lika stora eller större än den bara stenen (fig 91, 118). Fogbruket är liksom tryfferat av centimeterstora träkolsstycken. Till skillnad från

yterhörns omsorgsfullt fogade hörnedjor är de inre hörns förband mindre fast, ty många skift är murade i gering, även om bindare givetvis förekommer.

Murens nedersta del, ett 60–85 cm brett bälte nedanför en tänkt linje, dragen horisontalt 60–70 cm under korgolvet (jfr not 27), saknar varje spår av puts eller kalköverdrag, med undantag av de ljusa ränder, som har runnit ned från de putsade och kalkade delarna högre upp på murarna. Dessa kalkränder, som har iakttagits runt om på korets väggar och på det murade altaret (se nedan), är en mycket god hjälp, när det gäller att försöka finna golvnivåerna i korets olika delar (fig 119). Ja, utan dem hade det varit omöjligt att fastställa den nedre putsgränsen. Detta gäller fr a den innersta putsen, som endast är bevarad fläckvis i norr, söder och på södra hälften av östra väggen. I och omkring den nedan beskrivna nischen i korets nordöstra hörn (fig 17, 24, 26 f, 82, 109 ff, 119 f) samt på muren närmast söder därom är däremot större sammanhängande putsytor bevarade. Genom att nischen murades igen 1795 (se nedan), vet vi med bestämdhet, att inga där befintliga puts- eller målningsskikt kan vara yngre, men snarare äldre än så. Därmed kan man skilja dessa muröverdrag från de stora, sammanhängande, vitkalkade putspartier av yngre datum, som befinner sig på östra kormuren omkring nischen bakom det nuvarande träaltaret och som även fortsätter bakom altaruppsatsen.

Den ovanliga rumsbildningen återupptäcktes 1969 bakom träaltaret i samband med framtagandet av gluggen (H), nästan mitt emellan de båda fönstren (X 4) och (X 6), fig 17, 24, 26 f, 82, 109 ff, 119 f. Nischens hjässa ligger 45 cm högre än träaltarets skiva och den sammanlagda höjden är 206 cm, räknat från botten, som i sin tur ligger ca 95 cm över östra tornmurens därunder belägna botten. Nischen är 69 cm djup. De nästan rätvinkliga smygsidorna divergerar något nedåt genom att bredden ökar från 93 cm till 98 cm. Dess norra vägg består av östtornets nordmur, som utan övergång fortsätter direkt in i nischen (fig 82, 120).

Ett slätt, möjligen glättat, ljust gulbrunt putslager, som har kalkats flera gånger, täcker stora delar av nischens sidor och valv samt den redan beskrivna innersmygen till gluggen (H). Innerst

skymtar ett ljust gulvitt kalköverdrag. På det översta kalklagret är målade stora, grå, yviga akantusrankor med öppna, tulpanliknande, klarröda blommor (se Kalkmålningar samt fig 109). Samma kalklager som det på vilket akantusmålningen är anbragt fortsätter utan avbrott in i gluggsmygen, men denna har ej dekorerats med målning.

Nischens ursprungliga putslager har bättrats och ilagats fläckvis med ett lergrått, slätt och hårt bruk, som också bär spår av både vitkalk och dekorationsmålning. Denna har emellertid fäst dåligt på den glatta ytan.

Vid framtagandet 1969 utgjordes nischens botten av ett sekundärt inlagt golv, kallmurat av flisor och med översidan 22–25 cm över den nuvarande botten samt 7 cm över det nedan beskrivna podium nr 3 (fig 119). Påmurningen avlägsnades efter undersökning 1969 och är nu synlig som ett avtryck: en putsad, men inte vitkalkad muryta med glesa, vita kalkränder (fig 110). När nischen senast kalkades över, rann nämligen kalken ned på väggen bakom det förhöjda golvet.

Den nuvarande nischbotten är dock inte den ursprungliga, denna har legat omkring 12 cm högre (fig 110, 119). Murverket har blivit bortlugget på ett vårdslöst sätt, varefter sårigheterna har ilagats nödortfigt med det flerstädes omnämnda, lergrå, mycket släta murbruket, som inte helt täcker de ur murlivet utskjutande, avhuggna sterna (fig 110).

I nischens södra smyghörn samt i framkanten nedtill är ett smalt anslag för en dörr inlugget (fig 109). Den lodräta fördjupningen är överdragen med slät puts, som är vitkalkad upprepade gånger. På grund av att endast 45 cm återstår av östtornets nordmur närmast nischen, räknat från dennas golv, saknas nu varje spår av de gångjärnshakar eller andra upphängningsanordningar för den dörr, som man skulle vänta sig att finna där (fig 120).

104 cm över nischens nuvarande golv är ett par vågräta slitsar med ojämna kanter klumpigt inhuggna i smygens sidor, rakt genom putsen och in i stenen och fogbruket (fig 26, 109, 119). De är omkring 2 cm breda och ungefär lika djupa och har troligen burit en hylla. Det har inte gått att med säkerhet fastslå, om nischen var putsad, när rännorna högs in, eller om den fick sitt putsöver-

Fig 109. Sakristienischen i östtornets-korets nordöstra hörn. Jfr fig 17, 26 f, 82, 119 f, 139. Nischens övre del med valvet och gluggen (H). Kalkmålningen i grått och rött (akantus och tulpaner) troligen utförd 1649 av Olof Blomma. Foto S Hallgren 1972.

Aumbry in the NE corner of the E tower-chancel. Cf figs 17, 26 f, 82, 119 f, 139. The upper part of the aumbry with vault and opening (H). Paintings in grey and red (acanthus and tulips) executed probably in 1649 by Olof Blomma.

drag först sedan det lilla utrymmet gjorts om till skåp (se Byggnadshistoria, period V).

Sedan den förmodade hyllan avlägsnats, har särigheterna i murverket lagats med det nyss beskrivna, lergrå murbruket, som även fortsätter ett litet stycke över det omgivande, äldre putsskiktet (fig 113 a, 120). Även dessa grå ilagningar har fått överdrag av vitkalk och akantusmålning.

I södra smyghörnet, 138 cm över nischens nuvarande golv, har ett ekstycke med rektangulär

genomskäring blivit inpassat i en klumpigt gjord, vågrät urhuggning (fig 109, 111, 164). Dess långsida ligger drygt 3 cm innanför det mot väster vända murlivet. Träbitens mått: 11,2 × 16,5 × 36 cm. I den inåt nischen vända, mycket släta kortsidan, som har röda färgspår, är borrarat ett cylindriskt hål med jämna sidor (diameter 2,6 cm, djup 7,5 cm). I detta har troligen en skjutregel kunnat passas in, men varken av denna eller av dörren synes nu några spår. — Bakom ekstycket ligger en multnad

Fig 110. Sakristie-nischens botten med spår av ett par äldre golv (jfr fig 119). Foto S Hallgren 1972.

The bottom of the aumbry with traces of two older floors (cf fig 119).

träkil kvar som passbit. På urhuggningens kanter omkring ekstycket syns vitkalk utan puts samt röda slingor direkt på stenen.

Nederdelen till den till gluggen (H) hörande innersmygen är helt täckt med det lergrå bruket, från en vågrät linje dragen i jämnhöjd med dageröppningens underkant (fig 113, 119). Tvärs över smygens botten är ett strimmigt avtryck av en bräda, 2,5 cm tjock och 34 cm bred, vilken legat inmurad på tvären utmed kanten. Även på angränsande ytor i själva nischens bakre vägg har ilagningar gjorts med grått murbruk, i detta fallet med oregelbundet formade begränsningslinjer.

Längst in närmast dageröppningen i gluggen (H) upphör putsen utmed en oregelbunden kontur, som kan bero på att dageröppningen redan var igenmurad när korets innerväggar putsades³⁰ (jfr fig 113a samt Byggnadshistoria, period V).

I norra smygsidan i gluggen (H) är 43 vågräta små streck inristade i en lodrät rad över varandra i den torra putsen (fig 113a), vilka motsvaras av 34 liknande »pinnar» i den södra (fig 112). Även i den omgivande stora nischens puts finns ristningar: på norra sidan står: L P S, möjligen siffrorna 7 och 9, S, o, P samt A, 2,5–3,5 cm höga.

Nischens ursprungliga uppgift behandlas nedan i avsnittet Sakristia 1. År 1795 murades den igen

Fig 111. Detalj av sakristienischens södra smyg med ett inmurat virke, i vilket en skjutregel från en dörr har varit inskjuten. Foto R Boström 1972.

Detail of S splay of the aumbry, with a built-in piece of wood with a hole for a bolt belonging to a door.

Fig 112. »Pinnar», inristade i södra sidan av innersmygen till gluggen (H). Foto R Boström 1972.

“Lines” scratched in the S side of the internal splay of the opening (H).

med en ca 35 cm tjock mur, som lämnade ett lika djupt hålrum. Upptäckten av den 1969 gjordes först sedan den igenmurade gluggen (H) hade kommit fram under yttermurarnas putslager. Dageröppningen var omsorgsfullt igenmurad från utsidan med ett mycket slätt och segt murbruk, utan tvekan av medeltida ursprung och möjligen av samma slag som det som användes dels vid igenmurningen av fönstren (F) och (G), dels vid insättandet av fönstren (Q) och (R) jfr ovan. Flera av de stenar, som 1795 användes till att mura igen nischen och som avlägsnades 1969 (se nedan), hade puts på två mot varandra gränsande sidor. De utgör möjligen delar av östtornets norra ytterliv och nordöstra hörn.

Strax öster om korportalens (avståndet är endast 24 cm) höjer sig resterna av ett podium, som täckte mer än hälften av koret (fig 17, 26, 82, 98, 119, 125 ff). Liksom nedsjunket i denna plattform står nederdelen av det medeltida, murade högaltaret³¹ kvar (fig 17, 26 f, 82, 121 ff). Intrycket förstärks dels av att golvet undan för undan har höjts omkring altaret (fig 119, se nedan), dels genom att endast

nedre hälften av altaret är bevarad. Dess högsta punkt, det nordvästra hörnet, befinner sig 37 cm under det nuvarande korgolvet. Av själva skivan är ingenting återfunnet, mer än möjligen ett fragment av en täcksten (fig 166), vilken påträffades 1969 under den översta trampflisan i korportalens innersmyg. Den beskrivs nedan (Inredning, avsnittet Högaltare).

Altaret är placerat nästan mitt emellan norra och södra korväggarna, men skevt i förhållande till fönstret ([G], fig 27). Det vilar på en bädd, bestående av kullersten och sandblandad jord (fig 121 ff). På detta ca 35–40 cm tjocka underlag, som vilar ca 150–160 cm under korgolvet, är utbrett ett utjämnande lager av ljusbrunt, hårt kalkbruk av medeltida typ, 5–10 cm tjockt. De två-tre första skiften till en sammanlagd höjd av ca 40 cm består av slarvigt murade åkerstenar, ojämna kalkstensblock utan varje spår av behuggning. På denna undergrund med nästan kvadratisk plan är det egentliga altaret uppbyggt. Genom två längsgående avsatser utmed östra sidan reduceras den kvadratiske planformen till en rektangel och ovanför det

Fig 113 a–b. Innersmygens botten till gluggen (H) med avtryck av brädbe-
klädnad. Foto R Boström 1972 resp S
Hallgren 1969.

*a–b. The bottom of the internal splay of
the opening (H) with the impressions of a
wooden lining.*

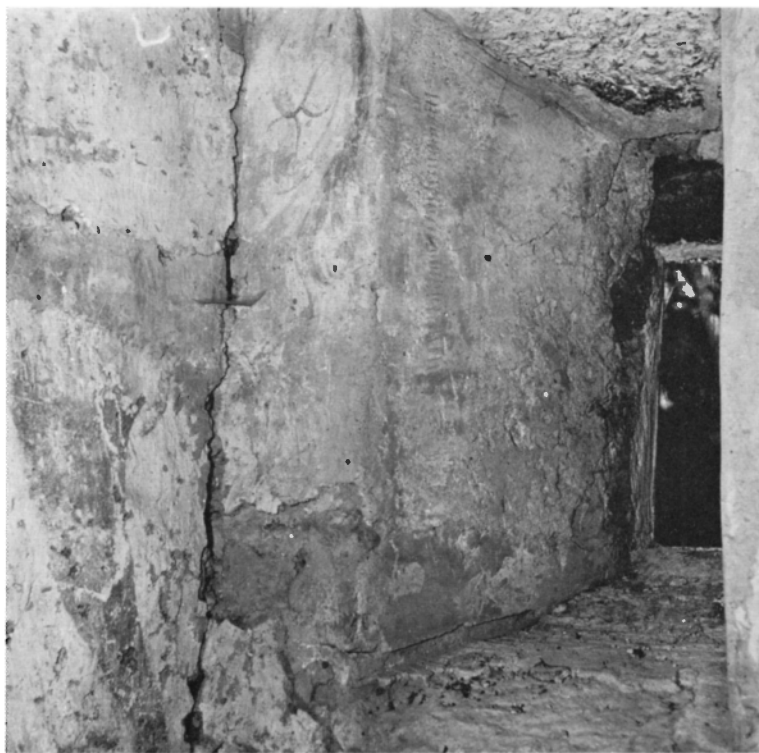
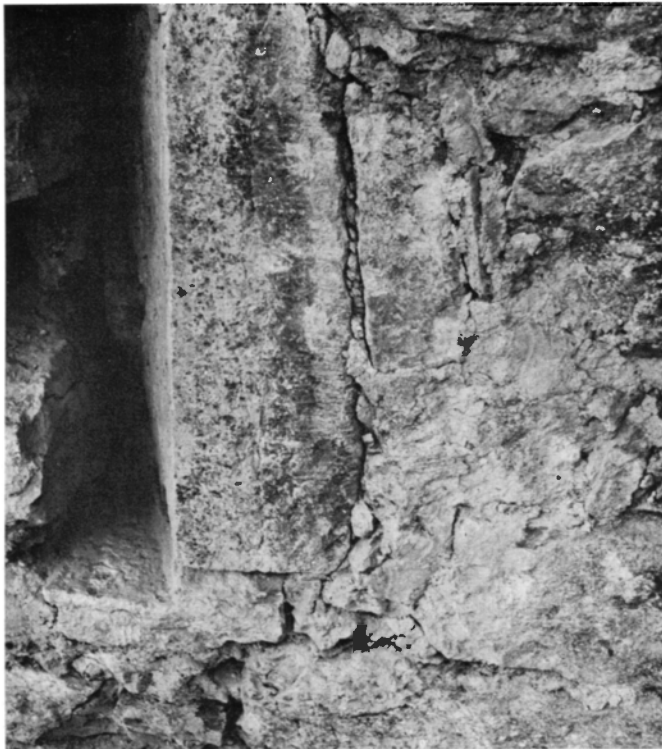

Fig 114–115. Senromanskt fönster (R) i östtornets-
korets östgavel (jfr fig 24, 86, 106). På 1300-talet (?)
ändrat till gotiskt (fig 27, 154).

*Late Romanesque window (R) in the E gable of the
E tower-chancel (cf figs 24, 86, 106). Altered in the
14th (?) century to Gothic (figs 27, 154).*

övre steget vidtar ett omsorgsfullare murverk, i den mån man kan studera det. Nästan hela altaret är nämligen överdraget med tjock puts (därom mer nedan).

Stegen utmed altarets östra långsida (och troligen hela altaret) lutar något mot söder och sydöst, så att deras norra ändar befinner sig 3–4 cm högre än de södra. De har inga nötningspåsar på översidan, men däremot rester av murbruk, och de lodräta sidorna har tydliga kalkränder. Över det övre stegets nivå vidtar ett omsorgsfullt murverk. Hörnkedjorna är formade av finhuggna kvadrer med skarpa hörn och kantslag, det övriga stenmaterialet är tuktat. Det synes vara slätare sten i framsidan (den mot väster vända långsidan) än i de övriga. Själva altarbordet, den s k mensa, är en rektangel om 183 × 109 cm, murad av ca 33 cm tjocka skalmurar med en hållighet i mitten.

Altaret är överdraget med slät, ljusbrun puts, som med varierande tjocklek täcker hela framsidan ned till grunden, knappt 70 cm under den bevarade framkanten (= 105 cm under korgolvet). Man ser murslevens energiska rörelser avteckna sig i den tämligen släta ytan (fig 121 ff). På altarets kortsidor stiger den nedre putsgränsen mot öster omkring 20 cm.

Ett vitkalkat överdrag täcker ungefär den övre hälften av vad som nu återstår av altaret (fig 121 ff). Det når endast 40–50 cm under den nivå som betecknas av altarets främre överkant, d v s ned till en mycket ojämn begränsningslinje, ca 70–75 cm under korgolvet. Vitkalken har varit ganska lättflytande och har strukits på så flödande, att den i droppar och långa strängar runnit långt ned på altarets grund (fig 122, 124). Ytan har ett mycket fint rynknät.

Ca 15 cm under framsidans överkant är en vågrät rits utmed hela långsidan. På södra sidan går en liknande rits ca 30 cm under sydvästra hörnets topp, medan den vågräta markeringen på norra kortsidan befinner sig några centimeter lägre.

Altaret har utan tvivel blivit påbyggt åtminstone ett par gånger i samband med att korgolvet har blivit förhöjt. Med en ursprunglig höjd av ca 110 cm måste förändringar av golvet nivå ha medfört motsvarande förhöjning av altaret. Se Byggnads-historia, perioderna IV, V och VI samt fig 119.

Altarets putslager och kalköverdrag motsvaras, naturligt nog, av ett par golvnivåer i det podium, som har omgivit altaret. Denna plattform visar sig vid närmare undersökning bestå av flera olika delar, vilka här betecknas med nr 1a, 1b, 2 och 3 samt beskrivs nedifrån och upp (fig 119):

1a. Direkt på det nedan beskrivna, med (A) betecknade kalkbruksgolvet (fig 119), som sträcket sig över hela koret, vilar en smal plattform (streckad i fig 17). Den är endast omkring 25–30 cm bredare i nord-sydlig utsträckning än altarets längd och avslutas med en rak stenkant, 163 cm väster om altaret (fig 125 f). Mot altarets framsida är den fast murad och består innanför framkanten av en fyllning av sten och kalkbruk, på vilken en slityta av ojämna flisor är murad.

Det smala podiets kortsidor i norr och söder skiljer sig från den jämna framkanten genom att de är påfallande vårdslöst murade av stenar, som ej bildar jämna liv, utan delvis skjuter ut med vassa hörn (fig 121, 123, 127 f). Dessa ytor har knappast varit avsedda att synas, utan avsikten var förmodligen redan från början, att podium (1a) skulle utvidgas till att sträcka sig över hela korets östra del (fig 82), ehuru färdigställandet skedde i två arbetsmoment, (1a) och (1b).

1b. På ömse sidor om det smala podium (1a) är en fortsättning, här kallad (1b), som emellertid är 7 cm *lägre* än (1a). I övrigt sträckte det sig lika långt mot väster som (1a) och har ursprungligen nått ända fram till östtornets murar i norr, söder och öster (fig 82, 119, 127 f, 149).

En sträcka av omkring 120 cm av det tämligen slitna steget i podium (1b) är nu synlig invid norra korväggen (fig 127 f), sedan ett stycke av det på detta vilande podium (2) beskrivet nedan, avlägsnades 1969. Steget är murat av två tunna skift, det övre bestående av ca 7 cm tunna flisor, några av sjösten med gropig yta. Närmast norra korväggen ligger en långsmal sten med finhuggen yta och ett ca 5 cm brett kantslag utmed ena långsidan. Slitytans i bruk lagda flisor har oregelbunden form och växlar i storlek.

Podium (1), som alltså består av två olika delar (a och b), ligger inte i vågplanet, lika litet som (2), se nedan, utan sluttar åt sidorna samt åt sydöst. Mot norr sjunker det endast ett par centimeter. Den

Fig 116. Östtornets-korets sydvästra innerhörn. T h om skuggan skymtar absidresterna. På detta murverk vilar en bas av huggen kalksten, hörande till vederlaget i triumfbåge nr 3. Jfr fig 26, 47, 82 C, 153. Foto R Boström 1969.

SW inner corner of the E tower-chancel. To the right of the shadow can be seen remains of the apse. On this masonry rests a base of tooled limestone, belonging to the abutment of chancel arch no 3. Cf figs 26, 47, 82 C, 153.

kraftigaste lutningen har uppmätts i söder och sydöst, där det rör sig om en nivåskillnad på omkring 10 cm, i jämförelse med podiets högsta punkt i mittaxeln längst i väster, som befinner sig 87 cm under korgolvet. — Tillkomsten av podium (1) medförde en förhöjning av golvet i korets västra del (se nedan, golv [B], fig 119).

2. Ovanpå podium (1a-b) är murad en förhöjning (fig 119), här kallad podium (2), som i väster avslutas med ett skarpkantat, mycket välhugget steg, bildat av ca 20–30 cm tjocka och 40–92 cm

långa stenblock, lagda i en bruksbädd (fig 125 f). De är så starkt slitna på översidan till omkring 30–35 cm från kanten, att de verkar slipade. Det samma gäller även de små stenskärvor, som ligger mellan stenarna som utjämning. De har nötts av till samma nivå som de omgivande, stora blocken.

Stenkantens mot väster vända framsida har däremot en väl bevarad yta (fig 98, 125 f). Fogbruket är brett utstruket och stenarna visar en tät skråhuggning, individuell för de olika blocken och gärna i vinkel med kantslagets smala bård av

Fig 117. Östtornets-korets norra triumfbågsvederlag. Jfr fig 26, 48, 82 D, 153. Stenraden, som bildar en diagonal i bilden, är den s k gravmuren (fig 82: 5). Foto R Boström 1969.

N chancel arch abutment of E tower-chancel. Cf figs 26, 48, 82 D, 153. The row of stones forming a diagonal in the picture is the so-called grave wall (fig 82: 5).

täta, sneda huggmärken. Rakt över den punkt, där sydvästra hörnet av det smala podiet (1a) gränsar till det ca 7 cm lägre podium (1b), har kraftiga sättsprickor öppnat fogarna i (2) på grund av det ojämna underlaget (fig 126).

Slitytan innanför själva steget i podium (2) har liknat den i (1) och har bestått av i bruk lagda flisor med oregelbunden form. Likaså är även dess närmast altaret belägna stenar murade mot detta med rikligt med kalkbruk.

Ej heller podium (2) ligger i vågplanet. Dess

högsta punkt, 61 cm under nuvarande korgolv, befinner sig i mittaxeln längst i väster. I ungefär samma nivå eller något högre har också stegets nordligaste del legat. Det är visserligen bortbrutet, men en putsgräns på norra kormuren på 60-cm-nivån visar, att så har varit fallet. Stegets sydligaste del sjunker däremot ända ned till 69 cm under korgolvet, och ännu större har lutningen varit i sydöst, där putsspår med kalkränder undertill på ömse sidor om hörnet visar, att golvet där har legat 70–75 cm under det nuvarande korgolvet. Det är samma

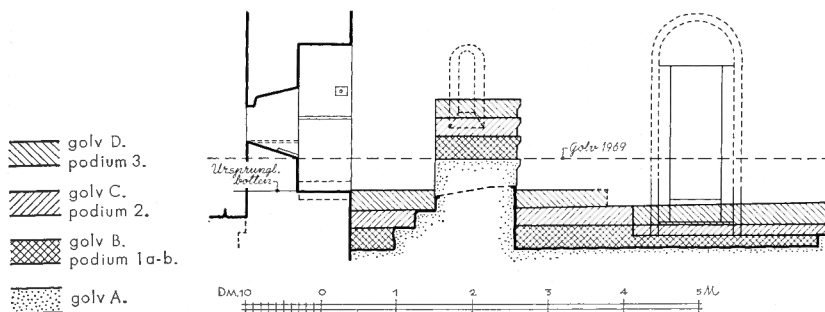

Fig 118. Östtornets-korets sydöstra hörn med det delvis rivna innerlivet. Foto R Boström 1969. — Numera är stora delar av detta parti dolda bakom de plintar som bär upp korgolvet.

SE corner of the E tower-chancel with the partly demolished internal masonry. Now large portions of this part are concealed behind the plinths supporting the chancel floor.

Fig 119. Schematisk sektion mot söder genom östtornet och sakristienischen, utvisande de olika golvnivåerna samt de förhöjningar av högaltaret, som blev nödvändiga varje gång golvet höjdes. Skala 1 : 100, R Boström & J Söderberg 1972.

Schematic section of the E tower and the aumbry, looking S, showing the different floor levels and the elevations of the high altar which became necessary every time the floor was raised.

nivå som kan avläsas i underkonturen av altarets yttre, vitkalkade putslager (se ovan samt fig 121 ff).

I förhållande till de båda avsatserna utmed altarets östra sida, har podium (1b) legat ungefär i nivå med den nedre avsatsen, medan den övre samt podium (2) har legat nästan lika långt under korgolvet (fig 119).

Efter den andra höjningen av korgolvets östra del, i och med tillkomsten av podium (2), måste även golvet väster därom, naturligt nog, höjas i motsvarande grad (se nedan, golv [C] samt fig 119).

3. Omkring ett steg, d v s ca 30–35 cm innanför framkanten på podium (2), finns spår av murbruk, vilka dock ej bildar något tydligt avtryck. Närmast altaret är däremot rester bevarade av ännu en förhöjning av podiet (fig 119), som vi här kallar (3). Det finns även putsspår både på södra och norra väggarna som visar, att denna plattform har legat omkring 40 cm under nuvarande korgolv, och att denna, till skillnad från de ovan beskrivna, har legat något så när i vågplanet. Murbruksspåren innanför kanten på ovansidan av podium (2) antyder, att det nya podiet placerats ett steg innanför, ej rakt över podiets framkant (fig 119).

Även tillkomsten av podium (3) medförde med nödvändighet, att även det väster därom belägna korgolvet förhöjdes i motsvarande grad (det nedan beskrivna golv [D], se fig 119). Denna gång synes

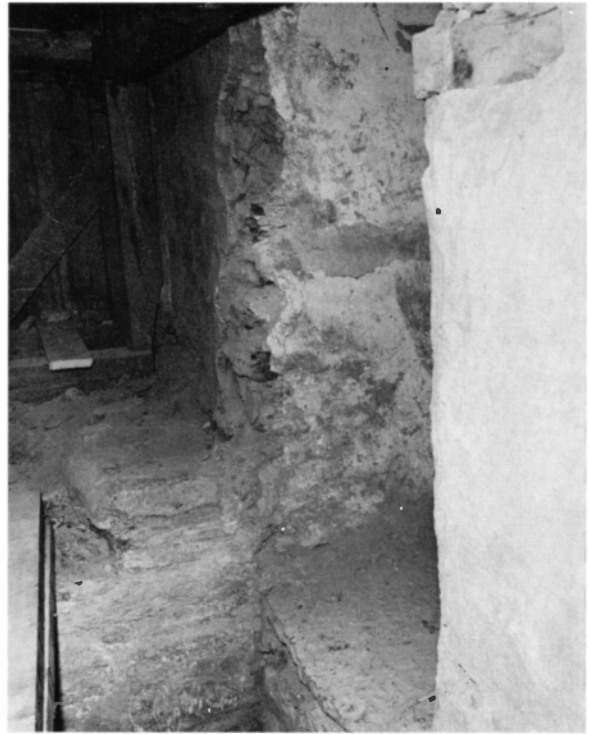

Fig 120. Ett stycke av östtornets nordmur och sakristienischen. I fonden det nuvarande träaltarets norra gavel, som vilar direkt på nordmuren. Foto S Hallgren 1969.

A piece of the N wall of the E tower and the aumbry. In the background the N gable of the present wooden altar, resting directly on the N wall.

Fig 121. Det murade högaltarets södra sida. Längst t v skimtar podium 1 a. Foto R Boström 1969.

The N side of the masonry high altar. To the far left can be seen podium 1 a.

Fig 122. Det murade högaltarets norra sida. Jfr fig 124. En del av altaret har varit putsad och vitkalkad. Under en golvnivå har kalken runnit ned i långa strängar. Foto R Boström 1969.

The N side of the masonry high altar. Cf fig 124. Part of the altar has been plastered and lime-washed. The lime has run down in long streaks below one floor level.

man ha utgått från nivån i podium (2), efter vars buktande översida det nya golvet fick anpassa sig.

Under korgolvet, intill altarets södra sida, påträffades 1969 en grav (fig 82: 1, 179 f), orörd så när som på gravstenen, vilken hade avlägsnats före 1634 och troligen är identisk med den i fig 178 avbildade. Den enkla träkistan stod i en nedgrävning rakt genom podierna och ned genom det äldsta golvet (A), se nedan, omkring 140 cm under nuvarande korgolv (se vidare avsnittet Gravminnen i Inredning). Denna grav var den enda som påträffades inom korets östra, förhöjda del.

Väster om podierna 1–3 har rester av flera olika golv påträffats (fig 119). Svårigheterna i att försöka få klarhet i korets olika golvnivåer och i triumfbågens skilda byggnadsfaser har flera orsaker. Golven har genom kraftiga sättningar sjunkit både åt söder och sydöst (ca 8 cm åt söder och minst 10 cm åt sydöst), men framför allt har korets västra del ända fram till altarpodiet varit söndergrävt av gravar (fig 82: 2–4). Endast ett ca 120 cm brett parti utmed nordmuren samt en ungefär halvmeterbred remsa utmed södra muren, innanför korportalen, visade sig vid undersök-

ningen 1969 vara helt gravfria. Skelettdelar och fragment av träkistor och kistbeslag låg spridda ända upp under golvflisorna i det översta golvet (D), ca 60 cm under nuvarande korgolv (jfr fig 119). Före den stora ombyggnaden 1795 togs alla gravstenar bort ur golvet och vid raseringen av valven och murarna rubbades de öppna gravarna och deras stödmurar av de nedstörtande byggnadsmassorna. — Golven beskrivs nedifrån och uppåt, liksom podierna:

A. Omfattande rester av ett kalkbruksgolv, korets äldsta (A i fig 119) finns bevarade 115–122 cm under nuvarande korgolv (det största måttet uppmätt i öster). Golvresterna visar tydligt, att korgolvets östra och västra delar ursprungligen legat i ungefär samma nivå överallt, till skillnad från vad som senare blev regel, nämligen med altarpartiet framhåvt genom en förhöjning. Denna åtgärd var så mycket mer angelägen, som kor nr 2 alltid synes ha legat *lägre* än långhuset (fig 147 ff, se nedan).

Utmed norra kormuren, mellan triumfbågens norra vederlag och podiets framkant, sträcker sig resterna av golvet (A) som ett omkring 120 cm brett bälte, vilket utan avbrott fortsätter dels mot öster in under vad som nu återstår av podierna i korets östra del, dels mot väster under murklacken i fig 82: D. Även mot söder fortsätter golv (A) under en ca 40 cm låg stenrad, i det följande kallad gravmuren (fig 26, 82: 5, 117), närmare beskriven nedan). Söder om denna var golvet förstört i samband med talrika begravningar.

Slitytan har bestått av stora och små kalkstensflisor och rullstenar, varav en del nu ligger kvar i kalkbruket, medan andra endast är bevarade i avtryck. 1969, då stora delar av altarpodiets östra delar och det därunder belägna golvet avlägsnades, visade det sig, att det senare vilade på mycket stora kullerstenar av upp till 60 cm längd (ännu bevarade under korgolvet, uppstaplade vid nordmuren, fig 128). På dem hade underst sand och jord, däröver ett 5–10 cm tjockt kalkbrukslager brets ut. Bruket är mycket slätt och hårt och armerat med stenskårvar och rullstenar (fig 127f).

Golvets nedre begränsning är lätt att finna, den är nämligen ett ca 3 cm tjockt, vitt lager, som antagligen är en utfällning i mötet mel-

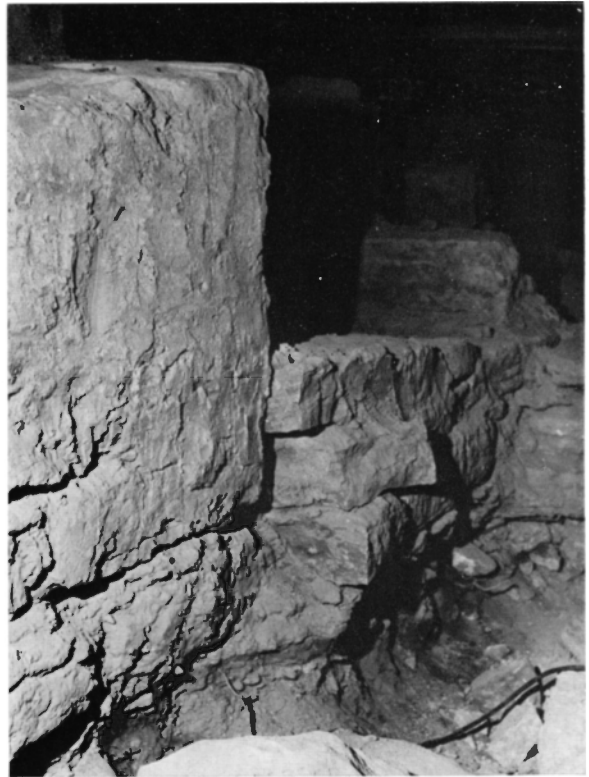

Fig 123. Högaltarets nordvästra hörn och ett stycke av korpodium 1 a med dess ojämna godsida. Foto R Boström 1969.

The NW corner of the high altar and a piece of chancel podium 1 a with its uneven best side.

Fig 124. Högaltarets norra sida med puts- och kalklager. Under en golvnivå har kalken runnit ned. Jfr fig 122. Uppm, skala 1 : 50, R Boström & J Söderberg 1972.

The N side of the high altar with layers of plaster and limewash. Below one floor level the lime has run down. Cf fig 122. Scale 1 : 50.

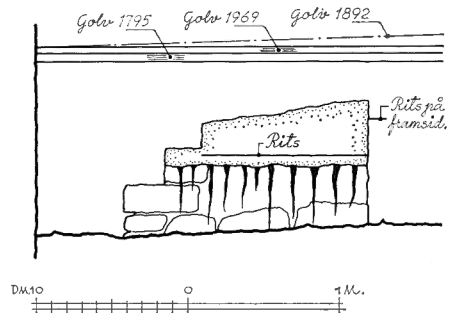

Fig 125–126. Framkanten till korpodium nr 2, av huggen sten med mycket nött översida. Sättsprickorna i fig 126 är orsakade av att stenen ligger tvärs över kanten till podium 1 a. Nederst i fig 126 är ett tunt vitt kalklager synligt, vilket markerar gränsen mellan det nedersta korgolvet (A) och den naturliga sandåsen. Foto R Boström 1969.

The front edge of chancel podium no 2, of tooled stone with a much worn upper surface. Subsidence cracks in fig 126 are due to the fact that the stone is over the edge of podium 1 a. At the bottom of fig 126 a thin layer of limewash can be seen; this marks the boundary between the lowest chancel floor (A) and the natural sand bed.

lan den naturliga sandåsen och kalkbruket (fig 126).

I förhållande till korportalen har det äldsta korgolvet legat ett steg, d v s ca 15 cm, under den nedre (ursprungliga) trampflisan i portalens inner-smyg (fig 99 f).

Den s k gravmuren (fig 26, 82: 5, 117) består av en ca 40 cm hög kallmur av stora stenar, som i öster vilar på kalkbruksgolvet (A) och i väster på absidresterna. Dess mot söder vända godsida ligger 115–117 cm från korets norra vägg. Muren sträcker sig i öster fram till altarpodiet och fortsätter förbi triumfbågens norra vederlag mot väster in under det nuvarande långhusgolvet. Längden är mer än 4 m, men dess exakta mått kunde ej tagas 1969, emedan murens fortsättning mot väster döljer sig under rasmassor. Stenskoningsens översida ligger ca 80 cm under korgolvet, d v s i nivå med golv (C). På dess översida låg samma slags röda färgstoff som på den nedan beskrivna, murade stenkanten under triumfbågen (fig 82: E), kanske utspillt när väggarna dekorerades (se Kalkmålningar).

På stenraden och absidresterna vilar de multnade resterna av en grov bjälke, som utan tvekan utgjort underlag för ett par gravstenar (de i fig 82 med nr 4 och 5 betecknade).

B. Nästa golv låg inte helt i vågplanet, men ungefär i nivå med och ända upp till 7 cm över korportalens ursprungliga trampflisa, d v s omkring 1 m under nuvarande korgolv (B i fig 119). Det bestod av oregelbundet formade kalkstensflisor, lagda i sand eller jord. Rester därav påträffades dels innanför korportalen, dels mitt för triumfbågen. Golvet hade sekundärt använts som gravgolv. På flisgolvet, mitt för triumfbågen, låg nämligen en kraftig balk i norr-söder, 70 × 20 × 15 cm, som hade använts som den västliga begränsningen i en grav (jfr fig 82: 4). Vid gravens fotände invid altarpodiets steg fanns spår av en liknande balk. — Även i korets norra del, mitt för altarpodiets framkant, finns ett litet stycke av detta flisgolv kvar, norr om gravmuren (fig 82: 5) samt under det nedan beskrivna golv (C). — Golvet (B) hör utan tvivel samman med tillkomsten av altarpodium (1a–b).

C. Ännu ett golv av kalkstensflisor i sand påträffades 1969. Det var bevarat till en yta av om-

kring 2,5 m² (C i fig 119), begränsad av norra kormuren, gravmuren, norra triumfvederlaget och altarsteget. Efter undersökning avlägsnades golvets västra del, varvid det kunde konstateras dels att området norr om gravmuren ej hade varit använt för begravningar, dels att stora delar av golv (A) låg välbehållna underst.

I samma nivå som golv (C) påträffades 1969 under triumfbågen en murad, rak stenkant (fig 82: E). Denna är svår att tolka, emedan den endast ofullständigt kunde undersökas 1969 på grund av rasrisken. Därtill kommer, vilket redan har framhållits, att stora delar av koret och långhuset närmast triumfbågen är underminerade av gravar.

Stenkanten går i norr-söder och är vänd mot väster, belägen 283 cm från altarpodiets kant och omkring 37 cm (en stegbredd) innanför triumfbågens östra liv. Den har minst tre stenars längd. Den mellersta stenen, som ligger mitt emellan triumfbågens vederlag, är 66 cm lång och 30 cm bred. Framkanten, som är murad av minst två skift, kunde följas minst 27 cm nedåt, men varken stenkantens fullständiga höjd eller längd kunde mätas, på grund av den nyss nämnda risken för ras. Det tjocka fogbrukslagret på den mot väster vända framkanten visar, att stenarna har varit murade mot en slät yta (ej bevarad), antingen mot ett trappsteg eller mot den pelare, som ursprungligen torde ha delat triumfbågen (se Byggnadshistoria, period V samt fig 149, 153). Det övre skiftets slitna översida hade spår av ett rödbrunt färgstoff, liknande det nyss nämnda på gravmuren (se Kalkmålningar). Kanske kan en fullständig utgrävning i framtiden ge närmare besked om murens karaktär och uppgift. — En del av den utnyttjades 1969 som grund för en av korgolvets plintar.

Tillkomsten av golv (C) bör ses i sammanhang med podium (2).

D. Högre upp, ca 60 cm under korgolvet och ungefär i jämnhöjd med såväl podium nr 2 som korportalens sekundära trampflisa låg rester av ännu ett golv av kalkstensflisor (D i fig 119), det som gjorde tjänst ända till ombyggnaden 1795–1796. Det bestod av skråhuggna, tunna stenar med ganska sliten yta — fö samma slags behuggning som på gravstenen i fig 178 — lagda i lättrinnande

Fig 127. Korpodiets nordvästra del. Den slarvigt murade kanten i podium 1 a skymtar t v (jfr fig 123, 128). T h därom synes överst slitytan av kalkflisor i podium 1 b samt den fyllning av kalkbruk och sten som utgör dess underlag. Därunder syns tydligt som en mörk linje kontaktytan mellan podium 1 b och det understa kalkbruksgolvet (A), som är lika högt i hela koret. Längst t h östtornets nordmur. Jfr fig 119. Foto R Boström 1969.

The NW part of the chancel podium. The carelessly built edge of podium 1 a can be seen to the left (cf figs 123, 128). Right of this can be seen the surface of limestone in podium 1 b and the filling of lime mortar and stone forming the foundation. Below, as a distinct dark line, can be seen the junction between podium 1 b and the lowest lime mortar floor (A) which is the same height in the whole chancel. Cf fig 119. To the far right is the N wall of the E tower.

Fig 128. Källaren under koret mot nordväst (jfr fig 27, 127, 193). I fonden skimtar rester av absidkoret, något t h norra vederlaget till triumfbåge nr 3. Utmed norra östtornsmuren längst t h är numera de stora stenarna från det bortrivna korpodiet upptravade. Foto S Hallgren 1972.

The cellar beneath the chancel, looking NW. Cf figs 27, 127, 193. In the background remains of the apse-chancel can be discerned, and to the right the N abutment of chancel arch no 3. Along the N wall of the E tower to the far right are now the large stones from the demolished chancel podium.

sand. Golvet var bevarat dels utmed södra väggen närmast korportalen, dels längre norr ut i ett smalt bälte i öster-väster som en gång legat mellan två gravstenar (fig 82: 2, 4). Mellan triumfbågens södra vederlag och korportalen syntes på kormuren rester av glättad, vitkalkad puts i nivå med detta golv. Under golvnivån hade kalken runnit långt ned på muren. Även på norra kormuren, väster om altarpodiet, påträffades 1969 i samma nivå flera

fragment av liknande vitkalkad puts med deras frans av kalkränder. Som redan tidigare påpekats, underlättar dessa kalkspår iakttagelserna beträffande golvnivåerna.

Golvet (D) och podium (3) har utan tvekan tillkommit samtidigt. Även breddningen av triumfbågen kan troligen också räknas till samma byggnadsperiod (fig 154, se Byggnadshistoria, period VI).

Även invid triumfbågens södra vederlag syntes 1969 rester av ett flisgolv, och ännu längre västerut under det nuvarande långhusgolvet kunde man skymta en fortsättning. Nivåskillnaden syntes vara omkring 10 cm, i förhållande till korets golv (D), men alltför litet var bevarat för att man skulle kunna fastslå, om ett lågt trappsteg skilde korgolvet från det väster därom belägna flisgolvet (D i fig 119, 154) eller om de båda golven omärkligt gick över i varandra. Med tanke på att altarpodiet lutade åt sydöst mer än 10 cm på 3,70 m, är det inte otänkbart att även golvet (D) lutade åt samma håll. Avståndet från triumfbågens södra vederlag, 48 cm under korgolvet, och till östra delen av den övre trampflisan i korportalen, 58 cm under korgolvet, är 2 meter. En lutning av 5 cm per meter är tänkbar, i synnerhet när golvet bestod av flera flisor som inte låg i nivå med varandra.

Sätter man korgolvets nivåer i relation till det medeltida långhusets golv, inträffar alltså det ovanliga förhållandet, att det senare hela tiden har legat högre. Under förutsättning att detta befinner sig knappt 50 cm under det nuvarande långhusgolvet (jfr nedan samt fig 132), som i sin tur ligger i jämnhöjd med det år 1969 inlagda korgolvet, blir nivåskillnaden i förhållande till det understa korgolvet (A) ca 70–75 cm, d v s ungefär fyra trappsteg. Jfr rekonstruktionerna fig 119, 147. Inga säkra spår av någon trappa påträffades emellertid 1969, såvida ej den ovan beskrivna stenkanten under triumfbågen (fig 82: E) har något samband därmed.

Golvnivåerna i östtornets västra del är emellertid ej tillräckligt utforskade. Området, som nämnts, mycket omrört i samband med talrika begravningar (jfr även Gravminnen). Därför är endast fragment av flera golv bevarade. En del av dessa har utnyttjats som botten i gravarna, men man måste vara medveten om möjligheten av att stenvägningarna delvis även kan vara samtidiga med gravarna och inte har något med golven att göra. På grund av att det nuvarande långhusgolvet regler endast vilar på rasmassor och lättrinnande sand, var det inte heller tillrådligt 1969 att gräva ut korets västligaste del. Detta får anstå tills långhusgolvet i framtiden repareras. Därför är de golvnivåer, som här skisserats, tämligen hypotetiska.

Östtornets valv (travé I)

(se även Kyrkorummets valv)

Den otydliga konturen av sköldbågen till ett valv (nr 1) iaktogs 1970 på södra korväggen (fig 26, 193). Där syntes även några valvstenar, som låg kvar inne i den öppna murkärnan. Som redan är omnämnt helt kortfattat och som närmare skall beskrivas nedan (se Ombyggnaden 1795–1796), hade nämligen östtornets södra mur fått stora delar av det inre murskalet bortrivna 1795 (fig 26 f).

Valvet, som utan tvekan hör samman med de lågt placerade fönstren (F) och (G), var troligen ett s k romerskt kryssvalv med något så när vågräta hjässlinjer av en typ som finns rester av i Källa gamla kyrka³² (fig 139 f).

Genom ballastmurning ovan valvet erhöles troligen ett vågrätt golv och ett brandsäkert utrymme av skyddsrumskaraktär, likt dem som troligen även funnits över koren i Böda,³³ Högby,³⁴ Stenåsa och Gräsgård, samtliga på Öland.

Detta lågt sittande valv och det med (B) betecknade korgolvet, liksom podium 1a–b torde vara samtidiga (fig 119, 139; se Byggnadshistoria, period IV). Korets ungefärliga inre höjd blir enligt denna beräkning ca 5–5,5 m. Med de högt sittande fönstren (Q) och (R) hade detta ursprungliga valv ingenting gemensamt. Dessa sekundära fönster förutsätter i stället ett betydligt högre upp sittande valv (nr 2, fig 149). Av detta har dock inte påträffats några spår, utom möjligen ett triangulärt, slätt murparti invid den lodräta stötfogen mot väster. Det sekundära korvalvet (nr 2) berörs även nedan (Kyrkorummets valv).

Kanske döljer sig spåren av valven nr 1 och nr 2 bakom den stora altaruppsatsen (fig 27, 204). Till den omfattande ombyggnaden av koret återkommer vi nedan (Byggnadshistoria, period V).

Vad östtornets övre våningar beträffar, har vi endast de gamla avbildningarna att hålla oss till (fig 13 ff). Arkivalierna eller andra skriftliga källor har ingenting att förtälja därom. Teckningarna återger östtornet, sedan det låga korvalvet ersatts med ett högre och korfönstren (F) och (G) bytts ut mot högre upp sittande (Q) och (R). Jfr fig 149.

Över koret kan vi föreställa oss en våning med det avjämnade korvalvets översida som golv (fig

149). Rummet kan ha varit välvt, eventuellt uppdelat i två mindre rum som exempelvis motsvarande utrymmen i tornen i Persnäs³⁵ eller västtornet i Föra.³⁶ Även ett med bjälktak försett utrymme är tänkbart (fig 149), likt mellanvåningarna i Böda³⁷ och Källa³⁸ eller andra våningen i Persnäs' västtorn.³⁹ Övervåningen utgjorde troligen en direkt fortsättning mot öster av långhusets vind.

Den andra tornvåningen (jfr fig 149), som troligen även var den översta, hade enligt Rhezelius (fig 13) två manshöga skottöppningar mot söder. De skymts delvis på teckningen av kronan till en stor ask. Trädet hade 1673 vuxit så högt att det inte längre skymde östtornets överdel (fig 14), men varken Törnewall eller Frigelius (fig 15) har återgivit öppningarna i söder. Möjligen hade de blivit igenmurade efter 1634. Den sistnämnde tecknaren visar en hög, rundbågig öppning i östra muren samt en likaledes hög skottöppning under norra takfallet.

Några av de i korgolvet påträffade takstolsresterna (fig 78a-i), nedan beskrivna i avsnittet Långhusvinden, har möjligen tillhört östtornets takstol. I så fall har även denna varit kryssad (fig 78k). Yttertaken var på 1700-talet täckta med tegel, men under medeltiden användes med all sannolikhet tjärad ekspån.

Till östtornets byggnadshistoria samt till frågan om det sekundära korets ursprungliga utseende återkommer vi nedan (se Byggnadshistoria, perioderna IV och V).

Långhusförlängningen

Mellan det romanska långhuset och östtornet ligger resterna kvar av den s k långhusförlängningen (fig 13 ff, 17, 29 ff, 49 f, 83 ff, 88, 129 ff, 149). Av denna står sydmuren kvar till hela sin längd, men höjden är reducerad med omkring 3,5 m och murens överdel öster om fönstret (P) är ommurad, när fönstret (X 3) gjordes (fig 159, se Ombyggnaden 1795–1796). Troligen ligger även hela grunden till nordmuren kvar under det nuvarande långhusets golv, fastän endast ett litet stycke närmast nordöstra hörnet var åtkomligt för undersökning år 1969 (fig 49, 88).

Om detta parti har redan förutskickats, att det är yngre än såväl långhuset som östtornet och skilt

från dessa genom tydliga stötfogar. De sydliga skarvarna kunde studeras närmare i exteriören 1969 (fig 83, 85) och skymtar fortfarande genom putsen (fig 84). De har observerats redan av Rhezelius (fig 13).

Av nordsidans båda skarvar var endast stötfogen mot östtornet synlig 1969 (fig 88). Av nordmuren i övrigt undersöktes utsidan närmast hörnet sagda år på en sträcka av ca 60 cm, men är nu ej längre åtkomlig, sedan det nya korgolvet kort därefter lades in. En sträcka av omkring 2 m av murens insida, räknat från nordöstra hörnet, undersöktes också, och ännu mer av det inre murlivet skymtar man fortfarande under långhusgolvet, tack vare det förhållandet, att rasmassor och fyllning hade avlägsnats i denna del år 1937, när värmeledningsrör lades in.

Den västliga stötfogen på norra sidan, som avbildats av Frigelius (fig 15), döljer sig nu under rasmassorna under den nuvarande kyrkans golv, liksom huvudparten av förlängningens och hela långhusets norra murar (fig 17).

De synliga delarna av långhusförlängningens norra mur står kvar till i genomsnitt 90 cm höjd. Av utsidan, närmast nordöstra hörnet, återstod 1969 endast omkring 40 cm, räknat från grundsulan, utom närmast hörnet, där endast 27 cm (=två skift) hade lämnats kvar.

Långhusförlängningens yttre bredd motsvarar långhusets. Som redan är nämnt ovan, skjuter det sydöstra hörnet 37 cm utanför östtornets sydmur, medan motsvarande mått på norra sidan är 33 cm. Sydmurens västra del ligger i flykt med det romanska långhusets sträckmur och har även dess tjocklek, 120 cm. Det inre murlivet ligger 68 cm utanför östtornets.

Den yngre byggnadsdelens nordmur är ca 160 cm och alltså betydligt tjockare än den södra. Sannolikt skulle den rymma en trappa⁴⁰ upp till profanvåningen (jfr rekonstruktionen fig 149). Den har utnyttjat utsidan av korets norra mur som grund (fig 49). Kormurens nederdel till omkring 75 cm lämnades kvar. Ungefär $\frac{1}{2}$ m över dess botten rev man av murens innerliv till en omkring 45 cm bred hylla, och på de återstående två skiften (=25 cm) murades den nya väggen. På insidan skjuter det nya murlivet några centimeter utanför den rivna

Fig 129. Långhusförlängningens sula efter isole-ringens. T h därom östtor-nets sydvästra hörn.
Foto R Boström 1969.

The footing of the nave extension after insulation. Right of this is the SW corner of the E tower.

kormuren (fig 49) och ligger i flykt med insidan av östtornets nordmur (fig 17, 26).

Förmodligen vilar även sydmuren delvis på den gamla kormuren, men insidan gick ej att undersöka 1969 på grund av rasrisken.

Grunden undersöktes på södra sidan 1969 (fig 31, 129 f). Den liknar långhusets, ehuru sulan ligger ett skift högre, trots att marken ju sluttar åt öster. (Kanske ansåg man den gamla korgrunden tillräckligt stabil?) I gengäld är sulan bredare än långhusets, bredden varierar mellan 10–30 cm, den ojämna framkanten erinrar om sulan under västtornets västra mur (jfr ovan).

I nordöst kunde endast en kort sträcka av grunden undersökas. Sulan var där smalare, mellan 3–12 cm, och låg 36 cm högre än östtornets (fig 88). Detta är emellertid naturligt, med tanke på markförhållandena. I nivå med sulan påträffades

ett 10–12 cm tjockt byggnadslager, täckt av de typiska gråbruna rasmassorna. Byggnadslagret visar, att sulan låg i jämnhöjd med markytan, när långhusförlängningen byggdes.

I likhet med östtornet och västtornets klockvåning (se ovan) består murverket i långhusförlängningen av huggen kalksten, men det skiljer sig från de förstnämnda dels genom sitt något mindre format, dels genom sin brokighet: en påfallande mängd röd kalksten har använts tillsammans med den grå stenen. Murverket i västtornets översta del samt gavlar är däremot nära besläktade (jfr ovan). Även obearbetad, vald kalksten förekommer, samt delvis bearbetad, jämn sten. — Speciellt finhugget material är använt i hörnkedjor (fig 130) och omfattningar (fig 131). Behuggningen är tät, lodrät eller nästan lodrät, kantslag förekommer, det är ofta nästan vinkelrätt mot

Fig 130. Detalj av långhusförlängningens sydöstra hörn med väl huggna kvadrer. Stöt-fogen (O) mellan långhusförlängningen och östtornet är en 3–4 cm bred springa. Foto R Boström 1969.

Detail of the SE corner of the nave extension with well-tooled ashlars. The vertical joint (O) between the nave extension and the E tower is a fissure 3–4 cm wide.

kanterna (fig 130). Omkring fönstret (P), som strax skall beskrivas närmare, är omfattningsstenarna skråhuggna (fig 131) eller mönsterhuggna på annat sätt (se nedan).

Muren var 1969 mycket fin och slät, genom att litet skol är använt i de täta fogarna, som var nästan konkava och utstrukna, omväxlande snålt och brett, beroende på underlaget. Fogningen var lättast att studera inne i fönstersmygen (P). Ingen kvaderrits har iakttagits i denna del av kyrkan.

Även på insidan av södra muren var skarvarna mot omgivande murverk tydliga 1969. I väster, ca 20 cm från portalen (Å), syntes såret efter den äldsta triumfbågens södra vederlagsmur (fig 50, 193). Dess östra begränsning utgjordes av ett lodrätt avtryck i putsen omkring 120 cm från portalen (Å). Detta är vad som återstår av långhusförlängningens sydvästra hörn (jfr fig 17 samt rekonstruktionen

fig 149). Den lodräta linjen fortsatte omkring 3 m över golvet i en båge mot öster: det var konturen av ett valv med rundbågig sköldbåge (se nedan), rivet 1795. Murverket närmast portalen (Å) är av tegel och från 1892, alltså samtidigt med portalen. — Såret efter den bortbrutna triumfmuren är beskrivet ovan (se avsnittet Absidkoret).

I öster syntes det tydligt, att allt murverk var ommurat öster om fönstret (P), fig 83, 159, och stöt-fogen mot östtornet syntes som en lodrät skarv strax under taklisten över östra smygsidan i fönstret (X 3). Som närmare skall beskrivas nedan (Ombyggnaden 1795–1796), består denna smyg av östtornets mot väster vända liv, som från en lodrät linje, ungefär 60 cm innanför sydmurens ytterliv hade huggits av till en sned innersmyg.

Putsлагren var svåra att särskilja på grund av flera omputsningar. Underst fanns vitkalkad, slät

Fig 131. Detalj av fönstret (P) med omgivande murverk. Foto S Hallgren 1969.

Detail of window (P) with surrounding masonry.

puts, bäst synlig i yttersmygen till fönstret (P). Nedanför detta var yttermuren rödfärgad. Av allt att döma härstammade färgen från ett mönjehaltigt kitt, varav rester fanns kvar invid fönsterfalsen (se nedan), och som lakats ur av regn, smält snö och is. På detta innersta putslager iaktogs 1969 två (?) lager vitkalkad spritputs, varav det inre var armerat med djurhår (nöt- eller svin-) för att bli segare.

Långhusförlängningens inre murliv liknar utsidan, det är jämnt och slätt och skiljer sig tydligt från senare ilagningar och förändringar. 1969 kunde man konstatera, att även innersmygen till fönstret (P) var omsorgsfullt murad av formskurna, huggna stenar med olika slags behuggning (se nedan).

Något mindre än västra hälften av fönstret (P) är bevarad. Fönstrets östra hälft, inklusive solbänken,

revs nämligen bort 1795, samtidigt som stora delar av muren öster om fönstret murades om och fönstret (X 3) kom till med användande av gammalt material (fig 159, se nedan, Byggnadshistoria, period X).

Den översta stenen i fönstervalvet, som når ända upp till 30 cm under nuvarande takfot, är avhuggen omkring 5 cm från mittaxeln i vertikalled (fig 131). För att rekonstruera det rundbågiga fönstrets ursprungliga bredd måste vi alltså lägga 5 cm till 42 cm (de bevarade fönsterresternas bredd), innan vi multiplicerar måttet med 2 = 94 cm. Höjden har varit ca 290 cm.

Både ytter- och innersmygar är murade av formskurna stenar av finhuggen kalksten, rundbågen av kilformade block (fig 131). På grund av fönstrets i övrigt stora likheter med (Q) och (R), kan man

rekonstruera en solbänk med mycket svag lutning (3–4 cm på 39 cm), lik den i (R) bevarade (fig 115), jfr ovan.

Blocken är finhuggna med kantslag. Behuggningen visar olika mönstring, antingen lodrät, eller skråhuggning och lodrät behuggning i bårder över varandra. Innersmygens anfangssten är inåt smygen fiskbensmönstrad. Två stenar från fönsteromfattningen har använts till igenmurningen av ytter-smygen, de bär nämligen spår av vitkalk och röd färg. Andra återfanns i fönstret (X 3).

Den yttre smygen är grund, smygsidans bredd är 39 cm och smygvinkeln 115°, (jfr fönstren [Q] och [R]). Smygen avgränsas inåt av en fals, murad av andra finhuggna verkstycken än smygen (fig 131). Fönsterbågen har varit fästad på utsidan, men av denna syntes inte några rester. Inne i vinkeln mellan falsen och smygen tillvaratogs rester av det mörkeröda kitt, som hade färgat av sig på väggen under fönstret (se ovan). — Innersmygen har varit djupare än den yttre i motsvarande grad, dess botten har stupat brant inåt-nedåt.

Fönstret och det omgivande murverket är omsorgsfullt sammanfogade. Det råder ingen tvekan om att de är samtidiga, till skillnad från fönstren (Q) och (R), som är sekundära i det murverk som omger dem. Deras stora inbördes likhet med (P) visar, att de tillkommit samtidigt (se Byggnadshistoria, period V: B).

Innersmygen (och troligen även den omgivande murytan) var innerst täckt av ett tjockt lager slät, gul puts, som var mjukt modellerad i vinkeln mellan smygens sida och botten. Denna puts var överdragen med vit kalk, på vilken skymtade målning, dels röda och grå slingor, dels en 1 cm bred, svart linje eller annan markering av smygsidan, 7 cm från hörnet. Putsen var troligen glättad, ty kalklagret med färgspåren lossnade lätt från underlaget. Denna kalkade och målade yta i innersmygen täcktes av ett vitt kalklager, utan målning, i varje fall på de framtagna partierna.

Golvet i långhusförlängningen och under triumfbågen (nr 2) har legat i samma nivå, 48 cm under nuvarande golv. Rester av ett flisgolv påträffades nämligen 1969 i denna nivå under triumfbågen och kunde även följas ett stycke mot väster (fig 132). Fyllningen under golvet utgörs dels av multnade

bjälkar, brun mull och andra gravrester, dels av ett rödaktigt (järnhaltigt?), lätttrinnande grus, troligen påfört som utjämning, när resterna av absidkoret skulle användas som underlag för golvet.

Ca 80 cm under nuvarande golv — knappt 30 cm under långhusförlängningens golv — ligger rester kvar av vad som troligen har varit absidkorets golv, också täckt av flisor (jfr ovan). Det har fått en sekundär användning som golv i de gravar, som upptar området under och väster om triumfbågen (fig 82).

Långhusförlängningen öppnade sig mot öster genom en triumfbåge, som hade byggts om ett par gånger (fig 149, 153 f). Därav är rester bevarade under golvet (se ovan). Mot väster, mot det ursprungliga långhuset, utgjorde en äldre, starkt utvidgad triumfbåge (nr 1) förbindelsen. De båda triumfbågarna och deras växlande utseende behandlas närmare nedan (Byggnadshistoria, perioderna II, IV–VI).

Långhusförlängningen var täckt av ett kryssvalv, samtidigt med omgivande murverk, vars rundbågiga sköldmur tydligt framträdde under putsen 1969 (fig 50, jfr fig 149). Se avsnittet Kyrkorummets valv.

Långhusvinden (långhusets profana övervåning)

Samma slag av brokigt kvadermurverk, som karakteriserar långhusförlängningen (samt västtornets översta del, jfr ovan), fortsätter utan avbrott åt väster, över södra långhusväggen ända till en lodrät skarv, 95 cm från sydvästra hörnet (fig 133, 134). Väster om stötfogen vidtar ett litet murparti från 1795 av råbrutna stenar och tegelskärvor (se nedan). Studerar vi Rhezelius' teckning närmare (fig 13), igenkänner vi profanvåningens sydvästliga murhorn, som inte ligger rakt över långhusets, utan ett stycke öster därom. Ännu ett bevis på denne tecknares goda iakttagelseförmåga! (not 20).

Ett lodrätt avtryck i grå spritputs på västtornets södra mur, slutande 28 cm från sydöstra hörnet, visar, att högmuren på södra sidan dragits fram endast ett litet stycke framför tornmuren (fig 134). Av liknande spår på norra sidan framgår, att även den försvunna norra motsvarigheten på liknande sätt varit murad intill tornmuren utmed en 19–34 cm bred remsa. Avtrycket visar också, att den förhöjda långhusmuren har tunnats av mot krönet.

Fig 132. Rester av ett golv av tunna kalkstensflisor på en mörk fyllning (en grav?) i långhusförlängningens sydöstra del, invid södra vederlaget i östtornets triumfbåge. På golvet vilar rasmassor från 1795–1796 års ombyggnad. Foto R Boström 1969.

Remains of a floor of thin chips of limestone on a dark bottom (a grave?) in the SE part of the nave extension, by the S abutment of the chancel arch of the E tower. On the floor is debris from the rebuilding of 1795–1796.

Ett fel, som Rhezelius (fig 13) och Frigelius (fig 15) har begått, och som redan har berörts ovan, är deras sätt att teckna stötfogen mellan långhuset och dess förlängning: de har dragit upp skarven ända upp till den dåvarande taklisten i stället för att låta den sluta i jämnhöjd med det romanska långhusets murkrön (fig 19, 23).

Av beskrivningen av västtornet (se ovan) framgår även, att det finns eller har funnits spår av långhusvindens vattentak, varom mera nedan (fig 75 ff). Med deras hjälp kan man rekonstruera detta samt även räkna ut den ungefärliga höjden av den påbyggda muren, ca 4 m (fig 149). Den är nu endast bevarad till omkring 70 cm höjd.

Rakt över den sekundära sydportalen (S) var en troligen manshög skottöppning (fig 13 ff), medan

längre österut, rakt över fönstret (T), en liten smal glugg öppnade sig, återgiven av Rhezelius (fig 13) och Frigelius (fig 15). De har funnits i den nedrivna delen av den påbyggda långhusmuren.

Golvet i profanvåningen vilade på långhusets valv (se nedan). Troligen var valvsvicklarna fyllda med kalkbruk och grus och sten, med slityta av flisor, så att ett brandsäkert golv bildades.

Rester av smäckra takstolar av medeltida typ, av bilad ek (fig 77, 78 a–i), delvis skadade av torröta, återfanns 1969 under korgolvet i 1795 års kyrka, där de hade använts som golvreglar. Parvis ställda urtag visar genom sin riktning, att takstolen har varit kryssad (se rekonstruktionen fig 78 k).

a. En bindarbjälke, delad i två stycken, men bevarad i hela sin längd, 785 cm, 19 × 14 cm i genom-

Fig 133. Långhusets sydvästra hörn närmast takfoten. Nederst t v hål efter den yttersta takstolen. T h (= 95 cm) öster därom befinner sig sydvästra hörnet av långhusets profana övervåning. Jfr det avtrappade långhushörnet i fig 13 samt fig 134. Foto S Hallgren 1969.

The SW corner of the nave adjacent to the foot of the roof. Bottom left is a hole after the outermost roof truss. Right (= 95 cm) to the E is the SW corner of the profane attic of the nave. Cf the stepped nave corner in figs 13 and 134.

skärning. Ungefär i mitten av bjälken (vid A i fig 78a) är ett genomgående, cylindriskt tapphål, 35 cm i diameter. Sannolikt har där varit fästad en styrplanka (jfr virke *g* nedan). Ändarnas tappar eller spår av sådana har klena dimensioner, ca 24 mm. Genom C 14-analys⁴¹ har bjälkens ålder bestämts till 795 ± 100 år, vilket innebär en ungefärlig datering till perioden 1055–1255 (se vidare nedan, Byggnadshistoria, period V).

b. Detta virke utgör det 717 cm långa mittpartiet av en bindare med två par urtag för snedsträvor. Det har samma smäckra dimensioner som *a*. Tapphål för styrplankor saknas (jfr virke *i* nedan).

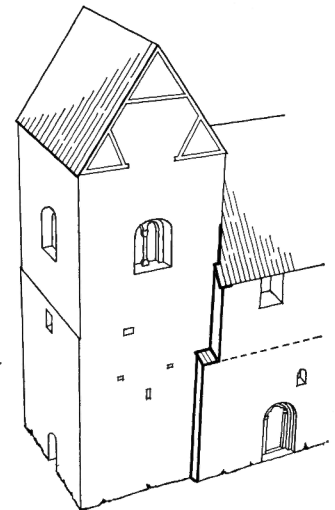
c. Detta virke, som har tjärspår, utgör ena änden av en bindare med ett par urtag för snedsträvor. Bevarad längd 252 cm. Det har två genomgående plugghål på 43 cm avstånd från varandra, det ena är 45, det andra 50 mm i genomskärning. En mycket bred styrplanka eller en gångbana kan ha varit fästad medelst de pluggar, som markeras av hålen. Bjälkens avbladade ände saknas.

d. Detta virke utgör den ena avsågade änden av en bindare med en bevarad längd av 674 cm och samma klena dimensioner som de föregående. Tapparna i änden sitter kvar i sina hål.

e och *h*. Dessa virken, som har något olika dimensioner, 21×19 cm resp 18×15 cm, har troligen varit hammarband från början. Ena änden av dem

Fig 134. Anslutningen mellan långhusets profanvånings södra vägg och västtornets sydöstra hörn (jfr fig 13). R Boström & J Söderberg 1972.

The junction between the S wall of the profane nave attic and the SW corner of the W tower (cf fig 13).

har urtag med spår av träpluggar, som visar, att virkena har varit skarvade halvt i halvt. Två spikar har troligen utgjort en förstärkning av fogen.

f. Vad detta virke med sitt osymmetriska urtag (sekundärt?) har haft för ursprunglig användning, är oklart. Det kan också ha varit del av ett remstycke, skarvat halvt i halvt och fäst med två träpluggar.

g och i är avsågade stycken, troligen av styrplankor. De 19–20 cm breda urtagen för bindarbjälkar sitter på en knapp meters avstånd från varandra, varav man kan dra den slutsatsen, att takstolarna har stått så nära varandra. Virket i saknade tapphål i urtaget för takbjälken, medan ett cylindriskt hål, knappt 30 mm i genomskärning, är borrarat genom bjälkurtaget i virket g. Detta senares ålder har genom C 14-analys⁴² bestämts till mer än 250 år, varav följer, att det tillhör en reparation från relativt sen tid.

Det finns inga spikhål på bjälkarnas undersida, varav man kan dra den slutsatsen, att innerpanel saknats i det eller de utrymmen, som befunnit sig under takstolarna. Åldern, om alla (utom g) är samtidiga med virket a, kan innebära att de senast tillhört det förhöjda långhusets eller östtornets takstolar (jfr nedan, period V). Man måste dock räkna med möjligheten, att brukbara delar av den äldsta stenkyrkans takstolar kan ha återanvänts, när kyrkan byggdes om och försågs med en profan övervåning.

I urtagen för snedsträvorna sitter antingen spikhål eller rester av spikar, vilket visar, hur bindare och strävor har varit fästade vid varandra. — Spararna och bindarna har däremot varit sammanfogade med kraftiga träpluggar (av ene?), i genomsnitt 24 mm i diameter. Styrplankorna har varit fästade vid tvärbjälkarna genom något grövre tappar, 30–50 mm i genomskärning (jfr ovan).

I beskrivningen av västtornet ovan behandlades bl a spår av det förhöjda långhusets vattentak (fig 75 f) som var synliga i västtornets östra mur. Den kraftiga nockåsen, varav upplaget syntes 1969 omedelbart under takfoten (fig 75), hade femkantig genomskärning, höjd 40 cm, bredd 30 cm, med parallella sidor och överdelen triangulärt avfasad. Avtrycket visade också, att taknocken hade varit avtäckat av plankor. 45 cm därunder syntes en

grund, vågrät indrag i tornmuren, som möjligen utgjort upplag för en kort hanbjälke (jfr rekonstruktionen i fig 78 k). Avtrycket av vattentaket (fig 76) visade en tämligen spetsig takvinkel, ca 74° (jfr fig 78 k).

Utöver vad som ovan är nämnt beträffande långhusvinden kan tilläggas, att den nåddes genom trappor, av allt att döma två till antalet. Den ena bestod av en stege genom det hål, som ovan konstaterats i västtornets tunnvalv (fig 149) och vidare på trätappor upp till klockvåningen. Från denna kom man genom den östra ljudöppningen. Som Johnny Roosval⁴³ har föreslagit, är nämligen detta en rimlig förklaring till att just denna klocköppning saknade sin kolonnett och det på denna vilande stödpartiet. Från öster ledde en trappa inne i den förtjockade norra muren av långhusets förlängning (fig 149, se ovan).

Kyrkorummets valv

Hela kyrkan, inklusive västtornets bottenvåning (vapenhuset), var välvt med stenvalv intill den stora ombyggnaden 1795–1796 (fig 149, 193). Valvresterna skildras från öster till väster:

Travé I. De två korvalven, som har avlöst varandra, har redan nämnts ovan (se Östtornet samt fig 27, 149).

Travé II. Av långhusförlängningens valv återstår efter 1795 endast västra hälften av södra sköldmuren samt sårigheten efter den bortbrutna sydvästra valvsvickeln (fig 50).

Valvet begränsades i rummets längdriktning av de båda triumfbågarna, mot öster av den dubbla triumfbågen (nr 3, fig 149, 153) med dess av allt att döma kvadratiska mittpelare (jfr Östtornet samt Byggnadshistoria, period V). — I väster begränsades valvet av den enda över golvet synliga återstoden av absidkoret, triumfbågen (nr 1), troligen breddad i samband med välvningen. Dess bortbrutna södra vederlag (fig 50) är beskrivet ovan i avsnittet Absidkoret.

Sydvästra valvanfanget sitter ca 240 cm under nuvarande taklist (fig 50, 193). Sköldbågen och omgivande murverk är upptill avrivna i jämnhöjd med taklisten. Bågen kan beräknas ha nått upp ytterligare 20–30 cm, knappast mer. Sköldmurens kvadermurverk är omsorgsfullt hugget till en prydlig

sköldbåge med halvcirkelformad kontur. Allt tyder på att muren och valvet är samtidiga. Över och bredvid sköldmurens överdel är det inre murlivet nedsänkt och ilagat med material som är typiskt för ombyggnaden 1795–1796.

Travé III. Östra hälften av det ursprungliga korta långhuset hade ett valv, vars södra sköldbåge nedtill var uthuggen ur ursprungligt murverk och upptill var formad av yngre, jämnt murverk, samtidigt med valvet och långhusvinden (se ovan).

Mot väster skildes valvet från det i travé IV genom en 1795 bortriven pilaster, ca 80–100 cm bred, inhuggen i muren och belägen ca 35–50 cm från den östra smygsidan i portalen (S). Ett par huggna stenar bildar en rak, lodrät kant, ca 2 m över nuvarande golv samt 120 cm från innersmygen i portalen (S). De betecknar pilasterens östra kontur, men i övrigt saknar den tydlig avgränsning.

Sköldmurens östra hälft är upptill ommurad vid flera tillfällen, bl a då fönstren (T) och (X 2) samt portalen (Å) togs upp. I övrigt är bortbrutna delar ilagade på vanligt sätt med lerhaltigt bruk och tegelskärvor o s v.

Travé IV. Valvet i denna del torde ha liknat det i travé III. Nederdelen av de båda valvsvicklarna samt sköldmurens nederdel har på samma sätt varit inhuggna i äldre murverk, medan fortsättningen uppåt, i likhet med sköldmurens överdel, är yngre och samtidig med långhusvinden.

Både sydvästra valvsvickeln och den nyss beskrivna pilastern dolde helt eller delvis innersmygen i fönstret (A), men dess yttersmyg var synlig ända till den stora ombyggnaden 1795–1796, att döma av de gamla avbildningarna (fig 13 ff).

Valvets västra sköldmur, långhusets gavelmur, var genombruten av en högt uppdragen båge, tornbågen (se nedan). Skrovligheterna i murverket efter den bortbrutna sydvästra valvsvickeln går så långt ut mot tornbågens omfattning, att de troligen delvis har legat i förband med varandra och alltså är samtidiga.

Håligheterna efter de bortbrutna valvsvicklarna och valvet är på vanligt sätt utfyllda med det för ombyggnaden 1795–1796 typiska materialet. Långhusets sydvästra hörn är helt ommurat upptill sagda år och motsvaras i exteriören av det väster om långhusvindens sydvästra hörn belägna (fig 133).

Travé V (vapenhuset) samt tornbågen. Västtornets

bottenvåning och valv är redan beskrivna ovan. Det senare var ett tunnvalv, som utgjorde en förlängning mot väster av tornbågen (fig 149) och var murat i förband med denna. Utöver vad som nämnts ovan om tornbågen, bör framför allt framhållas, att av denna är bevarad hela södra vederlaget (fig 135 ff) och bågen (fig 138) samt att dess omfattning är sekundär. Att döma av den bevarade södra sidan, består dess vertikala delar av finhuggna kvadrer, tätt fogade, och skiljer sig därigenom från själva bågen, som är gjuten av tunna (7–12 cm), råbrutna eller obetydligt tuktade flisor av ända upp till ca 50 cm längd. Norra vederlaget är avhugget till en sned smyg för den år 1795 utformade dörröppningen mellan vapenhuset och kyrkorummet (fig 192 f).

Kvaderstenarnas behuggning är tät, antingen lodrät eller sned i varierande riktning på de olika blocken och bildar stundom vinkel mot den smala bården av kantslag (fig 137). Murbruket är ljst gråvitt, hårt och gipsliknande, mängt med centimeterstora kolstycken. I skarven mellan det äldre, till långhusgaveln hörande murverket och det yngre i tornbågen är inplockade små kalkstensstycken och rullstenar. Flera lager vitkalkad puts täcker murverket. Längst in på kvadrerna är ett tunt kalköverdrag. Även glättad, gul puts förekommer. Troligen täcker den ej de finhuggna kvadrerna, utan endast det omgivande äldre murverket, men alltför litet var bevarat intill 1969, för att man skall kunna dra några säkra slutsatser därav.

Den av skärmuren inne i tornbågen — närmare beskriven nedan (Byggnadshistoria, period X) — skyddade delen av själva bågen visar, att skälbräderna har gjort tydliga avtryck och att denna yta är överdragen med ett (?) lager vitkalkad puts, möjligen av den gula, glättade sorten. Bågen är inte rent rundbågig, utan svagt tillspetsad eller kanske snarare oval i hjässan (fig 52, 138).

Tornbågens södra vederlag är totalt 88 cm brett, sett inifrån långhuset. I vapenhuset (travé V) gick bågen, som redan är sagt, i flykt med tornets väggar och valv (fig 17, 149, 192 f).

Sakristia 1

I samband med undersökningen av koret 1969 påträffades nära östtornets nordöstra hörn bl a en

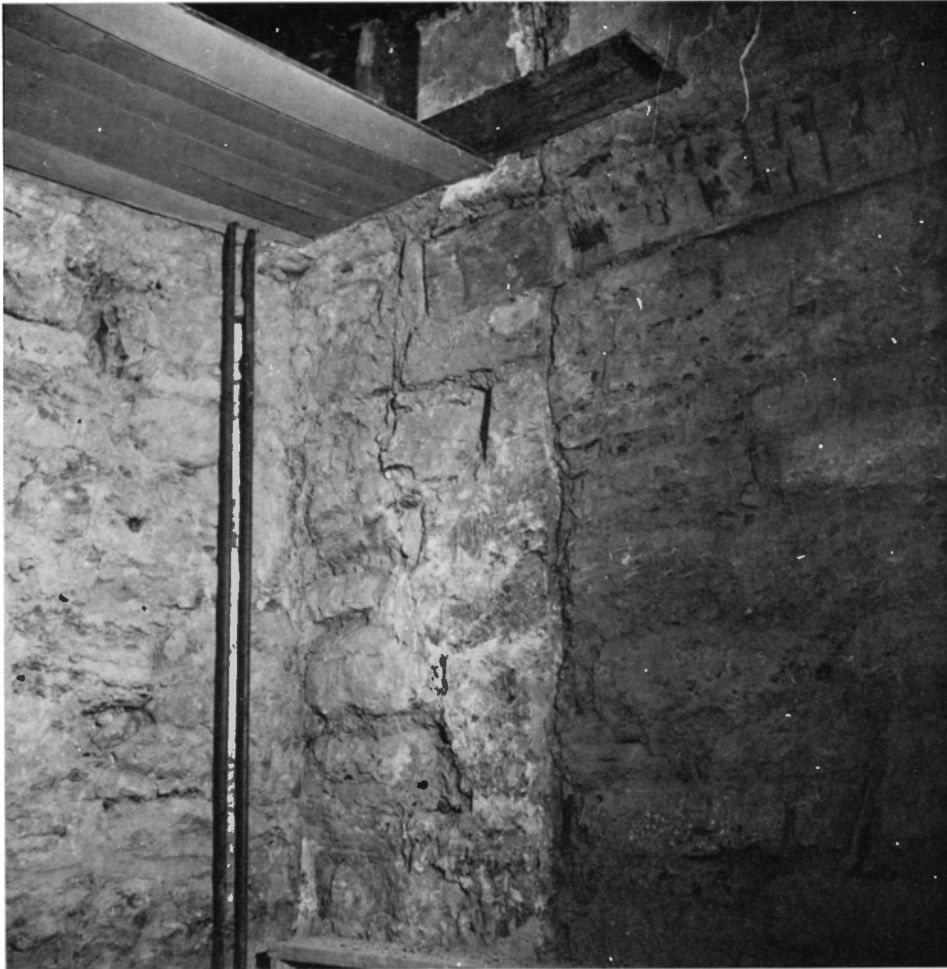

Fig 135. Långhusets sydvästra hörn under läktaren. Spår av kvaderrits på det äldsta murverket på ömse sidor om hörnet (jfr fig 32 samt 136). Tornbågens södra omfattning är av huggen sten (jfr fig 137). Th därom fyllnadsmur från 1795. Upptill skimtar en bärlina från en läktare, inmurad tvärs över tornbågen och byggd 1668 av Mattis Heijdeman (jfr fig 52 E). Dess överkant visar golvnivån i denna. Överst tv panelen under nuvarande läktare. Foto R Boström 1969.

The SW corner of the nave, below the gallery. Traces of false ashlars can be seen in the oldest masonry on each side of the corner (cf figs 32, 136). The S surround of the tower arch is of tooled stone (cf fig 137). To the right of this is a filling wall dating from 1795. Above can be seen a beam from a gallery built across the tower arch, and built in 1668 by Mattis Heijdeman (cf fig 52). The upper edge indicates the floor level of the gallery. Above, left, the panel below the present gallery.

Fig 136. Detalj av långhusets sydvästra innerhörn med spår av kvaderrits (jfr fig 32). Foto R Boström 1969.

Detail of the SW internal corner of the nave with traces of false ashlars. (Cf fig 32.)

Fig 137. Detalj av tornbågens södra, inåt långhuset vända vederlag med sekundär omfattning av finhuggna kvadrer, som sedermera arbetats över, för att putsen skulle fästa bättre. Spår av kvaderrits på det ursprungliga murverket t v (jfr fig 32). Murverket inne i tornbågen från 1795 (jfr fig 52). Foto R Boström 1969.

Detail of the S abutment of the tower arch, facing the nave, with secondary surround of finely tooled ashlars, later roughened to form a facing for plaster. Traces of false ashlars on the original masonry to the left (cf fig 32). The masonry in the tower arch dates from 1795 (cf fig 52).

kraftig, ca 10 cm lång, handsmidd spik liggande på tvären i en decimeterbred remsa av trähaltig sand eller jord, vilken avtecknade sig genom sin mörkare bruna färg mot den omgivande golvfyllningen, ca 130 cm under nuvarande korgolv. Dessa rester har tidigare på osäkra grunder tolkats som spår av en trävägg, vilken skulle ha skiljt av en liten sakristia i korets nordöstra hörn (fig 139, jfr fig 140).⁴⁴ I denna skulle även den ovan (s 79 ff) beskrivna stora nischen (fig 17, 26 f, 82, 109 ff, 119 f, 139) ha utgjort en viktig del, med botten belägen ca 12 cm över den nuvarande. En glugg, belägen som den med (H) betecknade (fig 24, 86 f, 106, 109 ff) ter sig eljest svårförklarlig. Dess ursprungliga placering ca 2 m över markytan (jfr ovan) gör att den knappast kan tolkas som ett sk hagogskop.⁴⁵ En sakristia, lik den här i fig 139 rekonstruerade, har haft ungefär samma mått som den i Källa gamla kyrka be-

Fig 138. Del av tornbågens valv med svagt spetsig hjässa, sedd från läktaren (jfr fig 52). Dörröppningen tillhör troligen ombyggnaden 1795. Av allt att döma murades den igen helt 1892. Foto R Boström 1969.

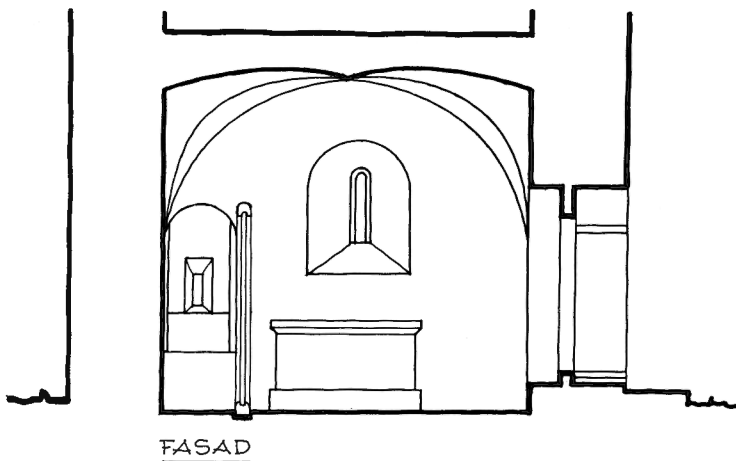
Part of the vault of the tower arch, with slightly pointed apex, seen from the gallery (cf fig 52). The door opening probably belongs to the rebuilding in 1795. As far as can be judged, it was blocked up in 1892.

varade (fig 140, not 32 och 44). I jämförelse med en mur sparade en trävägg ganska mycket utrymme. Denna förmodade äldsta sakristia hade oputsade väggar, i likhet med kyrkan i övrigt under samma tid och synes ha gjort tjänst endast en relativt kort tid (se Byggnadshistoria, period IV).

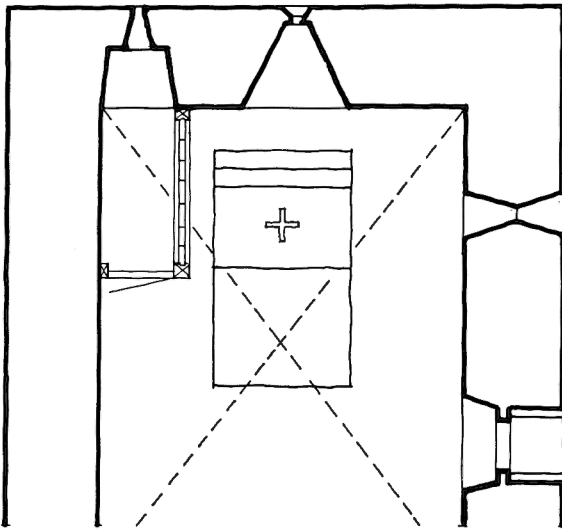
Sakristia 2

Utänför korportalen har legat en sakristia, här betecknad som nr 2. Dess äldre tillstånd framgår av fig 13 och fig 14 (fig 15 visar dess utseende efter en genomgripande ombyggnad 1728–1732, se nedan, period IX).

Sakristia 2 var ursprungligen en tämligen låg byggnad, placerad symmetriskt framför korportalen. Sträckmurarna nådde inte upp till långhusfönstrens underkant, vilket innebar, att de knappast har överstigit 2,5–3 m höjd. Troligen nådde murarna upp ungefär i jämnhöjd med korportalens kragstenar (fig 141). Materialet i de ca 1 m tjocka

FASAD

PLAN

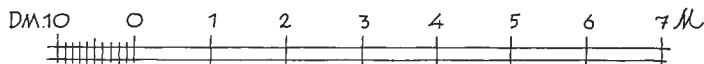

Fig 139. Plan och sektion mot öster av det i östtornets bottenvåning belägna koret, med rekonstruktion av sakristia 1 (jfr fig 140). Skala 1 : 100, R Boström 1972.

Plan and section looking E of the chancel in the bottom floor of the E tower, with a reconstruction of vestry 1 (cf fig 140).

murarna torde ha varit kalksten. Den yttre längden i öst-västlig riktning var ca 6 m (Löfgren uppger 10 alnar, fig 187), medan bredden var 8 alnar (=knapp 4,8 m). Därav följer att interiören var en liksidig kvadrat med ca 4 m sida (fig 149).

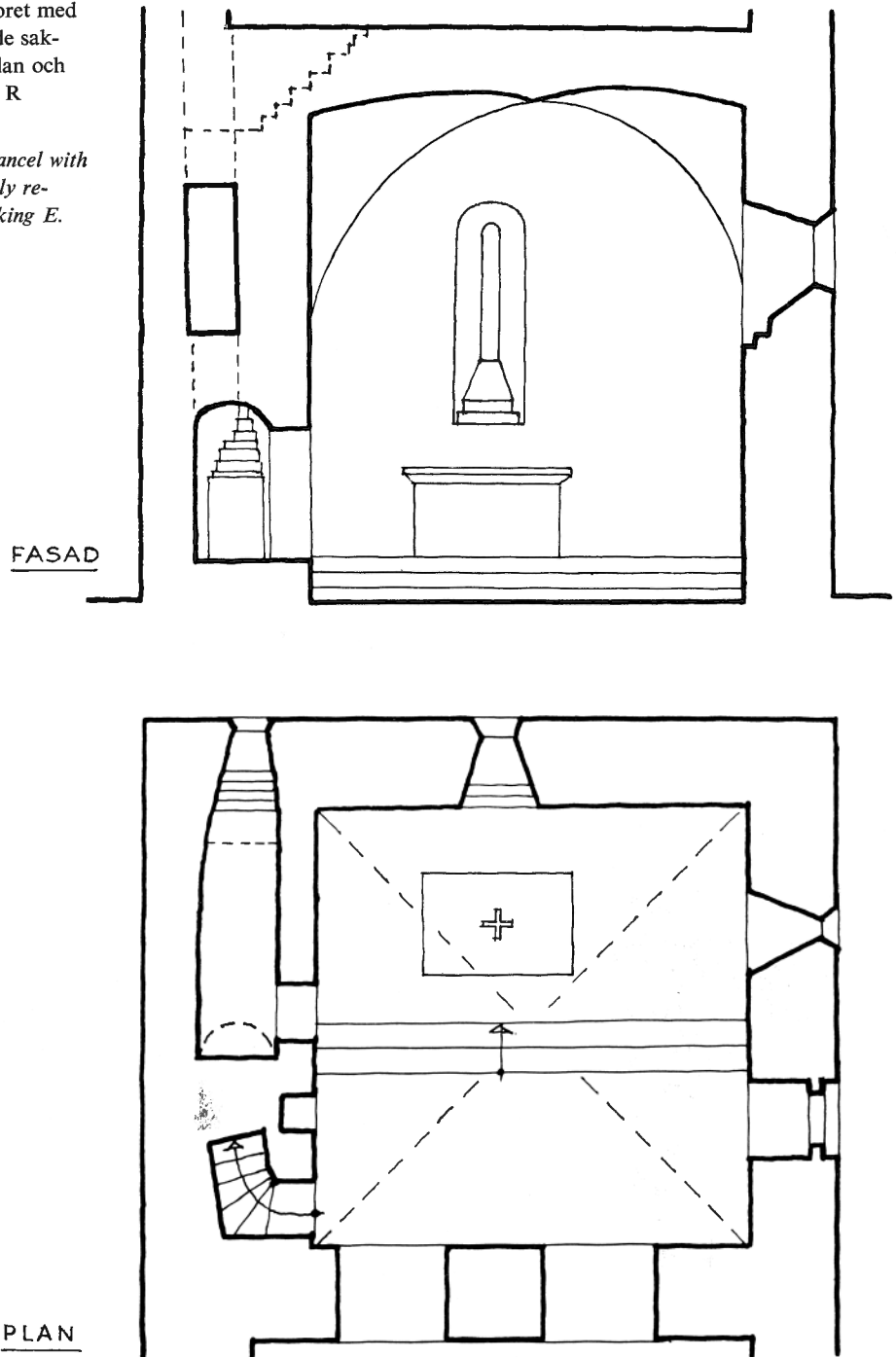
Belysningen utgjordes av ett litet rundbågigt fönster mot söder (fig 13) samt ett litet i öster, omtalat 1697 (räk). — Korportalen gjordes om till sakristieingång genom att dörren hängdes på utsidan. Portalens östra post borrades igenom för tre

gångjärnshakar (fig 92, 94), och i västra smygsidan inmurades virken för att ta emot dörrens låskolvar (fig 92 f, 95 f).

Yttertaket var ett sadeltak, ställt i vinkel mot kyrkans längdriktning. Sannolikt var det täckt med tjärade bräder, om man så får tolka Rhezelius' teckning (fig 13). Över det östra takfallet syntes tydligt fönstret (Q) i dess ursprungliga skick (fig 13 f). — Om innertaket är ingenting känt. Troligen hade takstolen en panel spikad på undersidan, inga

Fig 140. Källa gamla kyrka. Koret med den i nordöstra hörnet utsparade sakristia 1. Delvis rekonstruerad plan och sektion mot öster, skala 1 : 100, R Boström 1972.

The old church of Källa. The chancel with vestry 1 in the NW corner. Partly re-constructed plan and section looking E.

valvresten har i varje fall påträffats. — På södra kormuren påträffades 1969 flera tjocka, vitkalkade puts-lager, varav något troligen har tillhört sakristians äldsta interiör. — Golvet torde ha legat i

samma nivå som eller ett steg nedanför den nedre trampflisan i korportalens yttersmyg samt sannolikt varit täckt med kalkstensflisor.

Att döma av det lilla rundbågiga fönstret (fig 13),

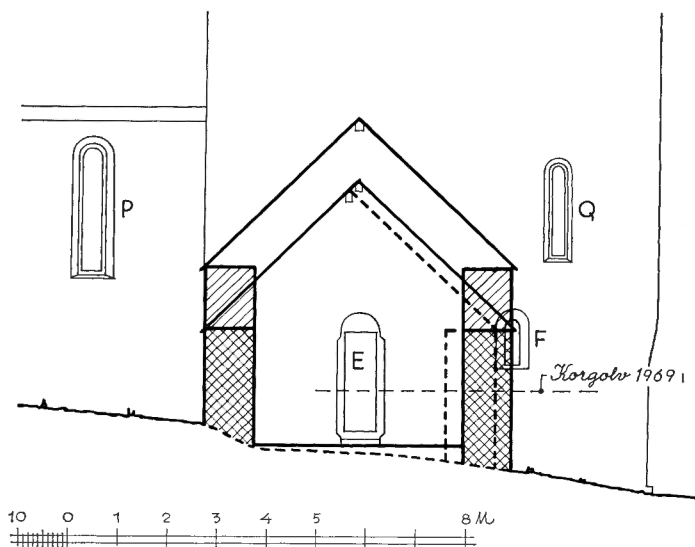

Fig 141. Sektion mot norr av sakristia 2. Rekonstruktion, med alternativ placering av östra muren och östra takfallet. Skala 1:150, R Boström & J Söderberg 1972.

Section of vestry 2 looking N; reconstruction, with alternative position of the E wall and the E pitch of the roof.

Fig 142. Spår av sakristia 2 i östtornets sydfasad, riven 1855. Jfr fig 13 ff, 141, 187, 189. Foto R Boström 1969.

Traces of vestry 2 in the S front of the E tower, demolished in 1855. Cf figs 13 ff, 141, 187, 189.

var sakristia 2 en medeltida byggnad. Det finns även vissa möjligheter till en närmare datering, trots att inga byggnadsrester har påträffats.

En gräns bakåt i tiden synes slopanDET av sakristia 1 vara. När dess stora nisch gjordes om till ett skåp (Byggnadshistoria, period V), innebar detta ett så radikalt ingrepp, att den återstående delen av den lilla sakristian med dess trävägg knappast kan ha existerat på egen hand. Ett nytt utrymme behövdes som ersättning.

Ett annat förhållande, som också kan ha betydelse för dateringen, är igenmurningen av fönstret (F). Detta blockerades nämligen helt eller delvis av östra muren till sakristia 2 (fig 141). Troligen kan det sättas i samband med den stora ombyggnaden i mitten av 1200-talet, då bl a de båda korfönstren (F) och (G) ersattes med de högt sittande (Q) och (R). Se vidare Byggnadshistoria, period V.

En annan, mindre sannolik möjlighet vore, att sakristia 2 skulle ha tillkommit före denna stora ombyggnad. I så fall skulle igenmurningen av fönstret (F) inte ha följts av upptagandet av något nytt fönster, utan korets belysning skulle ha reducerats till ett smalt fönster (G). Det angränsande utrymmet mot väster var då ännu den korridorliknande, mörka återstoden av absidkoret (fig 145).

Till dateringen av sakristia 2 i dess ursprungliga skick återkommer vi nedan, se Byggnadshistoria, period V.

1728–1732 genomgick sakristia 2 en genomgripande »förbättring», som dels kan utläsas av fig 15 och fig 187, 189, dels av ett tydligt avtryck på södra kormuren (fig 142). Arbetet utfördes av två murare från Kalmar, mästern Anders Herr och gesällen Johan Herr.⁴⁶ Den starkt förändrade sakristian revs 1855 i samband med tillkomsten av en sakristia vid norra kormuren (se Nya kyrkan), men avtrycket på kormuren visade 1969 tydligt den exakta takvinkeln, och i korets nuvarande taklist synes det igenlagade hålet efter sakristiansnockbjälke. Vid ombyggnaden 1728–1732 höjdes murarna, så att den västra blev minst 3,5 m hög, medan den östra på grund av kyrkogårdens starka lutning mot öster blev minst $\frac{1}{2}$ m högre (fig 141).

I likhet med kyrkan i övrigt under samma tid, torde yttermurarna ha varit slätputsade och vitkalkade. Löfgrens teckning visar, att en sockel var

markerad (fig 187).

Som redan är nämnt, visade södra kormurens utsida (sakristians norra vägg) 1969 rester av flera lager vitkalkad puts. Samma överdrag var bevarat i korportalens yttersmyg. Putsen upphörde utmed en horisontal gräns ungefär i nivå med sträckmurarnas krön och fortsatte in i yttersmygen till korportalen, varav man kan sluta dels, att sakristian även efter ombyggnaden 1728–1730 hade putsad och vitkalkad interiör, dels att den i varje fall från denna tid hade ett plant innertak, ovanför vilket fanns ett rymligt vindsutrymme. Till detta förde en stor, rektangulär öppning i södra gavelröset, vilken enligt Löfgren (fig 187) förefaller att ha varit stängd med en trälucka. Själva sakristian hade fönster i de tre fria väggarna. Enligt fig 187 var i varje fall det södra breddat och omändrat till stickbågig form (jfr fig 13), medan det västra troligen var helt nytt. Sannolikt ändrades även det östra fönstret, ty 1730 hade kyrkan dels en liten inkomst av försålda gamla fönster, dels utgifter för fönsterkarmar och bågar. Även följande år medförde utgifter för fönster, bl a järn till »gångfönstret» (ett öppningsbart fönster). Senare under 1700-talet omtalas fönsterreparationer, och 1780 igenmurades en fönsterglugg i sakristian.

1731 fick gesällen Johan Herr 30 daler som ersättning dels för att han vitmenat och rappat sakristian (troligen interiören), dels för golvet inläggande. Sannolikt rörde det sig om ett kalkstensgolv. Det torde ha legat i nivå med den övre trampflisan i korportalens yttersmyg (fig 99). Golvet synes ej ha ändrats 1795–1796. — På utsidan av korportalens poster fanns 1969 ett avtryck av en i starkt blått målad dörrkarm, en färghållning, som troligen tillhör ombyggnaden 1795–1796 (se nedan).

Av utgifterna för 1730-talet kan man även utläsa, att det fanns en »chur», något slag av nisch, i en av sakristians murar, vilken kunde stängas med en dörr. Där förvarades sannolikt kyrkans dyrbarheter i en kista. Om »churen» var identisk med ett skåp, omtalat 1737 (räk), går nu ej att avgöra. Till sakristians inredning hörde ett skåp, som tillverkades 1753 (räk). I sakristian placerades troligen också »den stora Stenflisan hvar wid kyrkokistan blifwit fästad», sedan den blivit uthuggen och jämnad (räk 1782).

Fig 143. Grunden till kornhuset vid långhusets nordmur (fig 15, 17), med rester av flisgolv (jfr fig 144). Foto R Boström 1970.

Foundation of the granary by the N wall of the nave (figs 15, 17), with remains of a paved floor (cf fig 144).

Fig 144. Detalj av flisgolv i kornhuset (fig 15, 17, 143). Foto R Boström 1970.

Detail of the paved floor of the granary (figs 15, 17, 143).

Kornhus

Vid långhusets norra sida, närmast nordvästra hörnet, låg en tillbyggnad med i det närmaste kvadratisk planform (fig 17), längd 730 cm, bredd 680 cm. Den var av allt att döma identisk med det kornhus, som första gången är omnämnt 1699, då dess tak »bekades» (räk).

Kornhuset var täckt av ett sadeltak, ställt i vinkel med kyrkans längdriktning (fig 15), vilket med sinnock nådde upp strax under långhusvindens takfot. En rundbågig ingång, placerad i östra muren, söder om mittaxeln, förde in i byggnaden, som möjligen kan ha haft ett fönster i västra muren, som ej är synlig i fig 15.

Av denna byggnad påträffades 1969 rester av grunden och det nedersta skiftet av muren, som låg i själva markytan (fig 143).⁴⁷ Västra muren ingår upp till 2 m höjd i 1795 års västgavel (fig 17, 52 f).

Gränsen mellan ny och gammal mur är horisontal, med undantag av det närmast nordvästra långhushörnet belägna partiet av kornhusmuren, som 1795 har rivits av utmed en avtrappad linje ned till tre skift över markytan. Utanför 1895 års norra murliv har det gamla murverkets utstickande stenar bilats av, deras brottytor är fortfarande synliga, emedan murens nederdel är renhuggen till en sockel.

Murarna är skalmurar av kalksten, omkring 105 cm tjocka, och vilar på en utbottning av kullersten i sand, 50–60 cm under markytan. En smal sula skjuter utanför murens ytterliv, 25 cm under markytan. Även på insidan finns en sula med ojämna kanter, mot vilken kalk bruket under murens första skift är utstruket (fig 143). Väggarna består av dels råbruten eller tuktad sten, dels åkersten i tämligen korta och tjocka block i en färgrik växling. De utstrukna fogarna i exteriören består av ett hårt, gulaktigt kalkbruk, i vilken tämligen grov sand ingår.

Byggnadshistoria

I. 1000-talet

Den nuvarande kyrkan ligger på en utlöpare av det långsträckt gravfältet i Folkeslunda, som har använts under mycket lång tid, från 200–300-talet f Kr och ända in i slutet av 1000-talet e Kr (not 1). Det är därför tänkbart, att kyrkan alltid har legat på ungefär samma plats.

Fragment av en sten med runstensornamentik, men utan inskrift, återfanns utanför kyrkan 1970 (fig 5 a, b). Den tillhör 1000-talet och kan troligen sättas i samband med den äldsta kyrkan på platsen. Av denna, som torde ha varit av trä, har möjligen en rest påträffats, nämligen ett stycke av en takstol, sekundärt använd i långhusets sydvästra hörn och daterad till senast omkring år 1080 (not 19). Under det nuvarande långhuset har emellertid inte några undersökningar kunnat företagas.

Det äldsta mynt, som påträffades 1969 i samband med den nuvarande kyrkans restaurering, är präglad för ärkebiskop Wezilo i Mainz (1084–1088) och förekommer i vikingatida myntskatter både på fastlandet och på Gotland (se Lösfynd). Det hittades

Den inre murytan visade sig 1969 vara betydligt ojämnare än den yttre.

Västra murens utsida var överdragen med fler lager vitkalkad puts än 1795 års mur, vilket tyder på, att kornhuset har varit putsad och vitkalkat. — Delar av ett ojämnt golv av kalkstensflisor, lagda i sand, påträffades 1969 innanför murarna, 30 cm under markytan (fig 144).

Kalkbrukets medeltida karaktär stöder antagandet, att kornhuset är en medeltida byggnad, trots att den ej är omnämnd i kyrkans arkivalier förrän 1699 (jfr ovan). En framtida omläggning av det nuvarande långhusets golv kan kanske medföra viktiga upptäckter med avseende på byggnaden. Det kan möjligen vara uppfört som kapell, likt det varav rester är bevarade i Röpplinge, vilka senare har fått en profan användning. Även vid Högby rivna medeltidskyrka låg ett kapell, helgat åt St Otto.⁴⁸

i östtornets nordöstra hörn, en del av kyrkogården, som inte bebyggdes förrän i slutet av 1100-talet eller ca 1200. Detta mynt kan troligen också förknippas med den äldsta träkyrkan.

II. 1120- eller 1130-talet

Den äldsta stenkyrkan bestod av långhus och smalare kor med absid (fig 22, 145; jfr fig 232 B). Därav återstår långhusets södra och västra murar (fig 28 ff, 53), rester av korets norra och södra murar (fig 49) samt av absiden (fig 47 f, 82 samt fig 116 f). Ett avtryck av den äldsta triumfbågen var 1969 synligt på södra väggen (fig 50). Troligen är även grundresterna till långhusets nordmur bevarade, liksom absidkorets södra mur.

Grunden består av en utbottning av kullersten utan bruk samt två murade kalkstensskift, som skjuter utanför muren som en smal sula. Muren består av åkerstenar och tuktad kalksten samt enstaka gråstenar, allt i färgrik omväxling. Fogarna var brett utstrukna och kvaderritsade, även i interiören (fig 30, 32, 42, 44, 135 ff). Endast i lång-

husgavelns röste (fig 33 ff) saknades kvaderrits. Murarna torde ha stått utan vare sig puts eller kalköverdrag.

Yttertaket, med en vinkel av ca 90° i nocken täcktes troligen av tjärad ekspån. Innertak saknades, utom i absiden, som torde ha haft ett hjälmvalv. Troligen var den öppna takstolen kryssad och av ek. Rester av smäckra bindarbjälkar, 19–21 × 14–18 cm i genomskärning, påträffades nämligen under korgolvet 1969 (fig 77 f). Av dem kan några ursprungligen ha tillhört den förmodade träkyrkan (period I) eller den i sten uppförda kärnkyrkan, även om de använts ännu en gång i långhusets profana övervåning (period V: A). Även i södra långhusmuren har några rester av bindarbjälkar påträffats på ursprunglig plats. Av dem kan man bl a utläsa, att takstolarna på ett ålderdomligt sätt varit infällda i murarnas krön, i stället för att vila på remstycken ovanpå muren.⁴⁹

Ett ursprungligt fönster av tidig romansk typ (A) påträffades 1969 (fig 36, 42 ff). Ännu ett har troligen suttit längre österut (fig 22), senare ersatt av fönstret (T). Spår av en portal (fig 19 B, 162) har iakttagits strax väster om den sekundära portalen (S). Troligen var den uppbyggd som den i fig 146 avbildade, vars omfattning består av vald åkersten och tuktrad sten, i likhet med omfattningen i fönstret (A). Innersmygen var troligen trång och rundbågigt avtäckt. Sannolikt fanns även motsvarigheter på norra sidan av portal och fönster.

Murverket med dess kvaderrits (fig 30, 32, 135 ff), de i murkrönen infällda takstolarna samt förekomsten av en absid ger tillsammans en datering till tidig romansk tid, snarare 1100-talet än 1200-talet. Det bevarade lilla fönstret (A), fig 36, 42 ff har också en ålderdomlig form, lågt och brett, med något divergerande sidor samt dageröppningen placerad ungefär mitt inne i muren. Inner- och yttersmygar synes ha varit ungefär lika vida. Rester av fönsterbågen kan, tack vare en C 14-analys, stödja en mer preciserad tidsbestämning av kärnkyrkan till senast omkring år 1125 (not 23).

Kyrkans relativa kronologi synes nu vara klarlagd. Av byggnadsbeskrivningen ovan framgår bl a, att flera från varandra i tiden tydligt skilda byggnadsskeden har avlöst varandra intill 1200-talets mitt. De har var och en rimligen krävt ungefär en

generation, ca 25–35 år. Då skjuts den första anläggningstiden långt tillbaka, till 1120-talet, en datering som inte motsägs av bevarade delar.

Av kyrkans inredning från denna tid återstår möjligen en kub av vald kalksten med en slipad sida (fig 165), vilken kan tänkas ha täckt altarets relikgömma (se Inredning och inventarier).

III. 1160- eller 1170-talet

Vid kyrkans västra del uppfördes ett lågt torn, som utgör den nedre hälften av det nuvarande (fig 23, 29, 145). Det har nästan kvadratisk planform, ca 6,5 × 6,2 m, och är ungefär en murbredd smalare än långhuset, på vars västra gavel dess östmur vilar (fig 52).

På en undergrund av stora kullerstenar vilar två kraftiga skift av råbruten sten, som bildar lika många sulor (fig 53). På denna grund reser sig murarna, av råbruten eller tuktrad, huvudsakligen grå kalksten med skarpkantade hörn av huggna block. Det är en stor skillnad på murverkets kvalitet om man jämför exteriören med interiören. Den förra är betydligt omsorgsfullare utförd och har en jämnare yta. Varken det yttre eller det inre torde från början ha varit vare sig putsat eller kalkat.

Omkring 5 m över marken har påträffats genomgående bomhål (fig 23), som kanske har tillhört byggnadsställningar. Trärester, funna i Föra västtorn, har tolkats på liknande sätt.⁵⁰

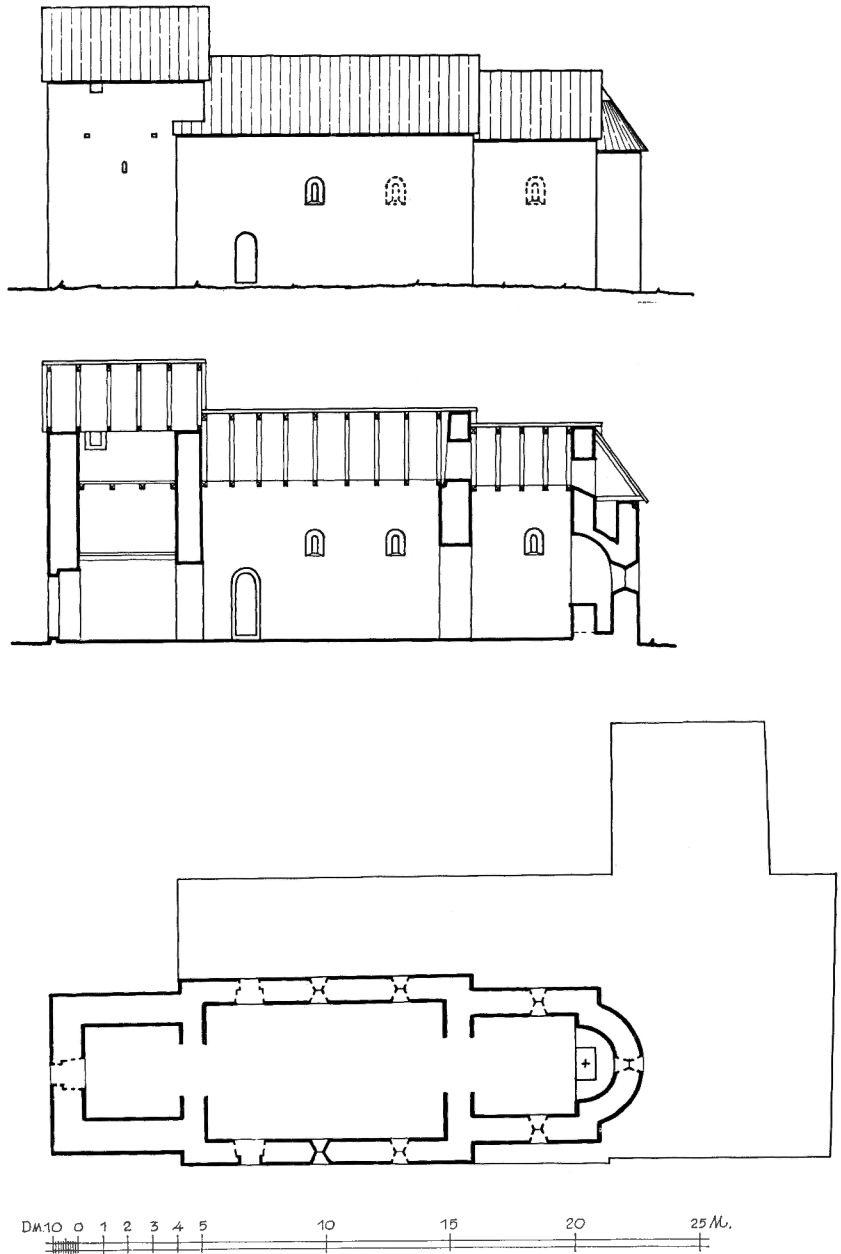
Fogarna i långhusets yttermurar är ilagade med ett hårt kalkstensbruk, innehållande tämligen grov sand, som nära överensstämmer med tornets. Kanske kan detta förklaras med att den byggmästare, som uppförde tornet, samtidigt gick över långhusets fogar, för att dessa skulle likna tornets?

Mitt i västfasaden öppnade sig en smal, rundbågig portal (fig 14 f), varav små rester påträffades 1969. Enligt Löfgren (fig 187) satt den 112 cm breda gångöppningen i murens ytterliv och den 123 cm breda, sannolikt rundbågiga innersmygen hade nästan rätvinkliga sidor. Troligen användes hugget material i den av allt att döma i övrigt osmyckade omfattningen. Portalen torde ha liknat de helt eller delvis bevarade nordportalerna i Torslunda (fig 146), Vickleby eller Köping.⁵¹

Tornet hade ursprungligen delvis en annan våningsindelning än nu (fig 145, 147). Två bjälklag

Fig 145. Kyrkan under period III, sydfasad, längdsektion mot norr samt plan. Rekonstruktion, skala 1 : 300, R Boström & J Söderberg 1972.

The church during period III, S front, longitudinal section looking N and plan. Reconstruction, scale 1 : 300.

indelade det i tre våningar. Det nedre försvann, när ett tunnvalv slogs över det förhöjda vapenhuset (period V: A). Det övre kan möjligen befinna sig i samma nivå som det, vilket nu utgör golv i första tornvåningen (fig 192 f).

Bottenvåningen torde ha öppnat sig mot långhuset genom en rundbågig, trång öppning, som försvann, när den ersattes med en ny av hela vapen-

husets bredd (period V: A, fig 17, 149). Sannolikt användes rummet i tornets bottenvåning både som vapenhus och som dopkapell (se nedan).

I första våningen öppnade sig en smal glugg (D), åter framtagen 1969 (fig 18, 23, 54, 56, 188, 193, 200). Dess innersmyg skrånar starkt i sidled och har tämligen släta sidor, genom att fogbruket är brett utstruket (fig 54). Kanske fanns även en ljusöpp-

Fig 146. Torslunda kyrka. Långhusets nordportal. Foto R Boström 1973.

Torslunda Church. N portal of nave.

ning mot väster, senare uppslukad av fönstret (X 10) (fig 18, 51, 191). I den översta våningen öppnade sig möjligen också en glugg mot söder, nära sydvästra hörnet (fig 23, 145).

Hur tornets överdel avslutats, vet vi inte. Runt tornet går en horisontal skarv ca 1 m under spetsen av den inbakade långhusgavelns röste, vilken utgör gränsen mellan tornets båda äldsta byggnadsperioder (fig 23, 52, 145). Om gavlar rest sig i öster och väster över skarven, kan vi komplettera tornet med ett sadeltak (fig 145), sträckande sig i samma riktning som kyrkans övriga tak. Gavlarna skulle i så fall ha rivits, när klockvåningen byggdes (period IV: B).

Om å andra sidan tornets murade del ursprungligen inte nådde högre än till den horisontala skarven, får vi tänka oss något slag av träöverbyggnad för de klockor, som man får förutsäga ha

funnits i tornet, kanske lik den som rekonstruerats i Föra.⁵²

Västtornets byggnadstid enligt ovan antydda schema kan sättas till omkring 1160–1170, en datering, som väl stämmer med västportalens utseende (jfr fig 146). I detta sammanhang bör även den romanska dopfunten nämnas (fig 213 ff), vilken av Roosval (not 43) har daterats till samma tid. Som redan är omtalat, torde västtornets bottenvåning i så fall ha betraktats ej blott som vapenhus, utan även som dopkapell, på samma sätt som många gotländska torn från denna tid och senare, t ex Fole,⁵³ Dalhem,⁵⁴ Gothem⁵⁵ och Tingstäde,⁵⁶ troligen även i Hulterstad⁵⁷ m fl. Kanske döljer sig fundamentet till en dopfunt under golvet i tornets bottenvåning, men undersökningen 1969 berörde ej detta parti.

Det enda bevarade inventarium som kan ha tillkommit under period III är den nyss nämnda dopfunten av gotländsk sandsten (fig 213 ff, se Nya kyrkan, Inredning och inventarier. Märk dock att dess datering kan vara senare).

IV: A–C. Slutet av 1100-talet eller omkring år 1200

En omfattande byggnadsperiod inleddes, när

A) ett rektangulärt kor uppfördes på den sluttande marken öster om absidkorets östra gavel (fig 13 ff, 26, 82 ff, 139, 147 ff, 188, 192 f, 195).

B) västtornet förhöjdes med en klockvåning (fig 23, 51 f, 59 ff) och

C) det nya koret färdigställdes med ett lågt valv, podium (1 a–b) samt golv (B), fig 26, 119, 193.

Materialet i de nya delarna är nästan uteslutande grå kalksten. Den utsökta detaljbehandlingen i exteriören bör särskilt framhållas: huggna kvadrer i murverket (fig 60 f, 85 ff) och finhuggen sten i tornkolonner, hörnkedjor och omfattningar (fig 62 ff, 83, 85 f, 88 ff, 92 ff), låt vara att hörnen ovanför 250 cm-nivån över marken ej är finhuggna (de syntes nämligen inte så tydligt nedifrån). I korportalerna (E) förekommer också slipad sten i posterna och (delvis) i tympanonskivan. Även fönsterfalsen i gluggen (H), fig 106, är ett precisionsarbete. Den måste ha huggits sedan omfattningens stenar hade kommit på plats ('après la pose'). —

Exteriörens fogar var små utstrukna (fig 60 f, 94), medan interiören karakteriseras av brett utstrukna sådana (fig 47, 107, 118).

Ett sparsamt användande av röd kalksten som diskret kontrast till det grå murverket bör också framhållas. Portalens (E) tympanon samt ett par av valvstenarna dels i denna portal, dels i ljudgluggarna, består av röd kalksten, liksom hela omfattningen omkring gluggen (H). Detta bevisar, att murarna från början stått bara, utan vare sig puts eller kalköverdrag. En bekräftelse härpå utgör också de oputsade murytor, som ligger skyddade under långhusets vattentak (fig 60 f).

Det nya koret (fig 147) vilar på en utbottning av stora kullerstenar och har en sockelliknande stenkant i öster (fig 89) samt en enkel sula i norr (fig 88), som troligen har en motsvarighet i söder. I väster murades endast två korta, osymmetriska murstumpar mot absidens utsida (fig 47 f, 82: A, B, 116 f). Den murklack (fig 82 D, 117), som stöter stumt emot såväl den korta muren i nordväst som mot nordmuren, tillkom däremot av allt att döma under period V: B.

Den nya triumfbågen var troligen från början ett provisorium, en genombrytning i absidens mantelmur (fig 147 f), så att tribunbågen fick göra tjänst som triumfbåge (nr 2). Denna som endast var omkring 3 m bred, behövde inte något mittstöd, den tvådelade triumfbågen tillhör därför med all sannolikhet period V: B. — Den gamla korkvadern fick stå kvar tills vidare (fig 147).

Korets fasader är stramt komponerade: södra muren delas upp i tre nästan lika stora delar genom en smal, rundbågig portal med huggna krag- och sockelstenar (fig 23, 92 ff, 147) samt ett smalt, rundbågigt fönster (F) med nästan vågrät solbänk och djup, trång yttersmyg (fig 23, 101 f). Deras hjässor befinner sig i ungefär samma nivå. Även den östra fasaden synes vara utformad med hänsyn tagen till den södra (fig 24, 106): fönstren (G) och (F) sitter i samma nivå, om man mäter från solbänkarna. Det förra är placerat nästan mitt i östfasaden och överliggaren i den lilla gluggen (H, fig 24, 86) befinner sig ett skift under den sten som utgör solbänk i fönstret (G). Källa gamla kyrkas korgavel är komponerad på snarlikt sätt.⁵⁸

Glasmålningar har möjligen funnits i de båda

fönstren (F) och (G), se kap Glasmålningar.

De relativt tunna kormurarna — ca 125 cm i norr och söder, 140 cm i öster — synes bevisa, att man från början *inte* avsåg att bygga ett östtorn, utan snarare ett kor (med eller utan profanvåning) av den typ, som bl a finns bevarad i Källa gamla kyrka,⁵⁹ som även funnits i Högby,⁶⁰ Gräsgård⁶¹ och Stenåsa⁶² samt troligen även i Böda.⁶³

I samma riktning kan en horisontal skarv i östra kormuren, strax över hjässan i fönstret (R) tolkas, tydligt markerad av Frigelius (fig 15) och fortfarande skönjbar knappt 6 m över nuvarande markyta (fig 24, 87, 195). Ovanför skarven kan ett gavelröste ha rest sig med en motsvarighet i väster, vilka båda har rivits senare, när koret förhöjdes till ett östtorn (period V: B).

Avståndet mellan de båda korens angränsande murliv (fig 82 G och H) är drygt 20 cm (jfr s 136) medan murarna invid absiden ligger stumt emot varandra. De båda korta murstumparna (fig 47, 82 A och B, 116) är inte heller symmetriska (något som rättades till under period V: B, när murklacken i fig 82 D, 117 kom till). Denna orgelbundna anslutning mellan det gamla och det nya koret kan möjligen förklaras med att man lämnat en arbetsport i det senares nordvästra hörn, sedan hela korgrunden först lagts ut. En sådan öppning innebar en så avsevärd försvagning av murverket, att ett valv knappast är tänkbart i detta skede. Det förefaller också av andra skäl att ha förlöpt någon tid mellan det provisoriska färdigställandet av det nya koret i början av period IV (inför en brådslande invigning, så att detta kunde användas som kyrka? fig 147, se vidare under period V) och dess fullbordande i slutet av period IV med igenmurning av den förmodade arbetsporten, färdigmurande av det nordvästra kornörnet (fig 82 G, 88), den första valvslagningen (fig 26) samt den första förhöjningen av korgolvet (podium 1a–b samt golv B, fig 119).

Det äldsta golvet (A, fig 119) låg i ungefär samma nivå i hela koret, 116–122 cm under det nuvarande golvet. Det bestod av kalkbruk, armerat med kullersten och stenskarvor samt hade en slityta av flisor. Anmärkningsvärt nog låg det omkring 60–70 cm lägre än den äldsta kyrkans golv, en trappa med fyra steg, delvis vilande på absidens

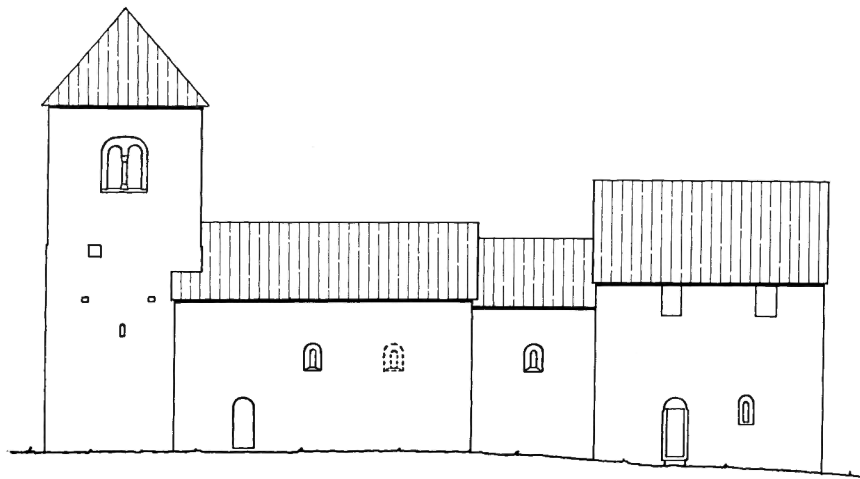
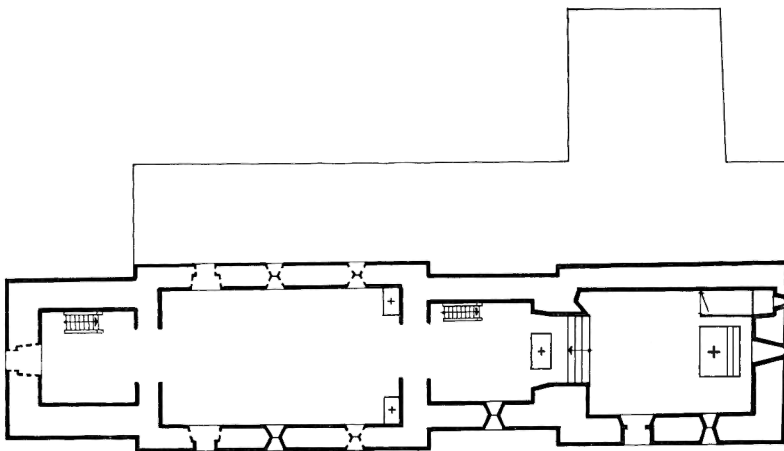
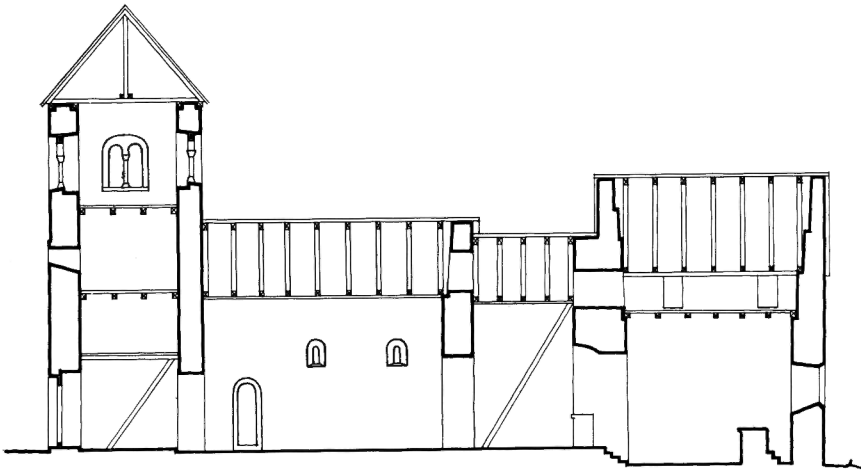

Fig 147. Kyrkan under period IV A–B. Sydfasad, längdsektion mot norr samt plan. Rekonstruktion, skala 1 : 300, R Boström & J Söderberg 1972.

The church during period IV A–B. S front, longitudinal section looking N and plan. Reconstruction, scale 1 : 300.

DM.10 0 1 2 3 4 5 10 15 20 25 30M.

grundmur, torde från början ha utgjort förbindelsen mellan dem (fig 147 f).

På golvet stod det ännu bevarade, murade stenaltaret (fig 82, 119, 121 ff, 147), med huggna hörnkedjor och utan puts. För att motverka de otillfredsställande grundförhållandena, hade man givit altaret en trappliknande grundsula utmed östra långsidan. Även ett stycke av täckstenen till altarets relikgömma (? , fig 166), men inte själva skivan är bevarad. I nordöstra hörnet låg en liten sakristia (?) avskild från koret genom en trävägg i stavteknik (? , fig 139⁶⁴). Mycket utrymme hade sparats i det trånga koret, genom att en trävägg och inte en mur skilde de båda rummen åt (jfr fig 140). Den djupa nischen med dess glugg utgjorde sakristians östra, väl belysta kortsida (fig 109 ff, 119). Kanske nischens botten tjänade som pulpet.

Det nya koret välvdes första gången med ett lågt sittande, romerskt kryssvalv (fig 26), troligen med ballastmurning på översidan, såsom i Källa gamla kyrka.⁶⁵ Kanske nådde man ursprungligen vinden genom en provisorisk öppning över triumfbågen (fig 147 f) eller genom ett i valvet ursparat hål, innan trappan i långhusförlängningen var färdig (period V: A). Man kan också tänka sig en direkt ingång till korvinden genom en av de manshöga skottöppningar, som torde ha genombrutit murkronan, om en övervåning funnits (fig 147).

Den första förhöjningen av korgolvet kan troligen ha skett i samband med den första välvningen. I korets östra del byggdes sålunda ett podium i två etapper, här betecknade nr 1a–b (fig 119). Podium 1a är 7 cm högre än 1b, varigenom platsen framför altaret speciellt framhävdes. — I samband med tillkomsten av podium 1a–b synes altaret ha putsats (fig 122 ff).

Golvet i korets västra del förhöjdes i motsvarande grad (golv B), så att det låg ett steg lägre än podiet (fig 119). Man utgick från den inre (ursprungliga) trampflisan i korportalen. Det nya golvet bestod på ömse sidor om trappsteget av i sand och jord lagda flisor av oregelbunden form och storlek.

Den lilla sakristian i nordöst (fig 139, 147) berördes troligen inte av dessa golvarbeten. Man kan ha byggt podiet omkring den lilla avbalk-

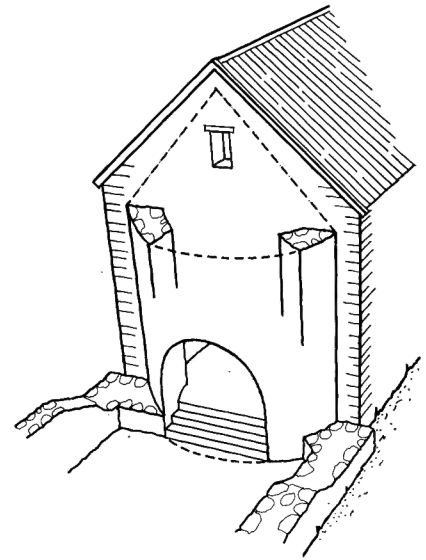

Fig 148. Kyrkan under period IV A. Det nya korets anslutning till absidkoret samt den provisoriska triumfbågen nr 2. Rekonstruktion, skala 1 : 300, R Boström & JSöderberg 1972.

The church during period IV A. The junction of the new chancel and the apse-chancel and the temporary chancel arch 2. Reconstruction, scale 1 : 300.

ningen och placerat ett lågt trappsteg innanför dörren, för att man bekvämt skulle komma dit ned.

Den ovan i avsnittet Långhuset beskrivna oregelbundenheten i västtornets murverk närmast långhusets västra gavelröste (fig 33) kan troligen förklaras med att en del av västtornets östvägg murades om, när klockvåningen byggdes. — Troligen avslutades västtornet med ett lågt pyramidtak (fig 147), i analogi med den gotländska tornhuven i Hablingbo.⁶⁶

En primitiv stege, bestående av ett virke med rund genomskärning, i vilket steg är uthuggna, ingår i västtornets nuvarande takstol. Kanske har den tidigare tillhört pyramidtakets takstol eller är det möjligen dess sk kungsstolpe, som gjorts om till stege?

Dateringen av västtornets klockvåning och av det nya koret sätts förslagsvis till slutet av 1100-talet eller omkring 1200, med tanke på den relativa kronologien (se ovan, period II). Även ur stilhistorisk synpunkt är detta rimligt, dels med hänsyn till de tämligen tryckta proportionerna i klockvåningens ljudgluggar, dels i betraktande av formerna

i portalen (E) samt fönstren (F) och (G). Den skulpterade basen i västra ljudgluggen (fig 70 ff) har också detaljer som kan hänföras till 1100-talets senare del eller 1200-talets förra hälft.⁶⁷

Förutom altaret (fig 121 ff) med dess täcksten (fig 166) finns rester av andra inventarier bevarade: delar av ett Limogeskrucifix (fig 167 f), rester av mässingskärl (akvamanil?) eller liten klocka samt ett stort antal mynt (fig 185 f). De stöder också en datering av denna byggnadsperiod till 1100-talets slut eller omkring år 1200, men kan även tillhöra period V.

V: A–B. Håkan Tannas ombyggnader, ca 1225–1250

Ännu mer genomgripande än period IV var den som följde omedelbart därefter:

A. Det gamla trånga absidkoret ersattes med en förlängning av långhuset, långhusets äldsta del förhöjdes med en våning, varefter hela kyrkan, med undantag av koret, välvdes och en profan övervåning inrättades över hela långhuset. Ombyggnad av västtornets två nedre våningar samt dess andra förhöjning blev en nödvändig konsekvens av dessa arbeten (fig 149).

B. Innan ännu alla under A uppräknade åtgärder var slutförda, måste man ha funnit, att det en gång så dominerande nya koret (fig 147) tedde sig alltför blygsamt vid sidan av det mäktiga långhuset med dess höga valv och övervåning samt det i proportion härtill förhöjda västtornet (fig 18–19: 3). Ungefär så skulle man vilja förklara, varför det nya korets valv ersattes med ett högt, mer likt långhusets valv, sedan en monumental, tvådelad triumfbåge (nr 3, fig 153) hade kommit till samt fönstren (F) och (G) murats igen och ersatts med de högt placerade (Q) och (R). Korgolvets förhöjning (golv C samt podium 2, fig 119) hör också till period V: B. Av samma skäl byggde man ett torn över koret, så att kyrkan slutligen framträdde som en regelrätt klövsadelskyrka med torn både i öster och väster (fig 13 ff, 149). — Beträffande det norr om långhuset tillbyggda kornhuset, se nedan, period VII.

I några avseenden skiljer sig det till period V daterade murverket från det omgivande. Utmärkande är bl a brokigheten: grå och röd kalksten

används omväxlande i oregelmässig variation i de stora, mycket släta ytorna. I detta sammanhang bör även markeringen med röd sten av vissa takstolsdetaljer på utsidan av västtornets gavelrösten framhållas (fig 81). Förbandet är något mindre än i det nya koret (fig 28, 46, 83, 85). I det finhuggna, omsorgsfullt fogade materialet förekommer även vald, obearbetad eller endast obetydligt tuktad sten. Litet skol förekommer i fogarna, som är utstrukna. Minst omsorg i detaljbehandlingen visar murverket i västtornets översta del, men detta berodde utan tvivel på att det befann sig så högt över marken, att en sådan förenkling inte märktes nedifrån.

Behuggningen är tät, med lodräta eller nästan lodräta mejselhugg. Kantslag förekommer i regel och bildar ofta vinkel med den innanför kanten befintliga behuggningen (fig 125 f). I hörnkedjor och omfattningar — även omkring interiörens portal- och fönstersmygar — är behuggningen så tät och gjord med så spetsiga verktyg, att ytorna på avstånd ser slipade ut (fig 131). Flera olika typer av mönsterhuggning förekommer, bl a diagonal- och fiskbensmönster.

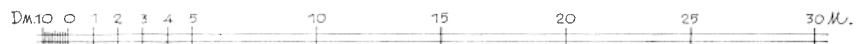
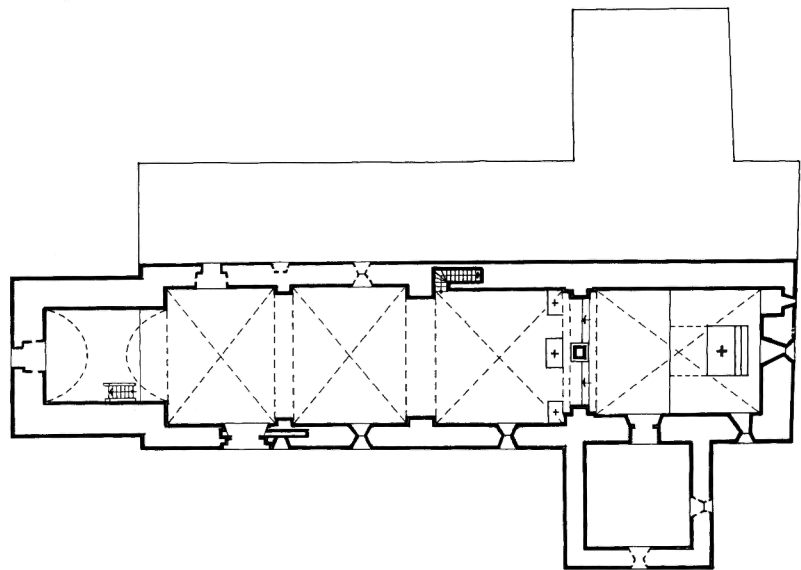
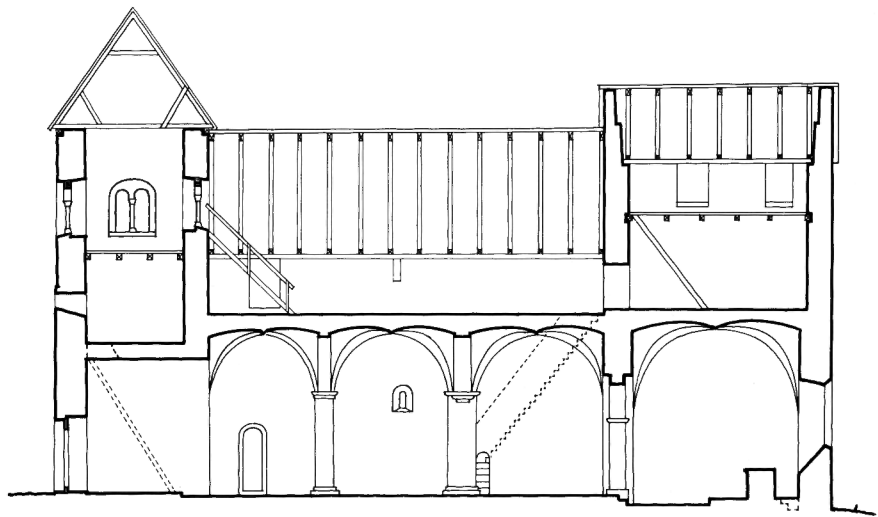
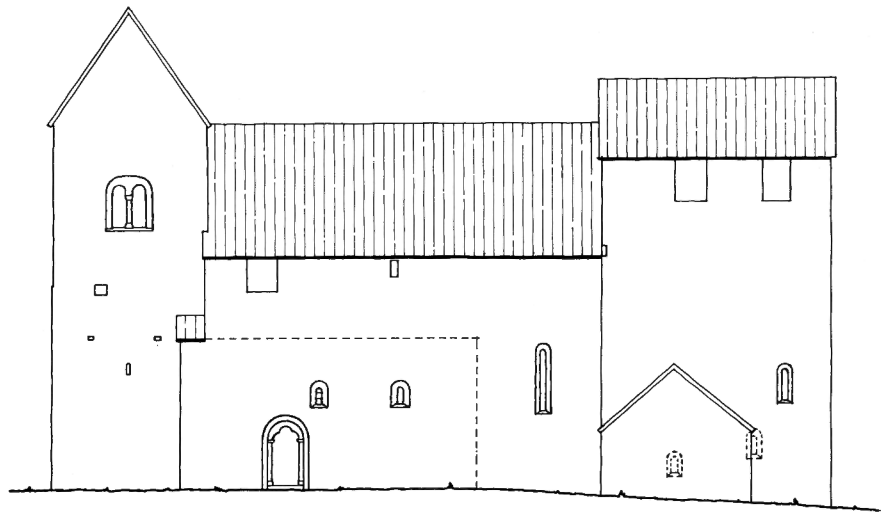
Fönstren (P), (Q) och (R) utmärks bl a av form-skuren sten i de relativt grunda yttersmygarna (ca 36 cm) som har en smyginkel av ca 111–115° samt mycket svagt lutande solbänkar — 25 mm på 36 cm (fig 103 f, 114 f, 131).

Detta utsökta murverk och denna färgglädje skulle ha varit förgäves, om murarna hade putsats, varför det inte torde råda någon tvekan om att kyrkans exteriör stod med bart murverk även under period V.

Det kan knappast ha varit avsikten, att kyrkan skulle behålla den oroliga silhuett som blev resultatet, när det nya koret kom under tak (fig 147). Utan tvivel ingick en förlängning av långhuset fram till det nya koret i de från period IV härstammande planerna. En förtagningssten, lagd tvärs över stötfogen mellan det nya koret och långhusförlängningen tyder också härpå. Eftersom de nya murarna delvis skulle utnyttja de gamla kormurarna som grund (fig 49), måste först det mesta av dessa rivas. Under tiden blev det nya koret avskuret från församlingsrummet. Det är därför troligt, att man under den tid ombyggnaden tog höll gudstjänst i det rektangulära koret i stället (jfr

Fig 149. Kyrkan under period V B. Håkan Tannas ombyggnad slutförd. Syd-fasad, längdsektion mot norr samt plan. Re-konstruktion, skala 1 : 300, R Boström & J Söderberg 1972.

The church during period V B. Håkan Tanna's re-building completed. S front, longitudinal section looking N and plan. Reconstruction, scale 1 : 300.

period IV). Detta är så mycket mer sannolikt, som även de därpå följande, mycket omfattande åtgärderna — förhöjning av långhusets murar till jämnhöjd med långhusets förlängning samt välvning av hela kyrkorummet — gjorde det omöjligt att använda kyrkans församlingsdel som gudstjänstlokal under mycket lång tid.

Av absidkorets norra mur rev man bort så mycket, att endast ca 80 cm på insidan (ca 90 cm på utsidan) stod kvar (fig 49). Ännu ett par skift av den inre skalmuren revs bort, varefter man placerade den nya murens innerliv 45 cm innanför den gamla. Man använde med andra ord absidkorets yttre skalmur som grund för den nya inre skalmuren. Den nya murens yttre hälft placerades där emot helt och hållet utanför den gamla på egen grund. Dess innerliv placerades i flykt med norra kormurens insida (fig 26). Den nya nordmurens sammanlagda tjocklek blev 160 cm, varav man kan sluta, att den skulle innehålla en trappa upp till kyrkans profana övervåning (fig 149).

Motsvarande mur på södra sidan, varav det mesta är bevarat ovan jord, är ca 120 cm tjock. Hur dess grundförhållanden är beskaffade på insidan kunde inte undersökas 1969, men i princip torde även södra muren ha utnyttjat den gamla kormurens yttre hälft som grund. Över absidkorets grundmursrester breddes ett tjockt lager järnhaltigt, fint grus som fyllning under golvet.

Så snart koret var färdigt (period IV C), uppfördes långhusförlängningens murar till full höjd och samtidigt därmed höjdes de väster därom belägna, ursprungliga långhusmurarna med 3,5–4 m, för att det utdragna långhuset skulle bli lika högt överallt (fig 149). Högmurarna gjorde man tunnare upp till, genom att ytterlivet lutade inåt mot krönet. De drogs endast fram till ett litet stycke utanpå västtornets södra och norra murar, så att långhusvindens västliga ytterhörn kom att ligga en knapp meter innanför (= öster om) det ursprungliga långhusets västliga hörn (fig 133 f, 149), något som redan hade observerats av Rhezelius (fig 13).

En manshög skottöppning placerades på en strategiskt viktig punkt, rakt över den nya sydportalen (S), återgiven av Törnewall (fig 14) och Frigelius (fig 15). Rhezelius har inte tecknat av den, men visar däremot en liten ljusglugg rakt över

fönstret (T), fig 13. Även Frigelius (fig 15) har tagit med denna ljusöppning. Det är möjligt, att gluggen är en omgjord skottöppning. — På norra sidan var inga öppningar synliga på långhusvindens vägg i mitten av 1700-talet, att döma av Frigelius' teckning (fig 15), men kan givetvis ha funnits, fastän de murats igen när de inte längre behövdes. — Kolonnetten och dess överstycke i östra ljudgluggen togs bort, så att denna kunde göra tjänst som ingång till långhusets vind (fig 149). En annan ingång låg i nordöst, i långhusförlängningens nordmur. Som redan är förmodat, löpte nämligen en trappa i denna mur.

Den nyss nämnda, stora portalen (S), fig 36 ff, insattes i södra muren ett litet stycke öster om den ursprungliga ingången (B), som murades igen omsorgsfullt (fig 162), samtidigt som väggarna inne i kyrkan förbereddes för välvningen. Omkring innersmygen murades en omfattning av huggen sten, som delvis inkräktade på innersmygen i fönstret (A), fig 149. Mellan de blivande travéerna III och IV placerades en valvpilaster, ca 80–100 cm bred, för vilken man högg in en slits i muren och vilken delvis murades i förband med den nya portalens östra smyghörn. Utan tvekan fick väggpelaren en motsvarighet i norr.

Troligen är det möjligt att rekonstruera valvpilasterna. 1969 påträffades nämligen bl a två verkstycken, vardera med två profilerade sidor på ömse sidor om ett skarpkantat hörn. Nr 1 (fig 150 f) sitter inmurat i det nuvarande långhusets nordvästra hörn, 30 cm under takfoten (vid pilen, fig 195), medan nr 2 återfanns nära dess nordöstra hörn (fig 24). Det förra har måtten $72 \times 49 \times 17$ cm, medan det senares synliga mått är 70×17 cm. Deras profil kan närmast beskrivas som en platt, vilken omärkligt övergår i en vulst. Den finhuggna ytan är fiskbensmönstrad. Ungefär halva långsidan av nr 1 har en råhuggen yta, vilken avgränsas mot den finhuggna ytan utmed en böjd linje, som är en upprepning av stenens profilerade sida (fig 150). Därav kan man sluta, att ännu en sten med samma profil har varit murad mot den råhuggna ytan.

De båda bevarade stenarna visar, att de troligen har ingått i något slag av konsoler eller kapitäl, vilka med två språng har skjutit ut ur murlivet,

ungefär som i rekonstruktionen fig 152. Troligen har de krönt två valvpilastrar, antingen det par som delade travéerna III och IV, eller också det som hade formats av resterna av den äldsta triumfbågens (nr 1) vederlagsmurar (mellan travéerna II och III). — Lika rimligt är det emellertid att de hört till triumfbåge nr 3 (se nedan).

I grannkyrkan Gärdslösa, i den norra av Håkan Tannas båda korsarmar, finns en täckplatta med exakt samma profil och behuggning som de båda verkstyckena i Långlöt. I en annan kyrka, där också en mästare i kretsen omkring Håkan Tanna har varit verksam, nämligen Högby,⁶⁸ stöddes valven i det senromanska koret av pilastrar, vilka med ett par språng sköt ut ur muren.

Den profilerade stenen i östgaveln (fig 24) hade vid framtagandet en akantusdekoration, målad antingen direkt på stenen eller på ett tunt kalköverdrag (se vidare, Kalkmålningar).

Ett stort antal kvadrer, en del med mönsterhuggning, har dels ingått i pilastrar och omfattningar, dels i den delade triumfbågen (nr 3, se nedan) i Håkan Tannas bygge. De återfanns 1969, sekundärt använda i det murverk, som tillhör ombyggnaden 1795–1796 och vittnar om det utsökta detaljarbete, som utmärker även period V. Några av stenarna förtjänar att omnämnas speciellt:

1. Inmurad i nordöstra ytterhörnet, 111 cm under takfoten, 56 × 47 × 16 cm. Bär spår av röd och svart färg, antingen direkt på stenen eller på ett tunt kalköverdrag.

2. Inmurad på utsidan av valvet över fönstret (X 6) i östgaveln sitter en avslagen, huggen sten med spår av svart målning. Mått: 36 × 12 × mer än 22 cm.

3. Inmurad i tornbågens skärmur (fig 52 F), synliga mått 24 × 80 cm.

4. Inmurad på insidan av 1795 års västgavel, med skråhuggen framkant, synliga mått 16 × 45 cm.

Liksom övrigt murverk döljs de sedan 1969 av vitkalkad puts. Stenarnas bemålning behandlas nedan (Kalkmålningar).

Välvingen av långhusets tre travéer synes ha skett i ett sammanhang. På den gamla långhusmurens innerliv högg man omsorgsfullt ut rundbågiga sköldbågar, nästan lika skarpkantade som dem vilka redan från början formades i travé II.

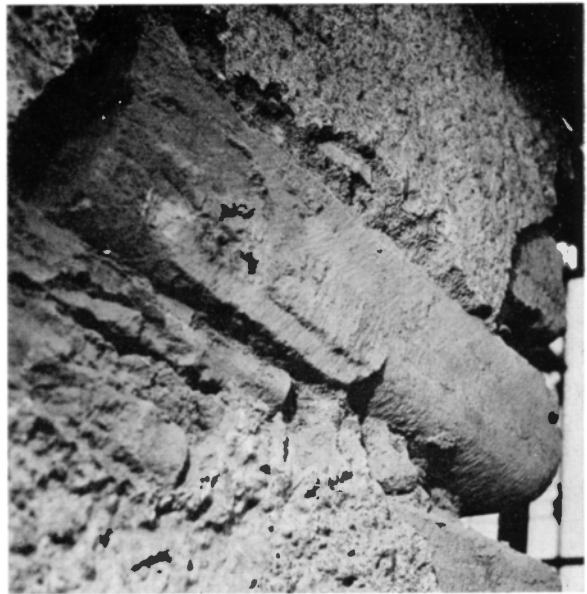

Fig 150–151. Verkstycken inmurade i nordvästra hörnet av 1795 års kyrka, dels kapitäl (jfr fig 152, 195), dels kvadrer. Foto R. Boström 1969.

Pieces of tooled stone built into the NW corner of the 1795 church, including capitals (cf figs 152, 195) and ashlars.

Spåren på södra långhusväggen visar, att väggarna med valvens sköldmurar skjutit upp 20–30 cm över den nuvarande taklisten (fig 193, jfr fig 149). Valven torde ha varit ribblösa s k romerska kryssvalv med horisontala hjässlinjer, skilda åt av finhuggna gördelbågar. Sannolikt var valvens översidor avjämnade med kalkbruk och sten till brandsäkra golv.

Förändringarna av västtornet inleddes med att bjälklaget över bottenvåningen togs bort och delar av det inre murlivet i norr och söder avlägsnades, för att de hyllor som bildades, skulle bära ett tunnvalv (fig 57, 149). Att döma av den nya tornbågen (fig 52 C, 138), som fick samma bredd som tornets inre, blev valvet något tilltryckt mot hjässan, så att det inte var rent rundbågigt, utan att man för den skull kan kalla det för spetsbågigt. Tunnvalvet göts på vanligt sätt över en träform (fig 55 f). Avtrycken av de ca 25 cm breda skälbräderna visar träets grova ådring. Små runda märken kan tolkas antingen som luftblåsor eller som avtryck av maskhål. Kanske använde man det bortrivna torngolvet plankor i gjutformen? Detta vore helt i linje med den otroliga sparsamhet, som utmärker äldre tider och som gjort sig speciellt märkbar i Långlöt.

Innersmygen i gluggen (D) murades igen i samband med välvningen (fig 57), medan den yttre smygen fick stå öppen (fig 13, 15). — Tunnvalvet övergick i öster i en tornbåge med omsorgsfullt huggna kvadrer, som visar prov på flera sorters mönsterhuggning (fig 135, 137).

Förbindelsen med tornets överdel utformades som ett kryphål i tunnvalvets sydvästra hörn, enligt obetydliga avtryck. Troligen skedde inga förändringar med de övre våningarnas golv eller väggar. Sedan man rivit bort torntaket, hur det nu sett ut, förhöjde man tornkroppen runt omkring med cirka 90 cm murverk av den brokiga typ, som kännetecknar perioden. Som redan är omtalat, var detta murverk betydligt slarvigare utfört, än det som finns närmare marken. — I östra murens krön murades långhusvindensnockbjälke in, vilken har lämnat ett tydligt avtryck i muren (fig 75).

I norr och söder restes två gavlar, varav den södra har tre bomhål i samma nivå på insidan (fig 25). Troligen har de burit en byggnadsställning. Den nu bevarade smäckra takstolen är kryssad (förstärkt 1969), ett av högbenen är den ovan (period

IV) nämnda lilla stegen. De yttersta takstolarna är infällda i gavlarnas utsidor. Några markeringar är gjorda med kalksten (fig 81). De visar, att takstolen ursprungligen har varit snedstöttad.

Redan under färdigställandet av långhusets högmurar torde man ha beslutat att höja kormurarna till ett torn, för att inte korets exteriör skulle förbli oansenligare än den väster därom belägna kyrkan (fig 149). Eljest hade det även blivit nödvändigt att ge långhusvinden en självständig östgavel, eventuellt ridande på korets västra gavel. Troligen spelade också nivåförhållandena, här ofta berörda, en avgörande roll, när man beslöt att bygga ett östtorn över koret.

Korets interiör måste efter kyrkans välvning ha tett sig kryptliknande låg (fig 139), dess valv låg ca 1½ m lägre och på grund av den sluttande marken låg korgolvet (B) nästan en halv meter lägre än i den övriga kyrkan (fig 147).

Arbetsgången torde ha varit följande. Först byggde man på korets murar, vare sig man förhöjde en våning i taget eller utförde hela tornkroppen på en gång. Därefter rev man det låga valvet och murade omsorgsfullt igen fönstren (F) och (G) samt den smala dageröppningen i gluggen (H). De nya fönstren (Q) och (R) inmurades därefter med omfattningar av samma slags finhuggna, formskurna verkstycken som fönstret (P) och med samma vinkel i yttersmygen med dess nästan vågräta solbänk. På grund av fönstrets (Q) placering nära korets sydöstra hörn gjordes innersmygen osymmetrisk (fig 105, 149). Troligen drog man upp hjässan i fönstret (Q) så högt, att den nästan låg i nivå med den i fönstret (P), för att skapa balans i sydfasaden (fig 23, 149). — Fönstret (R) blev sedermera ombyggt ett par gånger, se perioderna VI och IX.

Nästa arbetsuppgift torde ha varit att ersätta den provisoriska triumfbågen (nr 2) med en som bättre skulle harmoniera med kyrkorummet (nr 3) samt att förbereda korets väggar för det nya valvet. Man vet emellertid inte säkert, hur triumfbågen har varit beskaffad, ty stora delar av absidens och triumfbågens grundmurar har rivits i samband med inrättandet av flera gravplatser i kyrkans östra del (fig 82: 2–4.) Det följande är ett försök till rekonstruktion med stöd av bevarade delar.

Fig 152. Rekonstruktion av ett kapital för en väggpelare eller ett triumfbågsvederlag, utförd med ledning av bevarade verkstycken (fig 24, 150 f). R Boström & J Söderberg 1973.

Reconstruction of a capital for a wall pier or the abutment of a chancel arch, based on surviving pieces of tooled stone (figs 24, 150 f).

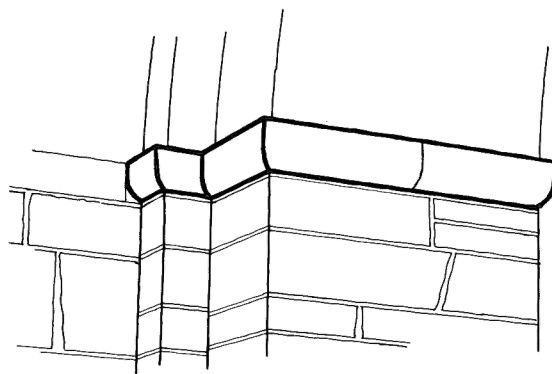

Fig 153. Period V. Rekonstruktion av triumfbåge 3, fasad mot öster. Skala 1:100, R Boström & J Söderberg 1972.

Period V. Reconstruction of chancel arch 3, facing E. Scale 1:100.

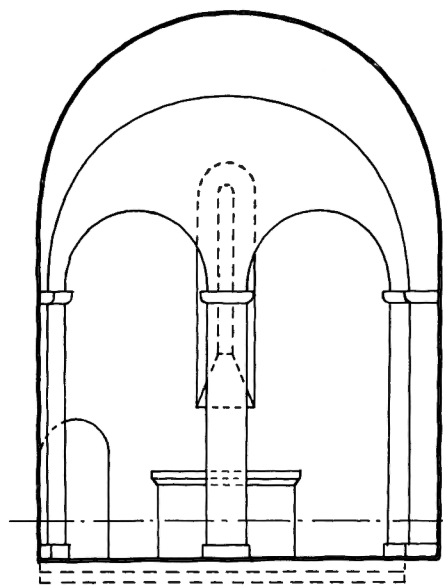
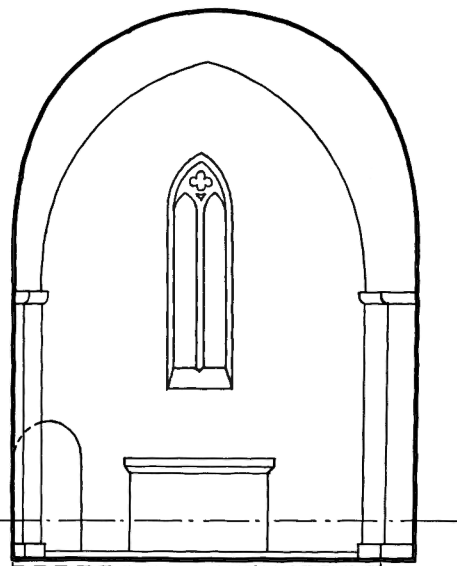
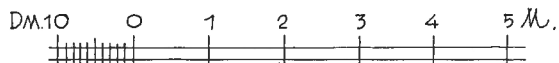

Fig 154. Period VI. Rekonstruktion av triumfbåge 4, fasad mot öster. Skala 1:100, R Boström & J Söderberg 1972.

Period VI. Reconstruction of chancel arch 4, facing E. Scale 1:100.

Golv 1969

Det är under period V, föreställer vi oss, som de sista över golvet befintliga resterna av absidkoret rivs och ersätts med ett par relativt tunna, pilasterliknande triumfvederlag med huggna baser (fig 153), att döma av det bevarade blocket i fig 47, 116, 82 C. På norra sidan byggs en murklack (fig 48, 82 D, 117), för att göra det norra triumfvederlaget likt det södra. Den vilar på golv (A) och var inte avsedd att synas, ty man lät fogbruket välla ut hur som helst mellan de ojämna åkerstenarna. Detta tyder också på, att långhusgolvet under denna period nådde fram till triumfbågens mot öster vända sida.

Mitt i den trappa, som förde upp till kyrkan från koret och som i sin tur vilar på absidgrunden, ställdes en pelare, den varav nu den huggna basen i fig 82 F och fig 91 återstår. Flera av de i kyrkans murar bevarade verkstyckena, t ex de i fig 150 ff, härrör möjligen också från triumfbågen nr 3 (jfr ovan). Den delade triumfbågen var nämligen ett på Öland mycket omtyckt, men ej längre bevarat motiv, t ex i Källa gamla kyrka,⁶⁹ Högby,⁷⁰ Alböke⁷¹ och Köping.⁷²

Så slog man det nya valvet, som steg lika högt eller något högre än de i långhuset (fig 149). Vi föreställer oss att man återanvände material från det äldre valvet och utjämnade dess översida till ett brandsäkert golv, likt långhusvindens. Valvspåren på södra sidan försvann emellertid 1795, när nästan hela innerlivet av muren revs bort. Som redan är nämnt, döljer sig kanske spår av valv bakom den stora altaruppsatsen (fig 27). — Östtornets i fig 149 återgivna övervåningar är en rekonstruktion, gjord med utgångspunkt från långhusets övervåning samt Rhezelius' teckning (fig 13). Inte förrän välvningen var avslutad, var det lämpligt att ställa i ordning golven, vilka förhöjdes i och med att podium nr 2 och golv (C) kom till (fig 119). Troligen användes rasmassorna från det ursprungliga korvalvet som golvfyllnad. Den raka, murade kant, som avslutar golv (C) i väster (fig 82 E), har sannolikt varit murad antingen mot triumfbågens trappa eller mot mittpelarens sockel. — Även i korpodiets trappsteg känner man igen Håkan Tannas omsorgsfulla detaljbehandling (fig 125 f).

Efter tillkomsten av podium nr 2 torde det ha

blivit nödvändigt med ännu en förhöjning av altaret (jfr fig 119).

Fragmentet av en trapetsformad gravsten av grå kalksten (fig 178) med huggen framsida, men utan inskrift, kan troligen sättas i samband med en grav (fig 179 f), som påträffades 1969 söder om altaret. Jfr nedan, Gravminnen.

Tillkomsten av det nya podiet (nr 2) måste även ha medfört, att den lilla sakristia 1 inte längre kunde existera, utan ersattes med en fristående byggnad, sakristia 2 (fig 13 f, 17, 23, 141 f) utanför korportalerna, som därmed bytte uppgift och blev sakristieingång. Dörren hängdes på portalens utsida. Vi föreställer oss, att sakristians golv låg i nivå med den ursprungliga yttre trampflisan och att dörrens nederdel täckte nästan hela den ursprungliga tröskelstenens utsida.

Vad sakristia 1 beträffar, förefaller det, som om det mesta av den utplånades under period V, i och med att dageröppningen i gluggen (H) murades igen och korgolvet höjdes ytterligare (podium nr 2). Nischen i nordöstra hörnet gjordes därvid om till ett skåp, sedan man först sänkt dess golv ca 12 cm, huggit ur anslag för dörr och tröskel samt slitsar för en hylla samt murat in ett trästycke i södra smygnsidan för att ta emot skåpdörrens låskolv. Troligen insattes en vågrät hylla i nederdelen av innersmygen till gluggen (H), samtidigt som en stor hylla sköts in i de nyhuggna slitsarna i nischens sidor (fig 119).

Innan den vänsterhängda dörren placerades framför det rymliga skåpet, täcktes såväl nischen som kyrkans väggar i övrigt med en gul, slät puts med glättad yta. Endast de av finhuggen sten utförda delarna — pilastrar, triumf- och tornbågsvederlag, omfattningar, smyghörn — lämnades bara. Möjligen överdrogs redan under period V hela interiören, även altaret, med ett vitt kalklager, på vilket en sparsam dekoration målades (se Kalkmålningar).

Byggmästare för hela detta storartade bygge var Håkan Tanna,⁷³ berömd för sin skicklighet i att slå valv. Anonymnamnet Gärdslösamästaren infördes 1911 i den svenska konsthistorien av Johnny Roosval, som 1940 identifierade honom med Håkan Tanna. Denne är en av Sveriges ytterst få medeltida, till namnet kända konstnärer, eller rättare: hans namn får stå för en hel verkstad, verksam i Öland

och på Gotland under decennierna omkring 1250. Denna datering bekräftas av den C 14-analys, som gjorts på en av de bevarade takbjälkarna (jfr ovan, avsnittet Långhusvinden).

Måttsättningen även av de till period V hörande delarna av kyrkan medelst den öländska 47 cm alnen synes möjligen peka på, att Håkan Tanna var öläanning. Se nedan s 135 ff samt fig 160 a, b.

VI. 1300-talet

Koret byggdes om, troligen i början eller förra hälften av 1300-talet. Triumfbågen förstörades avsevärt genom att man bröt ut mittpelaren och ett stort stycke av den på denna vilande muren med de båda rundbågarna (fig 154). Utan tvekan fick den nya triumfbågen (nr 4) spetsbågig kontur. Som vederlagsmurar behöll man däremot de gamla.

Vidare gjordes fönstret (R) om till ett tvådelat, gotiskt fönster (fig 154), att döma dels av två rester av en fönsterbotten som är bevarade (fig 155 f), dels av ett litet fragment av masverk av finhuggen grå kalksten, återfunnet 1969 (se även Lösfynd). Den ena, större delen har tidigare — alltsedan den påträffades av Anders Billow i den dåvarande prästgårdens trädgård — tagits för en lockhäll till en romansk gravkista. Så även av Håkansson nr 492 och Gardell⁷⁴ (jfr ovan, Gravstenar på kyrkogården). När stenen mättes upp 1931 för Sveriges Kyrkor (fig 155), kallades den emellertid för »bottensten i fönster», en beteckning, vars riktighet bekräftades 1969, då ännu ett stycke av samma verkstykke kom fram (fig 155 f). Det låg i östra korgavelns murverk mellan fönstren (G) och (X 4), fig 20, 24.

Fönsterbotten består av grå kalksten, tämligen grovt skråhuggen (fig 156), såväl i material som ytbehandling mycket snarlik dels den sekundära tröskelstenen i korportalen (se nedan), dels den till dopfunt nr 1 hörande, sekundära cuppan (fig 213), se Nya kyrkan. Den skiljer sig därigenom märkbart från den omsorgsfulla materialbehandling som är betecknande för de hittills behandlade byggnadsperioderna.

Till fönsteromfattningens sidor använde man de ursprungliga, till det smala fönstret (R) hörande omfattningsstenarna, vilka flyttades ut åt sidorna. Det nya fönstrets yttersmyg blev därför lika grund som den gamla och behöll samma smyginkel. Vid

återanvändningen murades de in så vårdslöst, att de hamnade 3–6 cm innanför det yttre murlivet (fig 114 f). De bevarade bottenstyckena antyder en vid innersmyg (fig 155), utan tvivel även brant slutande.

Tvådelade, gotiska fönster har funnits i ett flertal öländska kyrkor, ehuru deras utseende numera endast är känt genom avbildningar och några fragment.⁷⁵ Den smala östgaveln i Långlöt stöder antagandet att fönstret var tvådelat. Fragment av glasmålningar (fig 161), påträffade bakom det murade altaret 1969 bevisar, att fönstret har varit prytt med sådana (se Glasmålningar).

Under samma period höjdes korgolvet en sista gång i den medeltida kyrkan (golv D och podium nr 3, fig 119). Långhusets golv drogs fram till triumfbågens mot öster vända sida, så att nu endast ett trappsteg skilde de båda byggnadsdelarna åt. Det nya podiets steg låg en stegbredd — ca 30 cm — innanför (= öster om) det gamla. Ingenting mer än ett otydligt avtryck är bevarat av de förmodligen huggna stegstenarna. Av själva podiet är ett stycke bevarat väster om altaret, men all användbar sten ur dess slityta var borta 1969, sannolikt tillvaratagen redan 1795.

I och med att korgolvet höjdes, blev det nödvändigt att höja tröskeln i korportalen (fig 92 ff, 99 f; jfr fig 119). Som redan är nämnt, liknar tröskelstenens skråhuggna insida mycket dels den i fig 156 avbildade fönsterbotten, dels den sekundära dopfuntscuppan (fig 213). Det är därför naturligt att tänka sig, att samme stenhuggare huggit dem alla.

Med korgolvets förhöjning kan ytterligare förändringar knytas samman. Nu, liksom under perioderna IV och V, måste man även bygga på högaltaret. Räknar man med en normal höjd om ca 110 cm, torde det ha blivit alltför lågt även efter den senaste ombyggnaden (fig 119), varför en påbyggnad av detsamma med ca 50 cm torde ha varit nödvändig. Troligen var det när altarstenen rubbades, som täckstenen (fig 166) råkade gå sönder och användes som uppallning under den nya trampflisan på insidan av korportalen.

Av fig 119 framgår också, att nederdelen av den till skåp omgjorda nischen i östra kormuren hamnade under det nya golvets nivå. Sannolikt var detta orsaken till att man tog bort skåpinredningen igen.

När trähyllorna bröts bort, lossnade stora sjok av putsen, som lagades med grått, slätt kalkbruk (fig 109, 120). En träskiva murades in utmed nederkanten i den inre smygen till gluggen (H), 34 cm bred (fig 113). Vad den har haft för uppgift, är svårt att räkna ut. Den sitter alltför nära golvet för att ha ingått i något slag av pulpet. Nischens golv höjdes nämligen cirka 24 cm. Mellan nischen och golvet uppstod smala springor, så att sedermera vitkalk har runnit ned på nischens väggar under det nya golvets nivå (fig 110).

Förstoringen av triumfbågen var en för koret ödesdiger förändring. Flera av de djupa sprickor, som konstaterades i murarna 1969, kan utan tvivel härledas från denna olyckliga ombyggnad. Därmed spolierades det stabila bygge, som var resultatet av Håkan Tannas och hans byggnadshyttas yrkeskicklighet (period V). Den person, som hade ansvaret för förändringarna under period VI var mindre nogräknad än sin föregångare, det framgår tydligt både av det sätt på vilket fönstret (R) har blivit omgjort och av den vårdslöshet, med vilken den nya tröskelstenen passades in mellan korportalens poster.

Det norr om kyrkan tillbyggda kornhuset (fig 15, 17, 143 f), som möjligen från början var ett kapell, kan ha tillhört någon av perioderna V, VI eller VII (se den sistnämnda).

Vad kyrkans inredning under period VI beträffar, tillkom en madonnaskulptur av ek (fig 1, 206 f), tillverkad i Nordtyskland i början av 1300-talet (not 112). — Dopfunten i fig 213 ff försågs med en ny cuppa samt ett lågt runt mellanstycke under foten, båda av grå kalksten. Som redan har framhållits, liknar behuggningen mycket den som är betecknande för såväl fönsterbotten (fig 155 f) som den sekundära tröskelstenen i korportalerna, varför det är troligt att de tillkom samtidigt.

Gravstenarna i fig 181 a–b samt 182 a–b, 183, den ena från 1335, den andra från 1393, tillhör också period VI. Den äldre av dem låg omedelbart innanför korportalerna över den s k prästgraven (fig 82: 2). Vad den yngre av dem beträffar, låg den kanske väster eller nordväst därom (fig 82: 3).

Under arbetet med att höja korets podium till nr 3 (fig 119), lät man framkantens trappsteg ligga kvar, men tillvaratog all golvsten samt gravstenen i

fig 178 i avsikt att åter lägga dem i det förhöjda golvet. Den troliga orsaken, varför inte den romanska gravstenen lades på sin plats igen, torde vara, att den sprack sönder, när den togs upp ur golvet. Själva graven rubbades däremot inte.

VII. Medeltidens senare del — 1500-talet

Kornhuset (ursprungligen ett kapell?) vid långhusets nordsida (fig 15, 17, 143 f) kan ha tillkommit under period VII, såvida det inte uppfördes redan under någon av perioderna V eller VI. Kapell har nämligen uppförts vid andra öländska kyrkor: vid Räcklinges nordsida (delvis bevarat),⁷⁶ 1200-talets förra hälft, Högby, det s k Ottos kapell, 1200-talets mitt (not 48) samt Persnäs,⁷⁷ också senromansk tid. Det är inte uteslutet, att även några av de såsom vapenhus betecknade tillbyggnaderna från romansk tid också ursprungligen uppfördes som kapell vid de mycket smala, öländska kyrkorna.

Trots att större delen av kyrkans inventarier rövades bort av danskarna 1677, känner vi till ett stort antal inredningsföremål. Kyrkan ägde 1566 bl a en förgylld monstrans av koppar samt en pyxis, båda utan tvekan medeltida. Ett rökelsekar fanns kvar ännu 1591, men har senare försvunnit, antingen vid krigsöroligheterna 1611 eller 1677 eller i samband med omgjutningen av en klocka.

Ett medeltida altarskåp, »litet och skönt», också kallat en gammal förgylld altartavla med en framställning av Kristi pinas historia, fanns kvar ännu i mitten av 1700-talet, men försvann samtidigt som man anskaffade altaruppsatsen i fig 169 ff. Försvunnen är också en målning med Kristi korsfästelse, som också kan ha varit medeltida.

Bland övriga, ej längre bevarade inventarier, upptogs i slutet av 1500-talet bl a följande: en sockenbudsflaska av silver, en tennflaska (för samma ändamål?), två mässingsljusstakar, den ena för fyra, den andra för fem ljus samt två ljusstakar av tenn.

Den textila skruden var också rik och omfattade i slutet av 1500-talet bl a två altarbrun, ett antependium, en altarduk, två korkåpor, en gammal och en ny, tre mässhakar med tillhörande skjortor, ett röklin, tre örngott, lika många handkläden samt ett fotkläde.

Siffredh Jönsson (not 102) fick sin grav i den s k

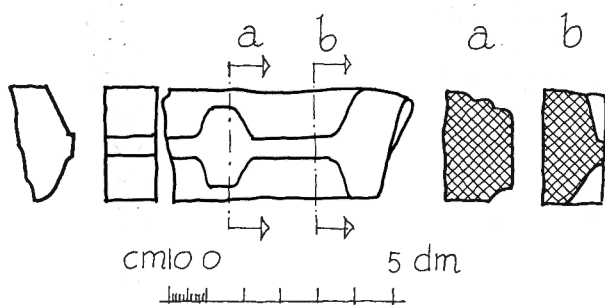

Fig 155. Två fragment av grå kalksten till en fönsterbotten för ett gotiskt, sannolikt tvådelat fönster i östra korgaveln (jfr fig 27, 154). Det mindre fragmentet funnet 1969 (se fig 156). Uppm S Hesselgren och S Fränne 1931, kompl R Boström 1969.

Two fragments of grey limestone from the bottom of a Gothic, probably double, window in the E gable of the chancel (cf fig 27, 154). The smaller fragment (fig 156) was found in 1969.

prästgraven i korets södra del (fig 82: 2) under den i fig 181 a–b avbildade gravstenen.

VIII. 1600-talet

År 1649 blev kyrkans interiör föremål för omfattande förändringar (se detaljerade beskrivningar i kap Inredning och inventarier). I kyrkoherden Ericus Birgeri Gerdzlovius⁷⁸ långa berättelse Om kyrkans reparation 1649 (B: 1, s 47 ff) nöjer han sig inte med att ingående beskriva, vad som gjordes och motiveringen härför, utan han ger också en klar bild av hur ett sådant företag gick till, från anskaffning av material och till de olika sätt, på vilka de ekonomiska mellanhandena ordnades upp. Utrymmet här tillåter endast ett kort referat. De som vill göra sig en god föreställning om förhållandena i dessa stycken under 1600-talet rådes att själva bekanta sig med kyrkoherdens färgstarka berättelse.

Förberedelserna för reparationerna gjordes redan i mars månad 1649. Kyrkoherde Gerdzlovius och hans sockenmän var då överens om nödvändigheten av att »låta förnija och förbättra inwedierna i theras socknekyrckia: Efter hon till Stoolar och annor kyrkieprijdningh waar myckett snöppligh och oansee- ligh, och till sitt inwertes anseende, Lijkare itt Hospitaal än någott tempel.» Därpå får vi i detalj följa materialanskaffningen. Virke anskaffades dels från Ryssby prästgård på andra sidan Kalmarsund,

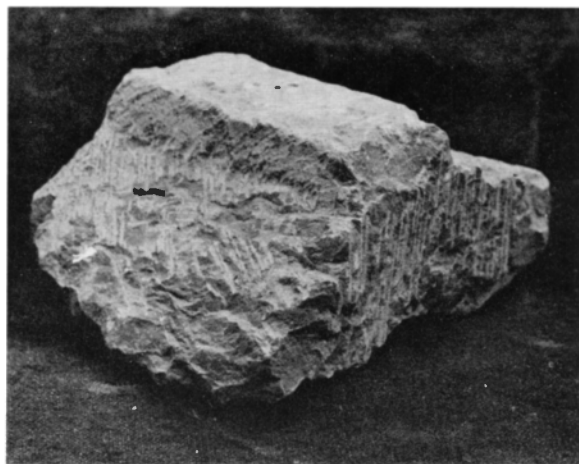

Fig 156. Fragment av fönsterbotten till ett gotiskt fönster, funnet 1969 (jfr fig 27, 154). Foto R Boström 1969.

Fragment from the bottom of a Gothic window, found in 1969 (cf figs 27, 154).

dels från Björnö herrgård. Betalning erlades dels in natura, dels med kontanter.

Yrkesskickliga hantverkare tillkallades från Kalmar. Snickaremästaren Matthis Heijdeman⁷⁹ och »två geseller eller snickare drängiar ... förnijade Longelöthz kyrckia medh nyij predikostool, nya bookestoolar och andre nya stoolar i kyrkian all igenom, ifrå then ena ändan till then andra». Därefter målades predikstolen av Olof Blomma,⁸⁰ troligen också han från Kalmar. Denne kalkade också över kyrkans interiör, varefter han dekore- rade valv och väggar (se kap Kalkmålningar). Det var endast västtornets bottenvåning som inte målades.

Det stickbågiga fönster ([T], fig 19, 23, 28, 46), som troligen var en förstoring av ett romanskt fönster, kan ha tillhört denna period. Dess avtäckning ligger i jämnhöjd med den i fönstret (P), möjligen också i (Q). — Troligen putsades kyrkans exteriör (kanske i samband med upptagandet av fönstret [T]?) redan under 1600-talet, ty innanför den vitkalkade spritputsen från mitten av 1700-talet (se period IX) påträffades 1969 bl a under fönstren (P) och (T) stora ytor av vitkalkad, slät puts, som innehöll djurhår (för att bli seg) och som hade avfärgats med rött av det mönjehaltiga kittet längst inne i yttersmygen närmast fönsterfalsen.

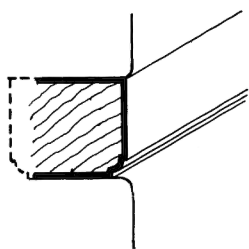

Fig 157. Genomskäring av den bevarade bärlinan i Mattis Heijdemans läktare 1668 (jfr fig 52 E, 135). R Boström 1969.

Section of the preserved beam which supported Matthis Heijdemans gallery. (Cf figs 52E, 135.)

1653 erhöill Pehr Stark (not 12) en murad grav i kyrkan (fig 48, 82: 4). Troligen tillkom samtidigt den s k gravmuren (fig 82: 5, 117), ty det förefaller, som om den stora och 20 cm tjocka gravstenen (fig 6) hade vilat dels på gravmuren, dels på rester av golv (C) och dess mot väster vända kant (E, fig 82).

1668 byggde Mattis Heijdeman en läktare, som i väster sträckte sig ända ut i vapenhuset, i öster fram till portalen (S). Den främsta bärlinans södra ände fick sitt upplag i innersmygen till fönstret (A). En annan, av furu, liksom troligen hela läktaren, är ännu bevarad (fig 52 E, 135, 157). Den lades tvärs över tornbågen i anfangshöjd, 235 cm över nuvarande golv, dvs 15 cm under den nuvarande läktarens panelade undersida och ca 6 cm innanför tornbågens innerliv. Balkens framsida var vid framtagandet uppruggad av yxhugg, utan tvekan år 1795, då balken och den inne i tornbågen murade skärmuren putsades över. 1970 doldes den åter bakom vitkalkad puts.

Den bevarade bärlinan har kraftiga dimensioner: 23 × mer än 20 cm i genomskäring. Nedre östra kanten är profilerad: kvartsstav mellan hörn (fig 157). Tydligt synliga från undersidan. Troligen har även den andra nedåt vända kanten samma profil. Man skaffade sig upplag för balkens ändar genom att bila bort ett par av tornbågens huggna omfattningsstenar (fig 135). I norr förändrades tornbågen 1795, så att balkens norra ände sedan dess inte längre vilar i murverket utan på fodret till en av de sagda år gjorda dörröppningarna mellan vapenhuset och kyrkan (fig 52, 193).

Det är inte känt, var läktartrappen låg, men troligen var det ute i vapenhuset. — Hur läktaren sett ut, kan vi få en viss uppfattning om. I grannkyrkan Gärdslösa byggdes nämligen en sådan ungefär 100 år senare, vilken fyller största delen av utrymmet under vapenhusets tunnvalv och även skjuter ut ett stycke i långhusets västra del.

I samband med krigsroligheterna 1677 är det tänkbart, att inte bara prästgården, utan även kyrkan skadades av eld. I varje fall har skörbrända stenar iakttagits dels i östgaveln, dels i avtäckningen till fönstret (T). — Många av kyrkans värdefulla inventarier blev också bortrövade 1677.

1699 betalades »bekarelön» för västtornet och kornhuset.

IX. Klövsadelskyrkans sista tid. 1700-talet fram till den stora ombyggnaden 1795–1796

Under ett oväder 1702 flög det stora östfönstret (R) ut och slogs sönder (räk). Det torde ha reparerats omedelbart. Frigelius avbildar ett rundbågigt östfönster (fig 15), vilket emellertid inte behöver innebära, att man gjort om det av allt att döma spetsbågiga fönstret. Frigelius skiljer nämligen inte alltid på rund- och spetsbågar i sina teckningar. Troligen satte man endast i nytt glas (i nya bågar?).

1707 och följande år stod kyrkan under reparation och fick kollektmedel från andra öländska kyrkor. Detta torde betyda, att det rörde sig om omfattande reparationer. Arbetet stod under ledning av byggmästaren Måns Bagge, som bl a lade om långhusets norra takfall med tegel (räk 1709). Att döma av de mängder av tegelskärvor, som 1795 användes som fyllnadsmaterial i murverket, var det enkupigt tegel. En del av dem har tillverkaremärken⁸¹ instämplade på klacken (fig 158).

1728–1730 ägde den genomgripande ombyggnaden av sakristia 2 rum, då dess murar höjdes och den fick ett nytt tak. Arbetet utfördes av mästern Anders Herr och Johan Herr (not 46) från Kalmar.

Västtornets tak var före 1726 täckt med tjärad spån men 1725 och följande år anskaffades taktegel (räk), som lades på av mästern Anders (Herr). 1738 beslöt man att anskaffa tegel till tornet, »effter gode Taakpannor där till finnes till köp, i Föhra Sochn på ett fahrtyg som wid samma ort skall hafwa strandat» (st prot 1738). Påminnelser i saken

gjordes följande år. Gavelprydnaderna tillkom 1726 (räk).

Räk 1746 upptar bl a utgifter till en snickare för bänkarnas och golvet jämnande fram i kyrkan.

Det stora östfönstret (R) murades igen 1751 av Bo Johansson i Ismantorp i samband med att man hade anskaffat en stor altaruppsats (fig 169 ff). Ett par år senare täcktes kyrkans exteriör med vitkalkad spritputs, för vilket arbete murmästare (Johan) Forsman⁸² från Greby erhöll handpenning 1753 (räk). Av denna puts finns rester bevarade bl a inne i stötfogarna mellan medeltidskyrkan och 1795 års tillbyggnad, i yttersmygen till det nedan beskrivna fönstret (V) samt på västtornets under tak skyddade ytor i norr och söder. Det är i sistnämnda ytor, som profanvåningens högmur har lämnat tydliga avtryck. Större sammanhängande putsytor påträffades också 1969 på kornhusets västra mur, men avlägsnades tillsammans med all annan puts som skulle ersättas med ny. Spritputsen är i genomsnitt 1½ cm tjock, men närmast de gränslinjer, som markerar inåtgående hörn, är den ca 8 cm tjock.

1754 bröt mästare Forsman upp ett fönster (X 1), fig 187, rundbågigt och ganska lågt, i muren ovanför portalen (S), som belysning av den dittills utan tvivel mycket mörka läktaren (fönstret gjordes om 1892, se Nya kyrkan). Fyra år senare gjordes ett rektangulärt fönster under läktaren i västtornets södra mur (V, fig 23, 29, 188). Det togs fram och restaurerades 1969, efter att ha varit igenmurat sedan 1846 (se Nya kyrkan). Yttersmygen, som omgavs av en slätputsad ram (från 1795), var tillmurad utifrån. Innersmygen var vid framtagandet slätputsad och vitkalkad samt täckt av likaledes vitkalkade bräder (fig 55, kompletterade 1969).

1763 gjorde Anders Dahlström d y (not 114) en ny predikstol, kyrkans tredje i ordningen (fig 208 ff), som placerades på södra sidan av kyrkan, invid sakristiedörren (fig 187).

1766 uppmurades ett benhus, i enlighet med beslut, fattade 1753 och 1765 (st prot). Kan detta möjligen innebära, att kornhuset vid norra långhusväggen byggdes om? Det finns nämligen inga uppgifter om, att ett benhus eller någon annan byggnad skulle ha legat ute på kyrkogården.

På 1770-talet var alla tak täckta med tegel:

Fig 158. Tillverkaremärken på enkupigt taktegel (1700-talets början?), sekundärt använda 1795–1796. Uppm, skala 1:2, R Boström 1969.

Makers' marks on pan-tiles (early 18th century?) used secondarily 1795–1796.

»rödt tegeltak på kⁿ och tornen», står det nämligen på en karta från denna tid (not 18).

1774 heter det: »På hwalfwet fram i Choret syntes en remna som sträckte sig i kors, ifrån ena hörnet til thet andra», vilken skulle besiktigas av en murmästare, enligt ett samma år vid sockenstämman fattat beslut. Detta verkställdes emellertid inte förrän 1794 (se period X).

För att utestänga den köld, som i synnerhet på vintern strömmade ner i kyrkan genom hålet i vapenhusets tunnvalv, beslöt man 1775 att göra en lucka (st prot). Det framgår inte av kyrkböckerna om beslutet också verkställdes.

X. Klövsadelskyrkans rasering och den nuvarande kyrkans tillkomst 1795–1796

Redan 1774 hade man haft bekymmer för en spricka i korvalvet, vilken enligt beskrivningen sträckte sig diagonalt (se period IX). Ett samma år fattat beslut att låta en murmästare besiktiga valvet, blev emellertid inte verklighet förrän 20 år senare.

Ett beslut 1/6 1794 att göra ett fönster på norra sidan, att överstryka en remna i (kor)valvet samt att vitlimma hela kyrkan, verkställdes inte heller, men synes ändå vara upptakten till den stora ombyggnaden de följande åren.⁸³

I slutet av år 1794 överlade man nämligen med murmästare Henrik Wermelin,⁸⁴ »huru wida det uppbrutne kyrkohwalfwet skulle repareras att ingen fara dermed kunde finnas» (st prot 3/12 1794). Pastor frågade, »om icke walfwet kunde blifwa utan fara, om en nij boge upprättades under östra bogen hwarpå östra Tornet hwilar», d v s triumfbågen (jfr fig 154), »hwilket projekt Murmästaren aldeles afslog, med yttrande att han dermed icke wille befatta sig, efter han icke kunde ansvara,

att det i framtiden kan hafwa bestånd». I stället rådde Wermelin församlingen, »att ett nytt hwalv af träd gjordes». På grund av att det gamla valvet inte kunde repareras för rimliga kostnader, föreslog man också att under reparationen »norra väggen skulle utflyttas 5 alnar, hwarigenom kyrkan blifver rumligare, som tillförene är mycket trång». På grund av att endast en del av församlingen samtyckte till förslaget, lämnades emellertid betänketid till instundande trettondag jul, »då beslutet skall tagas, huru reparationen skall anställas».

De omfattande förändringar, som blev följden av årets första sockenstämma 1795, medförde, att den medeltida klövsadelskyrkan försvann.

Vid decembersammanträdet 1794 hade man nämnt 5 alnar som det mått, med vilket man lämpligen skulle flytta ut nordmuren. När denna följande år grundlades, låg den emellertid 4 m norr om den gamla, vilket innebar att det nya kyrkorummet gjordes en meter bredare än vad man först planerat (jfr fig 17 och 160 a, b med 192 f).

Man började med att rasera samtliga valv och väggpelare samt triumfmuren. Vidare rev man hela nordsidan av långhuset och östtornet. De båda återstående murarna i öster och söder av östtornet, liksom högmuren på långhusets södra sida, sänktes ned till i jämnhöjd med den sydliga sakristians taknock. Genom att välja denna nivå till de nya sträckmurarnas höjd kunde man bibehålla den gamla sakristian oförändrad (fig 15, 23, 141 f). De avrivna murarna kompletterades med nytt murverk närmast den blivande taklisten. I sydväst murades långhushörnets överdel om helt och hållet, så att indragningen 95 cm öster om hörnet utplånades (fig 133).

Norr om det ursprungliga nordöstra korhörnet byggdes en helt ny mur, något tjockare än den gamla söder därom belägna, så att den nymurade delen av östgaveln ligger 5 cm utanför den gamla (fig 90). Det nya murverket fortsätter över den avrivna östtornsgaveln till ett tresidigt gavelröste (fig 24).

Korets och långhusets nordmurar ligger helt i liv med varandra. — I väster behöll man ett stycke av det s k kornhusets västra vägg som grund för den nya, norr om västtornet belägna långhusgaveln (fig 17, 52 E, F).

Portalen (S) och fönstret (X 1) skulle man be-

hålla, liksom västtornets exteriör, fränsett några mindre förändringar (se nedan).

Till de nya, regelbundna fasaderna passade inte de gamla fönstren, sinsemellan så olika i form och storlek. De murades igen, ävensom yttersmygarna i fönstret (A) och gluggen (D), som dittills hade stått synliga. Av den södra sidan gjordes en regelbunden fasad, i vilken man inte kunde ana de många olika, bakom putsen dolda byggnadsperioderna (jfr fig 16 och 23 med fig 188). Av fönstret (Q) behöll man endast östra sidan, som fick ingå i ett raktäckt, brett fönster omedelbart över östra takfallet i sakristia 2 (fig 23, 83, 103 ff). Ovanligt nog för den noggranne Löfgren⁸⁵ har han utelämnat detta fönster (jfr fig 187, 189). — Det lilla rundbågiga fönstret (X 10, fig 51, 191) i tornets västra fasad ersatte troligen en medeltida glugg i samma nivå.

De nya ljusöppningarna i salkyrkan gjordes alla rundbågiga och lika höga. Deras placering i de nya fasaderna bestämdes dels av portalen (S), dels av den sydliga sakristian (fig 187). Mitt emot portalen (S) på norra sidan, placerades fönstret (X 9). Som belysning för predikstolen, vilken efter ombyggnaden åter skulle placeras på södra sidan vid sakristiedörren, tog man upp ett fönster (X 3) tätt intill sakristia 2 och stötfogen (O) mot det forna östtornet (fig 84 f, 142, 159). Ur dess mot väster vända liv bilade man fram en sned innersmyg. Murverket upptill, närmast den nya takfoten mellan fönstret (P) och stötfogen (O), murades i en mjuk bukt, endast synlig på utsidan, så att det kom i flykt med korets sydmur. I nivå med fönstrets boten lät man långhusförlängningens hörn stå kvar och placerade fönsterbågen ett stycke innanför murlivet i ett försök att så gott det lät sig göra utplåna det yttre språnget mellan långhuset och koret. Motsvarande parti av taklisten gjordes bredare av samma anledning. Så länge sakristia 2 stod kvar, torde det ha varit en god lösning (jfr Nya kyrkan).

Fönstret (X 3) motsvaras på norra sidan av (X 7). — Mitt emellan portalen (S) och det nya fönstret (X 3) togs ännu ett fönster upp (X 2, fig 187), 1892 ändrat till en låg lunett, när portalen (Å) ersatte (S, fig 196). Dess motsvarighet på norra sidan är fönstret (X 8). Korets norra mur fick där-
emot inte något fönster.

På den breddade östfasaden fick man plats med två stora fönster (X 4 och X 6), lika de övriga nygjorda, samt en liten fyrkantig ljusöppning på vinden (X 5).

Fönstret (R) hade redan tidigare varit föremål för förändringar (se Byggnadshistoria, perioderna V, VI och IX). Då det stora fönstret (X 4) 1795 skulle tas upp strax söder om (R), bröt man bort hela södra sidans omfattning. Ett av de huggna verkstyckena lades i fyllningen ovanpå den yttre smygens botten, ett annat murades in högre upp. Bottenstenarna i det under period VI omändrade fönstret avlägsnades. Den större av dem (fig 155) hamnade i den dåvarande prästgårdens trädgård, medan den mindre (fig 156) murades in i fyllningsmurverket mellan fönstren (X 4) och (G).

Stenmaterialet i de nya murarna är i stor utsträckning det gamla, i synnerhet i ytterhörnen har man med förkärlek återanvänt huggna verkstycken från den medeltida kyrkan (fig 151). I den mån man har anskaffat ny sten, är den endast råbruten eller möjligen tuktad, men aldrig huggen.

Det kalkbruk, som begagnades vid den stora ombyggnaden, är mörkt gulbrunt till färgen och av en dålig kvalitet, som tydligt skiljer det från de många olika medeltida kalkbrukssorterna i kyrkans äldre delar. Alla håligheter och ojämnheter är ilagade med mängder av detta lösa bruk, i vilket rikligt med sten och skärvor, dels av sten, dels av enkupigt tegel, är använt som fyllnadsmaterial. Teglet är troligen identiskt med det som i början av 1700-talet täckte alla tak (se ovan, period IX samt fig 158).

Det nya yttertaket blev ett sadeltak, täckt med tegel över hela den långa och breda salkyrkan (fig 187 ff). I söder fick taklisten varierande bredd och taket lät man sjunka något över sydöstra hörnet, allt för att ett och samma takfall skulle kunna täcka de olika murpartier, som sedan 1795 utgör den södra väggen och som inte ligger i liv med varandra. Skuggan under taket en solig dag tecknar skarpt väggarnas buktande utsida (fig 16, 29, 84, 142, 188).

I kyrkans inre utplånade man också spåren av den medeltida kyrkan. I koret rev man bort det mesta av den inre skalmuren, för att hela södra långväggen skulle ligga i liv på insidan (fig 26 f, 192 f). Detta är även förklaringen till, varför den

över golvet belägna delen av korportalens inner-smyg är borta (fig 99, 199).

Den mycket ojämna yta, som den på så sätt blottade murkärnan erbjöd, murades igen med det material, som är typiskt för period X: löst kalkbruk, sten och tegel (fig 158). På samma sätt är särigheterna på södra sidan efter valven och deras pilastrar samt efter triumfbågarnas bortbrutna vederlag ilagade, liksom efter långhusmurens från västgaveln utgående nordmur (jfr fig 17 med fig 192 f).

För att putsen skulle fästa bättre på korväggen, drev man in grova, handsmidda spikar och järntenar i det lösa bruket. — Den fortfarande utanför korportalen belägna sakristia 2 berördes inte, som redan är omtalat, av ombyggnadsarbetena. Dess golv torde ha legat i samma nivå som tidigare, medan kyrkans golv höjdes nästan 60 cm (se nedan). Därför gjordes en liten trätrappa innanför korportalen för att leda ned till sakristian (fig 99).

Dageröppningen i gluggen (H) på östra muren var, när den påträffades 1969, igenmurad utifrån med medeltida bruk (se Byggnadshistoria, period V), medan den mer än manshöga, rundbågiga nischen var igenmurad inifrån med det lösa, gryniga bruk, som visat sig vara typiskt för 1795–1796 års ombyggnad. Mellan gammalt och nytt murverk lämnade man 1795 ett hålrum, omkring 35 cm brett. Några av de stenar, varmed man hade murat igen nischen, hade vitkalkad puts på två mot varandra stötande sidor. De har alltså kommit från ett utåtgående hörn, kanske från en pilaster, ett triumfbågsvederlag eller möjligen ett ytterhörn.

Västtornets bottenvåning (travé V eller vapenhuset) byggdes om, i det att tunnvalvet ersattes med ett ungefär i samma nivå beläget bjälklag (fig 192 f). I tornbågen murades en tunn (80 cm) mur med en 8–12 cm smal sula 5 cm under nuvarande golv. I muren gjordes två dörröppningar, en under läktaren invid norra vederlaget samt en med måtten 203 × 70 cm mitt i tornbågen över läktaren (fig 52). Så mycket av tornbågens norra omfattning bilades bort, att den nedre dörren fick en sned smyg i norr och den till läktaren hörande bärlinans norra ände miste sitt upplag i muren (jfr ovan). I stället vilar den på dörrfodret.

Vad själva läktaren beträffar, förlorade dess ute

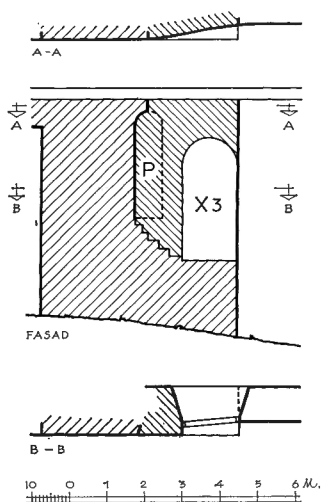

Fig 159. Murverk 1795 och 1855 omkring fönstren (P) och (X 3), fasad samt planer upptill och nedtill. Skala 1:200 R Boström & J Söderberg 1969.

Masonry 1795 and 1855 round windows (P) and (X 3), face and plans of upper and lower parts.

i vapenhuset befintliga del i betydelse, sedan väggen i tornbågen kom till. Kanske rev man läktarens västra del redan under period X? (jfr Nya kyrkan, reparationer 1846 och 1892). — Ute i långhuset placerade man ett stöd som ersättning för det upplag den östligaste bärlinan hade haft i den medeltida norra långhusmuren. Om man samtidigt utvidgade den i långhuset belägna delen av läktaren mot norr ända till den nya nordmuren eller om detta skedde först 1892 (se Nya kyrkan), kan nu inte avgöras. Löfgren markerar inte läktarens framkant, endast stöttan (fig 187). Den ute i vapenhuset belägna läktartrappan, avbildad på samma planritning, var belägen ett stycke innanför vapenhusets södra vägg, men det framgår inte, var trappan börjar eller slutar. När man murade igen tornbågens nederdel, lade man 10 cm söder om dörrens södra karm in ett sedermera avsågat ekvirke (ett stycke av en medeltida takbjälke?), som troligen skulle bära upp en del av läktartrappan ute i vapenhuset (fig 187).

Allt brukbart material återanvändes alltså i det nya murverket, men rasmassorna lät man ligga kvar, vilket är förklaringen till den 30–60 cm tjocka fyllning av kalkbruk och annat överblivet byggnadsmaterial, som till största delen avlägsnades

under korgolvet 1969, men som fortfarande ligger kvar under långhusets golv (se Nya kyrkan, restaureringen 1969–1970).

Även användbart virke ur de gamla takstolarna skarvades och lades direkt på fyllningen som regler under det nya golvet (fig 77 f). När detta ojämnt sammanpackade underlag sjönk ihop här och var, uppstod sättningar, så att korgolvet före 1969 knarrade mycket störande. — På reglarna lades plankor av furu, 21–33 cm breda och 7–8 cm tjocka. 1795 års golv ligger kvar i långhuset, 4 cm under nuvarande golv (från 1892, se Nya kyrkan), men korets båda golv (från 1795 och 1892) utbyttes 1969 mot ett nytt furugolv. De nya reglarna vilar nu på plintar och fyllningen lades inte tillbaka efter avslutandet av den byggnadsarkeologiska undersökningen. Ett kryptliknande utrymme är därför utsparat under korgolvet, så att man kan studera det medeltida koret och dess altare samt resterna av absidkoret m m (fig 26 f, 47 f, 91, 109 ff, 116 ff, 127 f, 132, 193, 205).

I maj 1796 var kyrkobygget endast delvis avslutat, men omdömet om kyrkan: »... ganska ljus, vacker och rymlig» (vis prot 26/5 1796) tyder på, att själva kyrkobyggnaden då stod i det närmaste färdig. Man hade troligen också hunnit både spritputsas och vitkalka kyrkans murar, inte bara de inre, utan även de yttre, ty materialboden i nordväst i vinkeln mellan kyrkan och västtornet (fig 187 f, 190 ff) byggdes inte förrän detta var gjort (se nedan).

Av denna äldsta puts fanns rester bevarade 1969 dels under den nordliga sakristians yttertak, dels under takfoten, strax öster om fönstret (X 3), fig 142, innanför den plankbeklädnad, som anbringades 1855 för att ytterligare utjämna skillnaden mellan de ojämna yttre murliven i långhusför-längningens och östtornets sydfasader (se vidare Nya kyrkan).

I vinkeln mellan västtornets norra mur och det nya långhusets västgavel uppfördes en låg materialbod, av Löfgren kallad »förvaringshus», under ett tegeltäckt pulpettak (fig 187 f, 191 f). Tyvärr revs den 1969, innan den hade hunnit dokumenteras fullständigt (se Nya kyrkan).

En enkel dörr, klädd med liggande panel av troligen pärlspåntade bräder, utgjorde ingången,

medan fönster däremot saknades. Av avtryck på angränsande murar att döma, var väggarna 75–78 cm tjocka. Sannolikt var de murade av råbrutna hållar.

Pulpettakets utgick från en 8 cm djup, vågrät slits, inhuggen i västtornets nordmur och fortfarande synlig genom putsen (fig 59). De vågräta takbjälkarna vilade dels på bodens västgavel, dels i upplag i den nya långhusgaveln. De senare hade huggits in efter det att kyrkans yttermurar hade putsats och kalkats. Därigenom bevisas, att boden är något yngre än själva kyrkan, troligen från 1796. Ett annat bevis härpå synes det förhållandet vara, att man huggit alltför stora hål för takbjälkarna. Den översta bjälkens hål i långhusets västgavel gjordes så stort och djupt, att man blev tvungen att fylla hålet över bjälken med fyllnadsmurverk av det för period X karakteristiska slaget. Ilagningen framstod 1969 som en ca $\frac{1}{2}$ kvadratmeter stor yta med gulbrunt kalkbruk, i vilket man hade tryckt fast mängder av skärvor av taktegel. — Ännu ett bevis för att boden är yngre än själva kyrkan ut-

gjorde murbehandlingen inne i boden. De av innerväggarna, som bestod av kyrkans och västtornets yttermurar, var putsade och vitkalkade, medan bodens egna murar var oputsade på insidan. — Golvet var täckt av flisor.

Vid prostvisitationen 25/5 1797 synes hela ombyggnaden av kyrkan samt den nya bänkinredningen vara fullbordade »... Yrkade Prosten sin särdeles fägnad deröfwer, at nu se de, wäl kostsamma, men Församlingen hedrande Kyrkoarbetet, äfwen med wäl och prydeligen giorda stolar Lyckeligen fulkomnat». Den övriga inredningen, bl a altarpupsats (fig 169 ff), predikstol (fig 208 ff), läktare och dopfont (fig 217 f) hade man övertagit från den gamla klövsadelskyrkan. Färghållningen i den nya kyrkan var vitt (på väggar och valv) samt blått (bänkinredning, läktare, altarpupsats samt ett på väggen bakom detta målat draperi; se Inredning och inventarier). Ahlqvist fällde ett omdöme, som säkert delades av de flesta, om kyrkan, »Hon är ljus genom 8 större fenster och en av de vackraste på landet» (2: 1, s 236).

Kyrkans metrologi

Av Sölve Göransson

Måtten i Långlöt

De rekonstruerade planmått i den äldsta stenkyrkan i Långlöt (fig 160 b) kan med stor sannolikhet återföras på mätning med den kortare av de gamla ölandsalnarna, ca 47,0 cm lång,^{86a} enligt ett duodecimalt system.

Utsättningen av kyrkan^{86b} torde ha börjat med koret, vars rumsplan bildar en kvadrat inskriven i en cirkel med 6 alnars radie (2,82 m). Absidens plan utgör en halv cirkel med radien 3 alnar, utslagen från skärningspunkten mellan kyrkans mittaxel och korkvadratens östra sida; tribunbågsöppningen är alltså 6 alnar. Korets diagonalmått 12 alnar (5,64 m) återfinnes också som långhusets inre bredd utmed triumfbågsväggen. Långhusets längddimension torde vara bestämd genom utläggning av 24 alnar (11,28 m) långa diagonaler mot väster från de inre östra hörnen. Långhusrummet är sålunda i princip utsatt som två liksidiga trianglar med spet-

sarna mot varandra och med 12 alnars sidor eller sammansatt av två rätvinkliga trianglar med de kateter som representerar kortväggarna 12 alnar långa och med den gemensamma hypotenusan 24 alnar lång. Rummets längd skulle då, enligt Pythagoras' sats, uppgå till det irrationella talet $\sqrt{432}$ eller 20,785 alnar. Från denna geometriska modell föreligger de avvikelserna att den inre bredden längst i väster synes ha varit ca 15 cm smalare än 12 alnar, varför diagonalerna skurit varandra något väster om långhusets mittpunkt, och att längden förefaller att ha varit justerad till jämnt 21 alnar (9,87 m). Liksom långhuslängden är korväggarnas breddmått egentligen ett irrationellt tal: $\sqrt{72}$ eller 8,485 alnar.

Murarnas tjocklek har genomgående varit $2\frac{1}{2}$ aln (1,058 m) utom i de korta murarna på korets östra sida på bägge sidor om absiden, där den var 2 alnar, och i långhusets västmur, där den var $2\frac{1}{2}$ aln

(1,175 m). Den sistnämnda muren är dock ca 10 cm tunnare i sin sydligaste del, möjligen till följd av att man här avsatt ett rätvinkligt innerhorn; långhusets längd utefter det inre södra murlivet är i motsvarande grad för stor.

Absidkorskyrkans måttsättning har alltså företagits »inifrån», och den är utförd med stor precision och utmärkt symmetri; långhusets lätta vidgning från väster mot öster — ungefär 1° åt varje håll från mittaxeln räknat — är troligen avsiktlig. De yttre måtten är då sekundära. Långhusets yttre längd (12,12 m utefter södra murlivet) motsvarar $2\frac{1}{4} + 21 + 2\frac{1}{2} = 25\frac{3}{4}$ aln och dess bredd över triumfbågen (7,75 à 7,85 m) $2\frac{1}{4} + 12 + 2\frac{1}{4} = 16\frac{1}{2}$ aln. Då korkvadratens innersidor var nästan $8\frac{1}{2}$ aln långa, var korets yttre längd (ca 4,95 m) praktiskt taget $10\frac{1}{2}$ aln och dess bredd (ca 6,10 m) i det närmaste 13 alnar; kanske var också dessa dimensioner utlagda med dessa »jämna» tal. Absidbågens yttre liv hade radien $5\frac{1}{4}$ aln. Kyrkans totala yttre längd utefter mittaxeln har varit $39\frac{1}{2}$ aln.

Västtornet har anlagts omkring ett kvadratisk rum med 8 alnars sida (3,76 m); måttet i norr-söder är i vapenhuset med sitt ojämna murverk snarast några få centimeter smalare. Tornets tre egna murar — i norr, väster och söder — har gjorts 3 alnar tjocka (1,41 m). Utvändigt är därför tornet nedtill i längd 11 alnar (5,17 m) och i bredd (i det närmaste) 14 alnar (6,58 m); i de övre delarna är tornets längd inklusive den på långhusgaveln vilande östra muren $13\frac{3}{4}$ aln.

Det yngre, rektangulära korets mått och dess läge i förhållande till de äldre byggnadsdelarna visar att det utlagts enligt mätning »utifrån» (byggnadsperiod IV: A). Det är i väster symmetriskt anslutet till det gamla koret, men dess axel divergerar i östlig riktning med drygt 1° mot söder från kyrkans gamla längdaxel. Är denna skevhet slumpmässig eller kan den förklaras konkret? Utifrån måtten själva kan följande tolkning framställas. Avståndet från långhusets sydöstra horn till det nya korets sydösthörn (vid marknivån) är 14,10 m, dvs exakt 30 alnar av samma storlek som gamla kyrkans måttenhet (47,0 cm); 30 alnar är det mått som föreskrives som tabernaklets längd (Andra Moseboken, 26 kap). Av korets yttre dimensioner har längden sålunda utsatts som 30 alnar från södra långhus-

hornet. Bredden, som säkerligen avsetts vara 16 alnar (7,52 m), även om östra gaveln endast är 7,40 m bred, har lagts ut med 8 alnar åt norr respektive söder från skärningspunkten mellan kyrkans mittaxel och en linje dragen som tangent mot absidbågens utsida från en punkt 3 alnar (1,41 m) öster om det gamla korets södra horn; denna linje, som markerat den nya västmurens innerliv, skär axeln under sned vinkel, ty absiden skjuter ej blott 3 utan $3\frac{1}{4}$ aln ut från korets östfasad, och tangentlinjen har därigenom hamnat ungefär $\frac{1}{2}$ aln längre åt öster utanför norra korhornet än vad startpunkten var belägen utanför det södra hornet. Detta utsättningsförfarande kan vara en sannolik förklaring till det glapprum om 21 cm och mer som återfinnes mellan de båda korkropparna norr om absiden men som saknas söder om den (jfr s 60, 117); det nya korets västra mur har avsetts vara genomgående 3 alnar tjock, även om murstumparna på bägge sidor om absiden till en början anlades osymmetriskt och först under period V: B omformades till en likbred triumfmur (triumfbåge nr 3).

Det nya koret har en längd utmed det södra murlivet vid marken av 9,06 m. Då, som vi sett, det gamla korets längd varit närmast $10\frac{1}{2}$ aln, har man, för att fylla den omtalade sträckan 30 alnar, kunnat räkna det nya korets egen längd som $19\frac{1}{2}$ aln (9,165 m) och utlägga den med $16\frac{1}{2}$ aln från absidbågens yttersta punkt vinkelrätt mot den beskrivna tangentlinjen. Den deviation mot söder av det nya korets längdaxel som därvid uppstått har inneburit att korets södra murflykt — möjligen avsiktligt — blivit tillnärmelsevis parallell med södra långhusmuren, vilken ju själv devierade något; i norr uppkom i stället en vinkelavvikelse mellan kor- och långhusmurarnas flykter om ca $2,5^\circ$. Även i öster har muren gjorts 3 alnar tjock (den är dock i norra delen några centimeter tjockare), medan kormurarna i söder och norr synes ha avsetts vara $2\frac{3}{4}$ aln tjocka (1,293 m), sjättedelen av korens längd $16\frac{1}{2}$ aln. Framkanten av altarpodiet (nr 1 och 2) är placerad 8 alnar från korets östra vägg.

Långhusförlängningens mått (period V: A) är helt sekundära. Längden, som utmed de gamla kormurarna i praktiken motsvarat $10\frac{1}{2}$ aln (4,935 m), är i söder utmed ytterlivet 5,03 m men har i norr på grund av det där befintliga glappet mellan gamla

och nya koret varit ungefär 11 alnar (5,17 m). Förlängningsmurarna har uppförts i flykt med de divergerande långhusmurarna, t o m med förstärkt diversion, så att den yttre bredden över kyrkan vid fogarna mellan de båda koren uppgått till 8,10 à 8,20 m, ca 70 cm mer än det yngre korets bredd.

Medeltidskyrkans slutliga yttre längd var i norr ca 31,65 m och är i söder vid marken ca 31,40 m. Den består egentligen av 11 alnar i västtornet, $25\frac{3}{4}$ aln i det gamla långhuset och 30 alnar i dess förlängning samt koret, summa $66\frac{3}{4}$ aln (31,373 m). Diskrepanserna härrör av att dessa längder delvis är utlagda längs axeln, delvis vid murarna och delvis som murtjocklek, samt av vinkelavvikelserna i mur-liv och axlar.

Även flera mått i vertikal led kan bestämmas med stor säkerhet i Långlöts kyrka tack vare skarvar och avtryck i murverken, här illustrerade på sydfasaden (fig 160 a). Långhusets ursprungliga höjd (period II) har i murarna varit 12 alnar (5,64 m) och därovanför till taknocken (taknock I) 8 alnar (3,76 m); basnivån ligger i sydväst 65–70 cm under nuvarande markyta. (Jfr s 25, 28, 47, 49.) Västtornets murhöjd var först (period III) 16 alnar (7,52 m), räknad från en nivå belägen ca 15 cm under markytan i väster och motsvarande den undre grundsulan. (Jfr s 42 f, 47, 50.) Förhöjningen av tornet med klockvåningen (period IV: B) är 12 alnar (jfr s 55). Det nya, rektangulära korets äldsta murhöjd (period IV: A) var utan tvekan också 12 alnar, framträdande som horisontal skarv i de östra och södra murarna och mätt från en nivå nära överensstämmande med den äldsta golvytan i koret. Höjden hos östtornet över koret (period V: B) går däremot ej längre att exakt fastställa. (Jfr s 60, 63, 85 ff, 91, 93, 117.) Den andra förhöjningen av västtornet (period V: A) har liksom den första varit 12 alnar, varav 2 alnar gällt själva murarna och 10 alnar takresningen samt gavelröstena i norr och söder (jfr s 59). Tornets taknock nådde nu 40 alnar (18,80 m) över grundnivån, den höjd som tornet ännu bevarar. Efter långhusets förhöjning vid profanvåningens inrättande (period V: A) låg dess taknock (taknock II) i jämnhöjd med tornets takfot, 20 alnar (9,40 m) över långhusmurarnas gamla krön. Själva murarna torde ha höjts med 8 alnar upp till det gamla nockläget, och den nya takresningen

gjorts 12 alnar hög. (Jfr s 59, 102, 104.) Medan långhuset tidigare haft totalt 20 alnars höjd, var taknockshöjden nu 32 alnar (15,04 m), så att tornets och långhusets höjdmått intog förhållandet 5 : 4 gentemot varandra, varvid dock tornets basnivå låg ca 85 cm högre än långhusets så att den reella höjdskillnaden ökades med detta belopp.

Av intresse när det gäller sydfasaden är också regelbundenheter i mått och lägen av vissa detaljelement. Klockvåningens ljudglugg, vars öppning själv håller 4 alnar, är sålunda placerad 5 alnar från det sydvästra tornhörnet; avståndet till sydösthörnet är endast $4\frac{3}{4}$ aln, eftersom tornets yttermått i öster–väster är $\frac{1}{4}$ aln kortare än 14 alnar. På de västra och östra tornfasaderna är ljudgluggarna insatta symmetriskt. Håkan Tannas stora trifolieportal i söder (period V: A), som också den till öppningen är 4 alnar bred (1,88 m), är med noggrannhet placerad på ett avstånd av 7 alnar från sydvästra långhushörnet eller 18 alnar från sydvästra tornhörnet, varför lodlinjen från ljudgluggens östra kant faller så, att jämnt 9 alnar (4,23 m) kan utläggas åt vardera hållet, åt väster till tornhörnet och åt öster fram till portalen.

I den nya kyrkans plan ingår betydande delar av den medeltida kyrkan och därmed också åtskilligt av dennas måttegenskaper. Vid utvidgningen av kyrkan har man inte följt 1794 års förslag att utflytta norra väggen 5 alnar. De nya ytterhörnen i norr ligger i stället ungefär $6\frac{3}{4}$ av gällande svenska aln (= 59,38 cm) eller ca 4,0 m utanför de gamla hörnen. Kyrkans nya dimensioner har bestämts på annat sätt; det visar sig att kyrkorummets längd är 40 alnar (23,752 m) och dess bredd 16 alnar (9,501 m).

Längden har man sas ärvt från den gamla kyrkan, som i fullbyggt skick råkat ha en inre längd av 23,75–23,80 m. Utefter det nya inre murlivet i norr har 40 svenska alnar avsatts; det förefaller möjligt att man i enlighet med det valda längdmåttet något litet ökat den gamla östra kormurens bredd på insidan längst i norr för att erhålla en jämn flykt på hela gavelväggen i koret. Den nya bredden 16 alnar finns utlagd vid denna vägg från det nya innerhorn i sydöst, ca 25 cm åt söder utanför det gamla, som var resultat av den bortrivning av det inre skalet av södra kormuren som man företog för

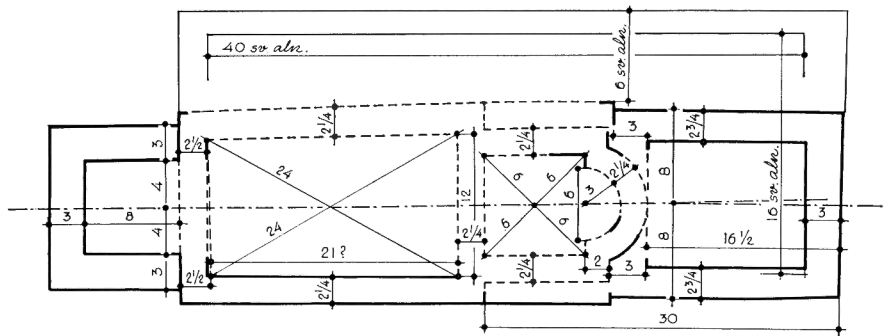
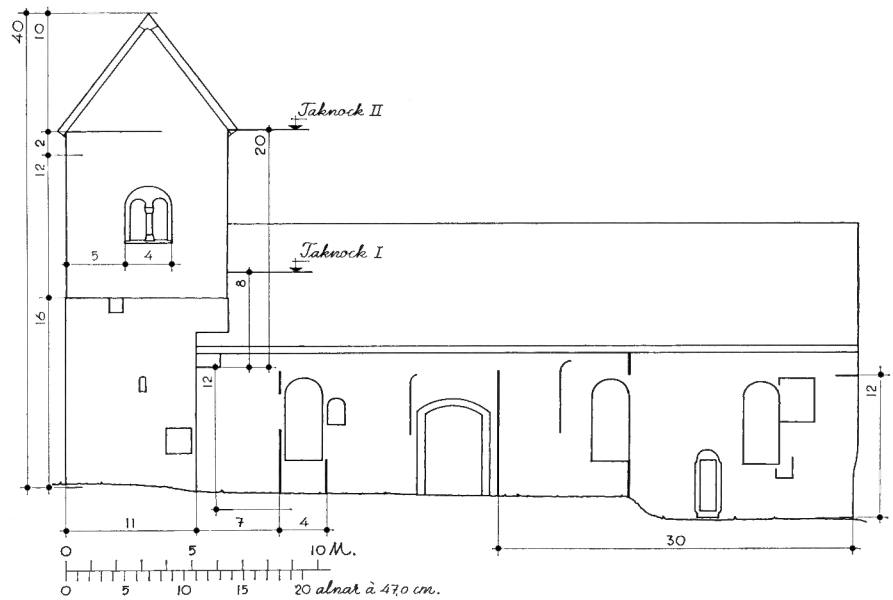

Fig 160 a–e. Metrologiska rekonstruktioner, skala 1 : 300, av S Göransson, ritade av J Söderberg 1973.

Metrological reconstructions.

Fig 160 a–b. Långlöts kyrka, sydfasad samt plan. Mått i medeltidskyrkan i alnar om ca 47,0 cm, i 1795–1796 års utvidgning i svenska alnar om 59,38 cm.

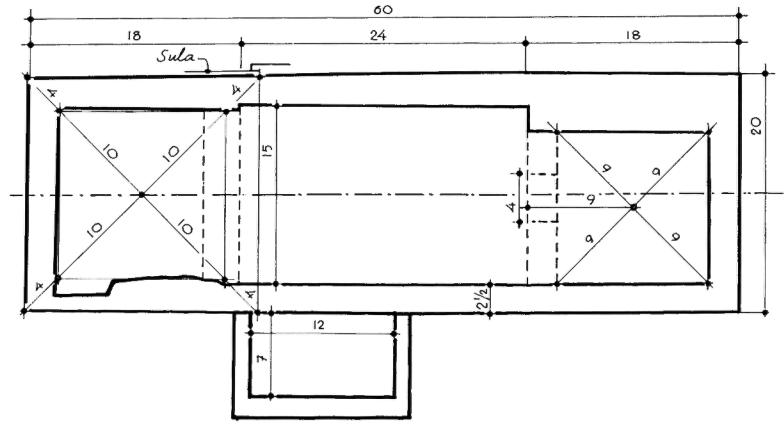
Långlöt Church, S front and plan. Measures of the medieval church in cubits of c 47.0 cm, of the extension of 1795–96 in Swedish ells of 59.38 cm.

Fig 160 c. Källa gamla kyrka, plan. Mått i alnar om ca 47,0 cm.

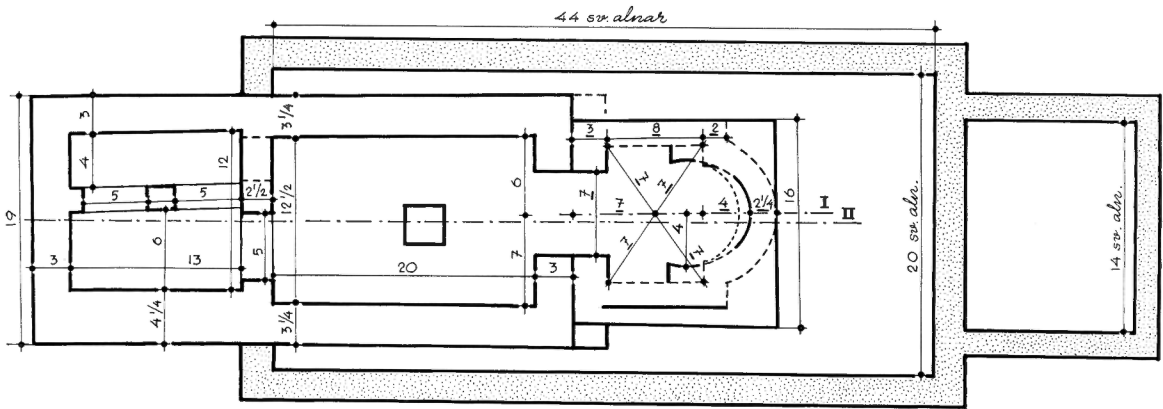
Källa Old Church, plan. Measures in cubits of c 47.0 cm.

Fig 160 d–e. Föra kyrka, planer. Mått i den medeltida kyrkan i dels, med understrukna siffror, alnar om ca 47,0 cm, dels alnar om ca 52,0 cm; mått i 1828 års kyrka i svenska alnar om 59,38 cm. — Fig 160 d och e företräder alternativa tolkningar av långhusets utsättningsmått och mätförfarandet vid dettas anslutning till koret; i fig 160 e kompletterande äldre och yngre mått i koret–östtornet.

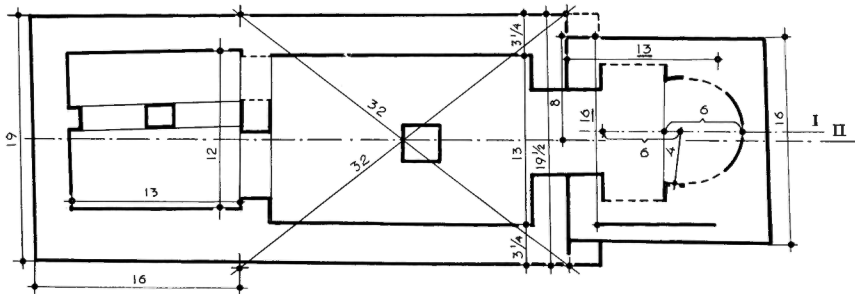
Föra Church, plans. Measures of the medieval church (a) with underlined numbers in cubits of c 47.0 cm, and (b) in ells of c 52.0 cm; measures of the church of 1828 in Swedish ells of 59.38 cm. — Fig 160 d and e illustrate alternative interpretations of the measurements of the nave and of the metrological method of joining it to the chancel; in fig 160 e complementary older and later measurements of the chancel and E tower.

0 5 10 M.
 0 6 9 12 15 18 24 alnar à 47,0 cm.

0 5 10 M.
 0 3 6 10 12 16 20 alnar à 52,0 cm.
 0 7 8 10 14 16 20 alnar à 47,0 cm.

att vinna ett obrutet liv för hela södra långväggen (jfr s 133); detta hörn blev fö med nödvändighet trubbvinkligt med ungefär 1° — redan det medeltida ytterhörnnet här synes ha haft en svag tendens till trubbighet, som nu 1795–96 ökades betydligt vid sydfasadens ommurning — medan de nya innerhörnen i norr gjordes rätvinkliga. På grund av den södra väggens buktning ökar kyrkans bredd i dess mellersta delar upp till ca 9,65 m, och den är också längst i väster något bredare (ca 5,0 cm) än de 16 alnarna. Det är inte omöjligt att läget för den nya norra muren även bestämts genom utmätning av 6 alnar åt norr från den gamla kyrkans bredaste parti, vid långhusförlängningens östra hörn, och till det nya ytterlivet; åtminstone företer den norra muren en obetydlig men märkbar riktningsförskjutning i närheten av ifrågavarande punkt. Den norra muren synes ha gjorts $1\frac{5}{8}$ aln tjock (0,965 m).

Den metrologiska analysen av medeltidskyrkan i Långlöt visar att den mycket gamla alnen om 47,0 cm legat till grund för mätningarna såväl vid den första planeringen som vid senare till- och ombyggnader, åtminstone t o m 1200-talets mitt. Medan kärnkyrkan utformats efter ett tolvtalesräkningens mätsystem, uppvisar tillbyggnaderna, särskilt västtornet, starka inslag av oktonal eller sedecimal räkning, med talen 8 eller 16 som bas.⁸⁶

Måtten i Källa och Föra

Av Åkerbo härads i band I behandlade gamla kyrkor är det Källa och Föra som är tillräckligt kända till sina mått för att en säker metrologisk rekonstruktion skall kunna anställas. Förhållandena i dessa båda kyrkor ger ny belysning av frågorna rörande måttenheter, tal- och mätsystem samt utställningsregler och ägnar sig därför väl för en jämförelse med sakläget i Långlöt.

Källa gamla kyrka (fig 160 c) företer i förstone en måttstruktur som är annorlunda gentemot Långlöts i det att planens grundmått förefaller att vara ansatta »utifrån». Kyrkans yttre längd är ca 28,40 m och den yttre bredden i väster ca 9,30 m och i öster ca 9,45 m, dvs mycket nära 60 alnar (28,20 m) i längd och 20 alnar (9,40 m) i bredd enligt den äldre av de gamla ölandsalnarna (=47,0 cm). Dessa mått är det salomoniska templets dimensioner: sextio alnar (»cubitos») i längden och tjugo alnar i bred-

den, efter det gamla måttet (Första Konungaboken 6: 2, Andra Krönikeboken 3: 3). Men utredningen av kyrkans byggnadshistoria tyder på att dessa kyrkans slutliga huvudmått ej hänför sig till en primär planeringsidé.

I korta drag kan måttsättningen i Källa rekonstrueras på följande sätt. Västtornet, den äldsta byggnadsdelen (period II), uppvisar svårtolkade mått. Bredden är (i de nedre delarna) 9,30 à 9,35 m, längden 8,60 à 8,65 m i yttre mått. Den inre bredden är snarast ca 6,65 m och den inre längden ungefär 5,75 m. Förekomsten på utsidan av den norra tornmuren av en bredare grundsula sträckande sig till en punkt så långt som ca 9,35 m österut från tornets nordvästhörn (uppmärksammas vid den byggnadsarkeologiska undersökningen 1971–72, se band I: 6, s 630), antyder möjligheten av att tornet först varit anlagt, åtminstone planerat, som en kvadrat. Denna kvadrat kan ha varit utsatt genom cirkelslagning med radien 10 alnar för de inre hörnens lägen och ytterligare 4 alnar för de yttre hörnlägena (alnen om 47,0 cm). Med diagonalerna 20 respektive 28 alnar som hypotenusor erhålles katetlängderna 6,646 m och 9,306 m, vilka beskriver de inre respektive yttre sidornas »irrationella» mått och utmärkt överensstämmer med tornets bevarade breddmått. För murarna erhålles tjockleken 1,330 m, som också den står i samklang med det verkliga måttet (i norr och väster).

I den till tornet fogade stenkyrkan (period III) har långhuset utsatts med den inre längden 24 alnar (11,28 m) och den inre bredden 15 alnar (7,05 m). Om västtornet äldst, enligt vad som nyss antagits, haft kvadratisk plan med längden 19,799 alnar ($=\sqrt{392}$), har längden vid östmurens rivning avkortats till avsedda 18 alnar (8,46 m). Att tornets längd ändå är 13–19 cm större kan ha sin förklaring i att man utlagt den nya längden inne i tornrummen, därvid utgått från att den västra muren var $2\frac{1}{2}$ aln tjock samt avsatt resterande längd, $15\frac{1}{2}$ aln, åt öster. Skillnaden mellan verklig (1,330 m) och antagen (1,175 m) murtjocklek i väster är 15,5 cm. Tjockleken i långhusmurarna är $2\frac{1}{2}$ aln, så att den yttre bredden hos långhuset principiellt är 20 alnar (9,40 m); övergången från tornets 9 à 10 cm smalare bredd har åstadkommit genom en lätt diversion i murarna, varför hela bredden över långhuset i dess

östra del är ca 9,60 m och den norra muren här är upp till 3 alnar tjock.

Det äldre korets detaljer är ännu för vagt kända för att en måttbedömning skall kunna göras. Triumfbågens trånga öppning har emellertid varit 4 alnar bred (1,88 m; jfr band I:4, s 314, 317).

Det nya koret (period IV), som anslöts direkt till långhuset, har till planens yttermått avsetts vara en pendang till västtornet. Längden är i norr ca 8,40 m, längre åt söder ca 8,45 m, åsyftande 18 alnar (8,46 m), och bredden i östgaveln ca 9,45 m, motsvarande 20 alnar (9,40 m). Korrummet är däremot helt kvadratisk men asymmetriskt förskjutet åt söder från kyrkans längdaxel. Dess sidor är omkring 6,0 m breda, ett mått som torde återgå på utsättning med cirkelslagning av radien 9 alnar (4,23 m), vilket ger en längd på den inskrivna kvadratens sidor av 5,982 m ($\sqrt{162}$ eller 12,728 alnar). Diagonalmåttet är alltså detsamma som yttre korenlängden, 18 alnar. Centrum för kvadraten ligger också exakt på 9 alnars avstånd från triumfmurens västliv eller halvvägs utefter korets axel. Den senares förskjutning mot söder (ca 0,58 m från kyrkans axel) är betingad av att man behållit tjockleken $2\frac{1}{2}$ aln (1,175 m) även för den södra kormuren. Triumfbågsmurens respektive östra gavelmurens tjocklek är lika med halva skillnaden mellan den yttre korenlängden, 18 alnar, och den inre, ca 12,7 alnar, dvs 1,239 m, (i gavelmuren dock endast 1,21–1,23 m). För den norra kormuren, inneslutande sakristian, återstår 2,30 à 2,35 m, dvs i det närmaste 5 alnar.

De yttre planmåttan i den fullt utbyggda fästningskyrkan har säkerligen betraktats som de nämnda salomoniska talen 60×20 alnar, även om längden, på angivet sätt, blivit 2 dm för lång (28,39–28,40 m). Den gamla alnen, om 47,0 cm, har varit måttenheten genom alla perioderna, och det även då vapenhuset utanför sydportalen byggdes (period VI, 1200-talets mitt eller något senare) med innermåttan 12×7 alnar.

Föra medeltidskyrkas plan kan, tack vare uppmätningen av grundmursrester år 1955 samt att västtornet finnes i behåll, avvinnas en plausibel måttolkning som i detta sammanhang är av intresse ej minst av den anledningen att kyrkans väsentliga måttenhet är den längre av de äldre ölandsalnarna, med längden ca 52,0 cm.^{86a} Här skall huvudpunk-

terna av metrologin i Föra anföras. (Se fig 160 d–e.)

Långhus och västtorn, som omkring 1170 (period III) byggdes väster om det äldre stenkoret, till vilket vi återkommer, hade följande mått. Inre längd i långhuset synes ha varit 20 alnar à 52,0 cm (10,40 m), inre bredd var i öster 13 alnar (6,76 m) men i väster ej mycket mer än $12\frac{1}{2}$ aln.^{86d} Tornets yttre bredd i väster är 19 alnar (9,88 m). De två rummen i dess bottenvåning, med åtskilliga skevheter i sin plan, har i öster, inklusive skiljemuren med sina båda 5 alnar breda rundbågsöppningar, en gemensam bredd av 12 alnar (6,24 m) samt längden 13 alnar. Murarnas tjocklek varierar: i långhusets norra och södra murar $3\frac{1}{4}$ aln, i triumfmuren samt i tornets norra och västra murar 3 alnar, i södra tornmuren $4\frac{1}{4}$ aln men i östra muren, mot långhuset, endast $2\frac{1}{2}$ aln. Tornets yttre längd var alltså $18\frac{1}{2}$ aln. Troligen har den yttre längden för bägge byggnadsdelarna utlagts i ett sammanhang, ty såväl i norr som i söder är den mycket nära $41\frac{1}{2}$ aln (21,58 m). Förmodligen har man fullt medvetet utsatt den yttre bredden över triumfmuren $\frac{1}{2}$ aln större än i tornets yttergavel, nämligen $19\frac{1}{2}$ aln (10,14 m).

Vid det gamla absidkorets omvandling till östtorn med tillnärmelsevis kvadratisk plan (period IV) har man troligen utlagt det norra ytterlivets längd utmed gamla kormuren och ut till ett nytt hörn i öster med $15\frac{1}{2}$ aln (8,06 m). Detta tal kan vara valt med hänsyn till att den färdiga klövsadelskyrkans hela yttre längd därigenom blev 57 alnar eller tre gånger bredden 19 alnar (jämför Källa med samma proportion, 3 till 1, mellan längd och bredd). Talet har också stämt rätt väl med den förefintliga största längden över absiden, men då denna längd varit ca 8,11 m och det östra tornmurslivet uppenbarligen utlagts som tangent mot absiden — jämför med det likartade förfarandet då det nya koret anlades i Långlöt! — har det södra, nya, murlivet blivit ca 8,15 m långt. Östtornets gavel har alltså stått snett mot dess axelriktning, 1° eller drygt det. Vid den breddning av södra kormuren som företogs för att få östtornet att intaga en symmetrisk position gentemot långhuset har breddmålet 16 alnar (8,32 m), utsatt i östgaveln, eftersträvat.

Hur var då det äldre elvahundratalskoret (period II), uppfört invid träkyrkan, måttsatt? Det kan med säkerhet hävdas, att dess måttenhet är den kortare

alnen, om 47,0 cm. Sålunda visar sig korets inre bredd vara bestämd av diagonalmåttet 14 av denna korta aln (6,58 m). Diagonalernas skärningspunkt i längdaxeln är förlagd på ett avstånd från korets västra ytterliv som är radie i samma cirkelslag som gäller innerhörnen, alltså 7 alnar (3,29 m); även triumfbågens vidd är 7 alnar.^{86e} Korets inre längd är däremot 8 korta alnar (3,76 m), och samma mått är bredd i tribunbågsöppningen, det dubbla radie-måttet för absidens inre halvcirkelbåge (radien 4 alnar = 1,88 m). Inklusive absiddjupet blir alltså korrummets längd 12 alnar (5,64 m). Triumfmuren är 3 alnar och östra gavelmuren 2 alnar tjock, så att själva korets yttre längd är 13 alnar (6,11 m); absidmurens tjocklek är $2\frac{1}{4}$ aln. Korets inre bredd blir genom diagonalutsättningsmetoden lika med $\sqrt{132}$ eller 11,489 alnar (5,40 m), vilket inklusive en möjlig tjocklek i norra och södra murarna av $2\frac{1}{4}$ aln ger en yttre bredd som är bara 5 mm mindre än 16 alnar (7,52 m); det är troligen det senare måttet som är det primära, direkt utlagt som ytterbredd, och korbredden räknade alltså redan samma antal alnar som sedan gavs åt östtornsgaveln, ehuru då med ny alnenhet.

Vid absidkorets ombyggnad till östtorn har, som vi nyss såg, för utsättningen av yttermåttens mätredskap enligt den längre alnen (= 52,0 cm) kommit till användning. Detta gäller även för förändringen inne i koret: fördjupningen av absiden genom inflyttning av tribunbågen, med en påfallande förkortning av korrektangeln som följd (jfr band I: 6, s 568, 575). Man torde mättekniskt ha gått så till väga att först en ny centralpunkt för absidbågsradien fixerats, rakt väster om den gamla, på 6 långa alnars avstånd (3,12 m) från korrummets västra murliv. Från detta centrum har en ny radie, om 4 långa alnar (2,08 m), utlagts åt norr och åt söder, och cirkelslaget har fortsatts åt väster fram till en nord-sydlinje på avståndet 6 långa alnar från absidens innersta punkt, en linje som betecknade det nya tribunmurslivets läge och markerades av ett steg i golvet. Det nya cirkelslaget för absiden kolliderade åt öster med den gamla absidens hörn; för att göra övergången till absidens inre, som bibehölls, jämn, har man varit tvungen att riva av de gamla hörnen, en troligen tillräcklig förklaring till att den inre mantelmuren på östtornsabsidens sidor var

borta (jfr band I: 6, s 568, 576 ff, 580). Det är intressant att se att såväl för det äldre som för det ombyggda koret talen 4 för absidradien och 12 för hela den inre längden har applicerats, men nota bene i gamla respektive nya, längre alnar, ehuru den senare längden i det förändrade koret var utlagd som två 6-alnarssträckor liggande 0,60 m om lott med varandra i rummets mitt (= skillnaden mellan gammal och ny aln, 5,0 cm, $\times 12$).

Trots att den södra kormurens yttre liv utflyttades ca 60 till 75 cm skedde ingen motsvarande breddning av den inre korfyrcanten, som det dock har förmodats (jfr i band I: 6, fig 445 med fig 448 och 449). Löfgrens plan av 1822 och därå angivna mått (band I: 6, fig 397) bevisar med full evidens att den gamla korbredden om 5,40 m behållits och att Ahlqvists uppgift (band I: 6, s 532, 568, 572, 580) att koret varit $10\frac{1}{4}$ (svenska) alnar brett, ca 6,09 m, är felaktig och troligen ett misstag för $9\frac{1}{4}$ alnar (= ca 5,49 m).

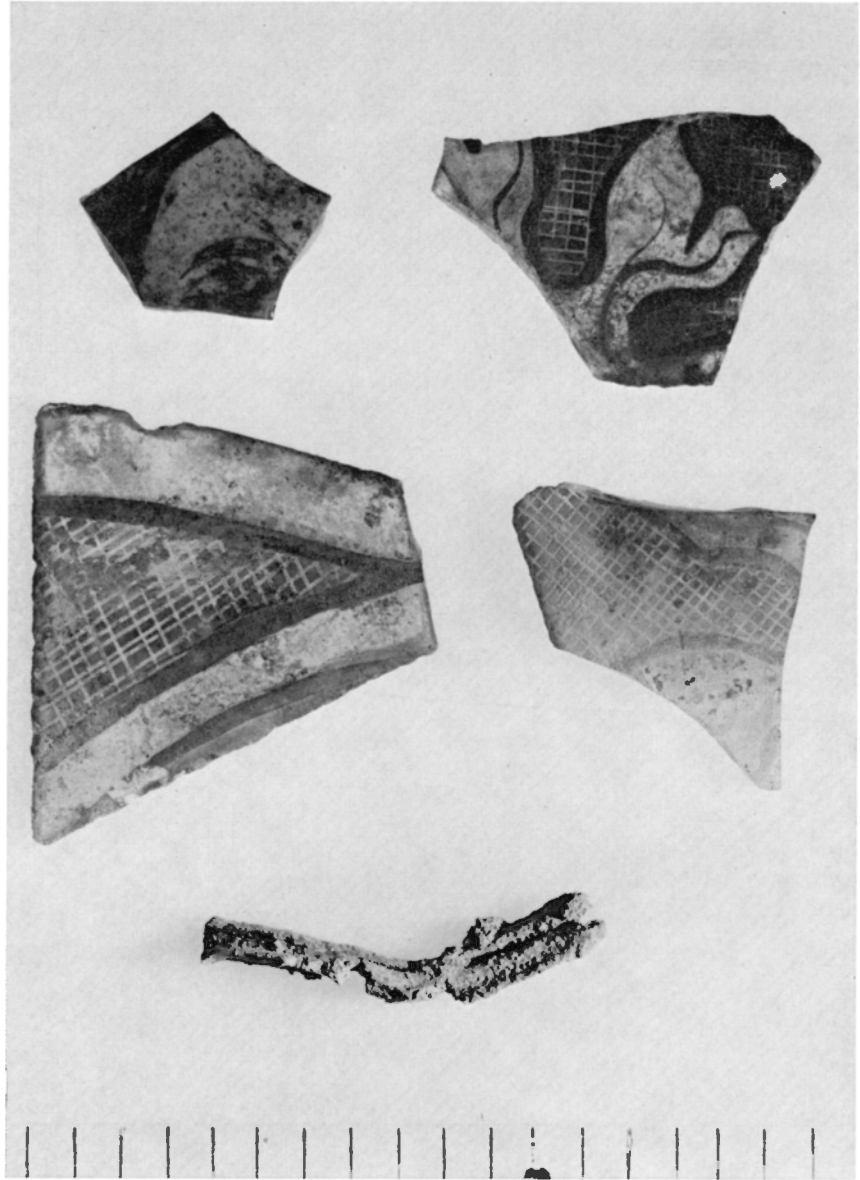
Man bibehöll alltså vid korets ombyggnad den gamla axeln (axel I å fig 160 d–e) för dess inre. Då långhus-västtornsbyggnaden tidigare anslöts till koret, har man möjligen utgått från samma axel men utsatt den nya inre bredden vid triumfmuren asymmetriskt, med 6 nya alnar norr om men 7 alnar söder om axeln, varigenom kyrkan erhöll en ny och något sydligare sådan (axel II). Själva triumfbågen, som endast reproducerade korets båge i gammalt mått, kom att stå med en viss förskjutning åt norr. Då — som tidigare framhållits — bredden över triumfmuren gjordes $\frac{1}{2}$ aln längre, mot söder, än bredden i västtornets västgavel, kom en mindre vinkelförskjutning av kyrkans södra del att uppträda, till följd varav de sydöstra långhushörnen blev något spetsiga. Samtidigt synes också kyrkans nya mittaxel (II) ha företett en knappt märkbar avvikelse mot sydost i förhållande till den gamla och nordligare belägna koraxeln.^{86f}

Stavkyrkan i Föra (period I) bör utan tvekan ha varit mätt med den äldre alnen. Den beräknade vägghöjden (band I: 6, s 570) svarar mot 8 alnar å 47,0 cm (3,76 m).^{86g}

Den nya kyrkan av 1828 har följande huvudmått i svenska alnar: kyrksalens inre längd är 44 alnar (26,127 m) och inre bredd 20 alnar (11,876 m), sakristians inre bredd är 14 alnar (8,313 m).^{86h}

Fig 161. Glasmålningsfragment från 1300-talets andra fjärdedel, troligen från det gotiska fönstret i östra korgaveln (fig 27, 154). Foto SHM 1972.

Fragments of stained glass, second quarter of the 14th century, probably from the Gothic window in the E gable of the chancel (figs 27, 154).

Glasmålningar

Ett stort antal skärvor av dels ofärgat, dels färgat glas (blått, olika gröna toner, gult, rött), många av dem med svartlodsmålning (fig 161) påträffades 1969 i golvfyllningen vid östtornets östra vägg. Tre fragment av blyremсор (fig 161) sållades också fram, längd 43, 18 resp 10 cm. På en rosafärgad skärva synes ett öga, på andra nätsgraffering eller blad av

gotisk typ. Datering 1300-talets andra fjärdedel.⁸⁷ De flesta skärvorna låg bakom stenaltaret och kan därför sägas ha hört till fönstret (R), fig 27, 154, i dess 1300-talsskede (period VI). Det är tänkbart, att en del skärvor är äldre och kan ha hört till något eller några av korets övriga fönster. — SHM inv nr 29370: 17, 18, 20.

Fig 162. Senromanska målningsfragment på södra långhusväggen invid portalen (S), jfr kalkering i fig 163. — Th skarven mellan ursprunglig mur (spår av portal B?) och den sekundära portalen (S). Foto R Boström 1969.

Fragments of late Romanesque painting on the S wall of the nave, by portal (S); cf fig 163. Right, the joint between the original wall (traces of portal B?) and the secondary portal (S).

Kalkmålningar

På den medeltida kyrkans murar påträffades 1969 fragment av kalkmålningar. Vitkalkade putsstycken med mönjeröd färg hittades samtidigt i korets golv-

fyllning. Ett rött färgstoff (utspild färg?) påträffades vid samma tillfälle bl a på översidan av den sk gravmuren (fig 82: 5). Tack vare att en del mål-

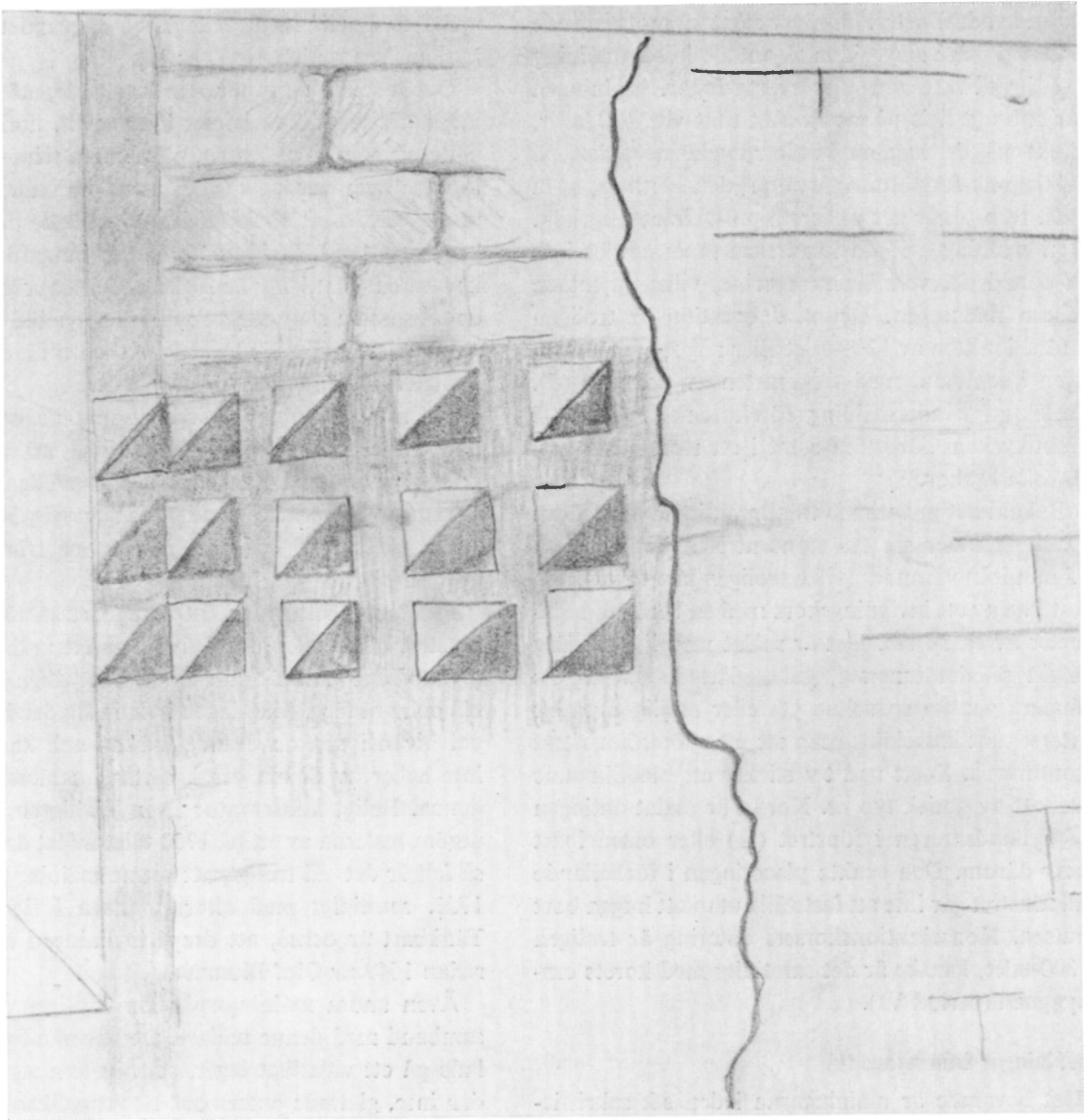

Fig 163. Kalkering av kalkmålningsfragmenten i fig 162. R Boström 1969.
Copy of the fragments of painting in fig 162.

ningsspår var placerade på olika putslager, kan de skiljas från varandra i tiden. På den i östra murens utsida inmurade konsol- eller kragstenen (fig 24) syntes en bård av i grått tecknade, spetsflikiga blad, och i innersmygarna till fönstren (P), (T) och (A) fanns också färgspår i flera lager. Bäst bevarade är de i den s k sakristienischen (fig 109), men av största intresse synes dock de i fig 162 f avbildade målningarna vara.

Medeltida målningsrester

På ömse sidor om innersmygen till portalen (S), 135 cm över det nuvarande långhusgolvet, syntes 1969 svaga spår av målningar på det innersta puts-lagret (fig 162 f). Th avtecknade sig mot grå fond ett i grått, vitt och svart målat geometriskt mönster, sammansatt av tre rader kvadrater, diagonalt delade i svart och vitt, vilka tillsammans upptog unge-

fär en kvadratmeter. Däröver samt på motsvarande plats vid östra smygsidan skymtade kvadermålning i rödbrunt med grå eller svarta fogar. Målningen var anbragt dels på ett mycket tunt vitt kalklager, direkt på de huggna kvadersmyghörnen, dels på kalklagrets fortsättning ovanpå den glättade, gula puts, som utgör det understa putsskiktet i kyrkan. De i målning utförda kvadrerna motsvarades inte av dem i det verkliga murverket, vilka skymtade genom målningen. Denna dekoration är troligen utförd i mitten av 1200-talet eller något senare, troligen i samband med tillkomsten av portalen (S). Besläktad kvadermålning förekommer närmast i grannkyrkan Gärdslösa samt i ett stort antal gotländska kyrkor.⁸⁸

Bakom det nuvarande träaltaret, invid dess södra gavel, befinner sig två koncentriska båglinjer, ca 35 mm från varandra, vilka troligen kan tolkas som resterna av ett invigningskors med en beräknad diameter av ca 36 cm. Det är målat med ljusgrå färg direkt på det innersta, gula, glättade putslagrets numera ganska spruckna yta eller möjligen på ett ytterst tunt kalkskikt, utan att man först har ritsat konturerna. Snett ned t v sticker ett bladliknande utskott av gotisk typ ut. Korset är målat antingen på fyllnadsmuren i fönstret (G) eller omedelbart norr därom. Den exakta placeringen i förhållande till fönstret går inte att fastställa utan att hugga bort putsen. Konsekrationskorsets datering är troligen 1300-talet, kanske är det samtidigt med korets ombyggnad (period VI).

Målningar från nyare tid

Bäst bevarade är målningarna i den sk sakristienischen (fig 109). På det översta, vitkalkade lagret är yviga grå akantusrankor och röda öppna tulpaner eller liljor målade med kraftiga konturer delvis på den vita kalken, delvis direkt på den puts, varmed man har lagat särigheter i murverket. Även direkt på stenen eller på det inmurade träet i södra smyghörnet synes tydliga färgspår. Målningen ommalar gluggen (H), men fortsätter inte in i dess smyg.

Dessa dekorationer har tydlig 1600-talskaraktär och är av allt att döma utförda av Olof Blomma (not 80), som under sommaren 1649 hade omfattande arbeten på gång i Långlöts kyrka (period VIII). Han hade bl a fått i uppdrag att måla kyrkan

»på fyra hualff medh wäggiene dherunder» (Om kyrkans reparation 1649, B: 1, s 54).

Det är sannolikt samma tjockflytande, mönjeröda färgstoff, som förekommer i ett smalt, horisontalt bälte på norra korväggen, nära norra triumfvederlaget, strax över golv (D), dvs 50 cm under nuvarande golv, samt på de talrika, vitkalkade putsstycken, som 1969 låg i golvfyllningen innanför södra kormuren (SHM inv nr 29 370: 19). Kanske är det också samma slags färg, som fanns utspild dels på »gravmuren» (fig 82: 5), dels på den murade stenkanten invid triumfbågen (fig 82 E).

Till samma målningssvit hör sannolikt också en bård av spetsflikiga, uppåtriktade blad, målade med grått eller svart på ett tunt kalklager på den i östra kormuren inmurade, profilerade sten (fig 24), som undersöktes 1969 och som ingått i en triumfbåge eller en pilaster (fig 152).

På korets (östtornets) östra vägg, strax söder om fönstret (G) syntes också 1969 på ett undre lager (ovanpå det glättade putslagret) obetydliga spår av blå och grå färg. Målningen befann sig delvis under golvnivån i den nuvarande kyrkan och kan alltså inte heller av denna orsak sättas i samband med denna. Enligt konservator Sven Wahlgren kan de utgöra resterna av ett på 1700-talet målat draperi. I så fall är det väl troligt, att denna målning tillkom 1751, samtidigt med altarpuppans i fig 169 ff. Tänkbart är också, att draperimålningen utfördes redan 1649 av Olof Blomma.

Även andra målningsspår kan troligen sättas i samband med denne målare. De var nämligen målade på ett vitkalkat lager, som befann sig mellan den inre, glättade putsen och ett yttre, likaså vitkalkat överdrag, vilket sistnämnda satt mycket löst och lätt lossnade. Dessa få, Olof Blomma tillskrivna färgspår fanns bl a i innersmygarna till fönstren (P) och (T) och utgjordes av grå och cinnoberröda slingor. På två huggna stenar, varmed man 1795 hade murat igen innersmygen till fönstret (P) och vilka sannolikt tillhört detta fönsters östra smyghörn, fanns också spår av grå och röd målning. Liknande färgspår syntes också i och vid fönstret (A).

Kyrkoherde Bergerus hade 1649 låtit bekosta målningen av den nytillverkade predikstolen och bokstolarna (period VIII samt kap Inredning). Han

Fig 164. Ristning (fågel?) i putsen invid sakristienischens södra smyghörn, omedelbart under det inmurade virket. Foto H Gibe 1969.

Scratching (bird?) in the plaster close to the S splay of the aumbry, immediately below the piece of built-in wood.

träffade i samband därmed den överenskommelsen med sina sockenbor, att de skulle följa hans goda exempel och bekosta dekorationsmålningen av kyrkans väggar och valv. Man bidrog antingen in natura eller med kontanta penningbidrag, alltefter råd och lägenhet.

Ovanpå de färgspår, som här har satts i samband med Olof Blommas verksamhet i Långlöt 1649, syntes 1969, som redan nämnts, ett tunt, vitkalkat lager, som lossnade mycket lätt i stora flak. Inne i fönstersmygarna (P) och (T) var på detta yttersta

kalklager målade ca 1 cm breda, svarta markeringar av smyghörnen. Även den svarta färgen (kimrök?) satt mycket löst. Det saknas uppgift i kyrkböckerna om vem som utfört målningen och när det skedde. Det kan ha skett 1673, när Jacob Bundie målade läktaren (se nedan, kap Inredning) eller i samband med de omfattande reparationerna i början av 1700-talet (period IX). Lika sannolikt är att denna yngsta målning gjordes 1751, när altarpupsatsen i fig 169 ff anskaffades m m.

Ristningar

I det innersta, glättade putslagret på östra korväggen är flera ristningar synliga bakom det nuvarande träaltaret (fig 164), bl a ett skepp eller en fågel invid den sk sakristiens södra smygsida, geometriska figurer m m. Om deras ålder kan endast

sägas, att de är yngre än podium 3 (fig 119), men äldre än 1649 års målningar.

Andra, ännu yngre ristningar har redan beskrivits, dels i västtornets klockvåning, dels i sakristiens gluggsmyg (fig 112), jfr ovan.

Inredning och inventarier

Större delen av kyrkans inventarier rövades bort av fienden 1677, då även prästgårdens hus lades i aska. Flera värdefulla föremål ansågs då lyckligtvis utan intresse, t ex den vackra madonnan i fig 1 och fig 206 f.

Två trästycken, ett sekundärt använt på insidan av 1854 års altare, det andra liggande löst, med marmorering i klara, väl bevarade färger (gult, rött, vitt, blågrått) har troligen ingått i ett äldre altare, altarring, läktare eller bänkinredning.

Flertalet av de föremål, som kyrkan ägde i slutet av 1700-talet, överfördes 1796 till den Nya kyrkan och beskrivs nedan (s 181 ff samt fig 206 ff).

Högaltare

Stenkyrkans altaren:

1. Torde ha stått inne i absiden. Ingen utgrävning har ännu varit möjlig i denna del av kyrkan. En kubisk sten (fig 165), funnen i golvfyllningen 1969, kan tänkas ha täckt relikgömmen i altarets bak- eller framsida. Stenen är av vald kalksten. Endast en sida har man behövt bearbeta, den är mycket tydligt slipad. Mått: 55 × 58 × 66 mm (SHM inv nr 29370:3).

Det altare, till vilket täckstenen kan ha hört, har varit betydligt mindre än det nedan som nr 2 beskrivna. En uppfattning om storleken kan det ännu bevarade altaret i Egby kyrka, 2 mil norr om Långlöt, ge. Dess underdel (mensa) har planmåttan 121 × 90 cm och står i en absid, som har en inre bredd av 360 cm, alltså större än vad absiden i Långlöt förefaller att ha varit.

2. Det högaltare, som efterträdde nr 1 (fig 121 ff) är redan utförligt beskrivet under rubr Östtorn,

interiör (s 82 ff). Sammanfattningsvis kan här sägas, att det troligen blev uppfört i stor hast på det nedersta korgolvet (A) och att det i samband med förhöjningar av det omgivande podiet (1 a–b, fig 119) torde ha byggts på några gånger, för att behålla en lämplig höjd av ca 110–120 cm. — Det var förmodligen, när altarskivan rubbades i samband med en sådan påbyggnad, som täckstenen (fig 166) gick sönder och användes till uppställning av den sekundära inre trampflisan i korportalen.

Täckstenen, varav nu omkring en fjärdedel återstår, är huggen av öländsk kalksten av en god, marmorliknande kvalitet som på Öland går under namnet blodläget (not 28). Den har en djupt rödbrun färg med livliga inslag av gult (järnoxid). Kanten och undersidan är finhuggna, framsidan omsorgsfullt slipad i en och samma riktning. En knivskarp rits har delat upp framsidan i fyra delar, som var och en haft ett ringformat invigningskors. Även stenplattans centrum, där de två ritslinjerna möts, har haft ett invigningskors. Frånsett att stenen är sönderslagen, är den mycket väl bevarad. Fragmentets mått: 105 × 105 × 25 mm. Stenens ursprungliga mått kan beräknas till ca 190 × 170 × 25 mm. — SHM inv nr 29370:1.

Både täckstenar till altarnas relikgömmor och resealtare tillverkades under medeltiden gärna av stenmaterial, som genom färg och kvalitet avvek från det vanliga.⁸⁹

Altarskivan till altare nr 2 är sedan länge försvunnen. Kanske ligger den som trappsten vid någon gård i socknen. — Det förhållandet, att podium nr 3 ligger i nivå med vad som återstår av

altare nr 2 (fig 26, 119), tyder på, att stenaltaret revs ned till golvet, när altare nr 3 kom till.

3. Det altare, som efterträdde nr 2, var av trä och tillkom troligen 1751, det år då Anders Dahlström d ä:s altaruppsats anskaffades (fig 169 ff). Kyrkböckerna nämner visserligen ingenting därom, men på östra väggen i Nya kyrkan finns ett avtryck efter ett sådant från tiden efter 1796 (fig 27). En draperimålning (se Nya kyrkan, Målade dekorationer) har omgivit altaret, men upphör på en ca 265 cm bred yta, motsvarande det förmodade altarets längd. — Tillsammans med altaruppsatsen m m överfördes träaltaret till Nya kyrkan och gjorde där tjänst ända till 1854 (se nedan).

Altar- eller processionskrucifix

1969 påträffades nedanför korpodiet en liten figur i midjebild (fig 167) av förgylld koppar med emalj-inläggningar i vitt, blått och svart, längd 55 mm. Den har troligen tillhört ett altar- eller processionskrucifix och tillverkats i Limoges under 1100- eller 1200-talet.⁹⁰ SHM inv nr 29370: 2. — Även andra fragment av samma krucifix ingår i de 1969 påträffade föremålen, bl a några tunna, graverade kopparbleck, som utgjort korsets klädsel (fig 167), med en infattad, slipad rund glasbit och markering av placeringen av en liten figur, lik den i fig 167 avbildade, men ej identisk med denna, att döma av nithålen. Jfr rekonstruktionen fig 168 samt avsnittet Lösfynd nedan. — I grannkyrkan Runsten finns också ett krucifix från Limoges, med något annorlunda utformning.

Medeltida bildkonst

En madonnabild av ek (fig 1, 206 f), tillverkad i Nordtyskland i början av 1300-talet (not 112 f) är det enda som är bevarat till våra dagar av kyrkans av allt att döma rika skatt av medeltida bildkonst. Hon står nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Ett medeltida altarskåp, kallat en gammal förgylld altartavla (inv 1653, 1692, 1708) är troligen identisk med »den lilla sköna taflan wid Predikstolen [dvs på södra sidan], Christi Kors och torturer», som Rhezelius nämner 1634. Jämte andra förmodligen medeltida bilder och »den rijtade taflan C+» (Rhezelius), blev det bortstadat ur kyrkan i mitten av 1700-talet. Vid en sockenstämma

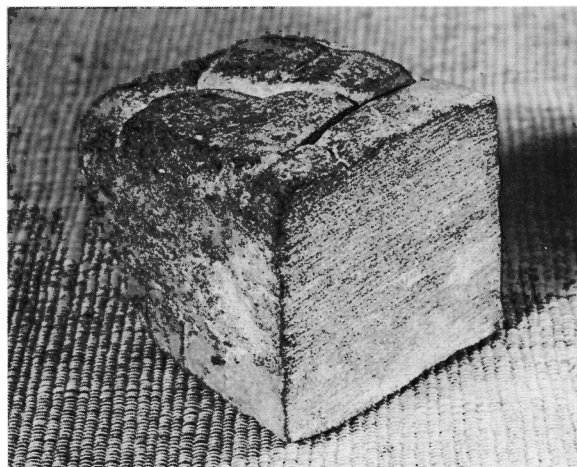

Fig 165. Kubisk sten av kalksten, troligen täcksten över relikgömmen i absidkorets altare. Foto SHM 1972.

Cube of limestone, probably used to close the reliquary in the apse altar.

1/5 1750 frågade nämligen prästen sina sockenmän, »om the icke woro nögda, at Choren i Kyrkian rengiordes, och de onödige gamble och sonder-slagne bilder borttogos, och en Ny altartafla i stället bestältes». Med »Choren» avsågs kanske den stora nischen i korets nordöstra hörn. — Den altartavla som beställdes, är den av Anders Dahlström d ä tillverkade, se nedan samt fig 169 ff.

Vad som avsågs med »den rijtade taflan C+», är ovisst. Kanske var det en (medeltida?) målning, eventuellt dörren till ett altarskåp, föreställande Kristus på korset. Rhezelius' anteckningsbok har nämligen så litet format, att han gärna uttrycker sig kortfattat, för att spara papper (not 20).

Altaruppsats 1751

Den altarprydnad, som enligt beslut 1750 beställdes (se ovan), utfördes 1751 av bildhuggaren Anders Dahlström d ä⁹¹ och ställdes upp på ett av allt att döma nygjort altare av trä (jfr ovan).

Med utgångspunkt från dels de i Långlöt bevarade delarna och en beskrivning av Ahlqvist (2: 1, s 237), dels från andra av samme skulptör utförda altarprydnader, kan man i detalj beskriva och rekonstruera altaruppsatsen i Långlöt (fig 176). Mittpartiet utgjordes av Kristus på korset (fig 174, höjd 115 cm), omgiven av de sörjande

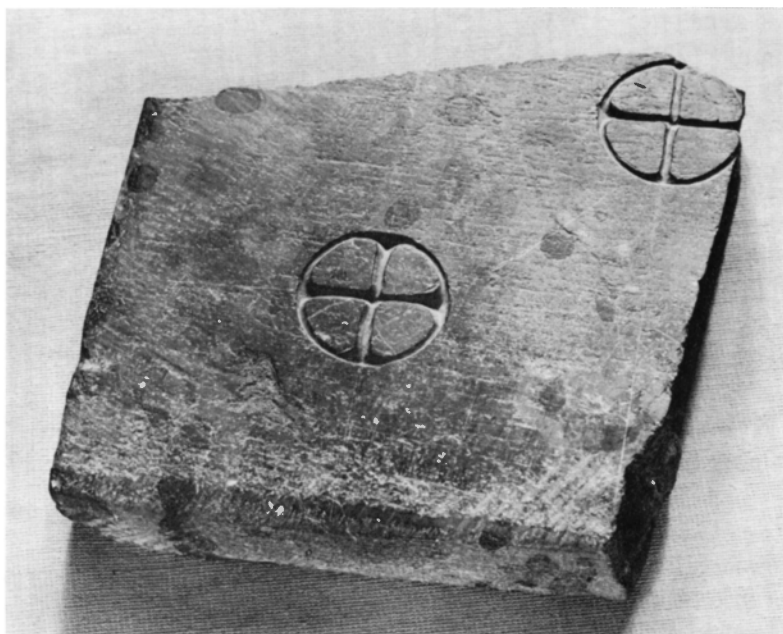

Fig 166. Fragment av resealtare eller av täckplatta från den förlorade altarskivan till det i fig 121–125 avbildade altaret. Mörkröd kalksten ur det sk blodläget. Funnet 1969 innanför korpportalen, under den sekundära trampflisan på insidan. Foto SHM 1972.

Fragment of a portable altar or of the altar slab, now lost, of the altar shown in figs 121–125. Deep red limestone. Found in 1969 inside the chancel portal, under the secondary paving on the inside.

ungfru Maria och Johannes evangelisten (fig 175, höjd 63 cm). Därunder (på en predella?) en inskrift ur 2 Kor 5, v 15. På norra⁹² pelarpostamentet »Ornamentum hujus Arae fabricatum et consummatum Anno 1751 Curae Pastoris Caroli Broddson» (= denna altarprydnad är tillverkad år 1751 genom kyrkoherden Carl Broddsons försorg [not 11]). Det ryggstycke, mot vilket figurerna i korsfästelsescenen avtecknade sig, användes före 1969 som en magasin dörr i västtornet, men är nu uppställt i tornet. 163 × 69 cm. — På sidorna Lagen i Moses gestalt (fig 172, höjd 102 cm) och Johannes Döparen som Evangelium (fig 173, höjd 105 cm).

Överstycket (fig 169 ff, bredd 305 cm), som att döma av bättre bevarade altarpuppsatser av Dahlström bars upp av en kraftig kolonnställning (jfr rekonstruktionen fig 176), har en framställning som syftar på Jesaja 43: 25 (fig 170): »Jag, jag är den som utplånar dina överträdelse för min egen skull, och dina synder kommer jag icke mer ihåg.» Vid Himmelens port sitter Gud Fader och en ängel och stryker ut de mångsiffriga tal, vilka är målade på tavlor i deras knän. Ovanför svävar tre draperihållande änglar som är framställda i relief, liksom överstycket i övrigt, med undantag av änglarnas huvuden, som i friskulptur skjuter fram ur bakgrunden (fig 171).

Överstyckets obrutna färger ger, trots att de flagnar starkt, en god uppfattning om den färgglädje, som ursprungligen präglade altarpuppsatsen: svart, blått, rött, vitt och guld.

De övriga figurerna är nu målade huvudsakligen i vitt och guld (från 1854?, se Nya kyrkan).

Från samma altarprydnad härstammar också två st bladornament, 30 cm höga, samt två st hörnornament, längd 92 cm, de senare med skulpterade blommor och frukter. Samtliga med fragment av grön färg och guld.

Altarring

»Altardisken» lagades 1709 (räk). Om därmed menas, att den nygjordes eller reparerades, är osäkert. 1751 fick snickaren Anders Dahlström (not 91) betalt bl a för »diskens förfärdigande», varmed förmodligen avses en reparation av en altarring eller förändring av en sådan för att passa till den samtidigt tillverkade altarpuppsatsen med dess altare (se ovan).

Förvaringsnisch (depositorium)⁹³

En mer än manshög nisch i korets nordöstra hörn (fig 17, 24, 26 f, 82, 109 ff, 119 f), beskriven s 79 ff och 119 ff, som ursprungligen kan ha ingått i en liten sakristia (nr 1, se fig 139), inreddes till skåp med

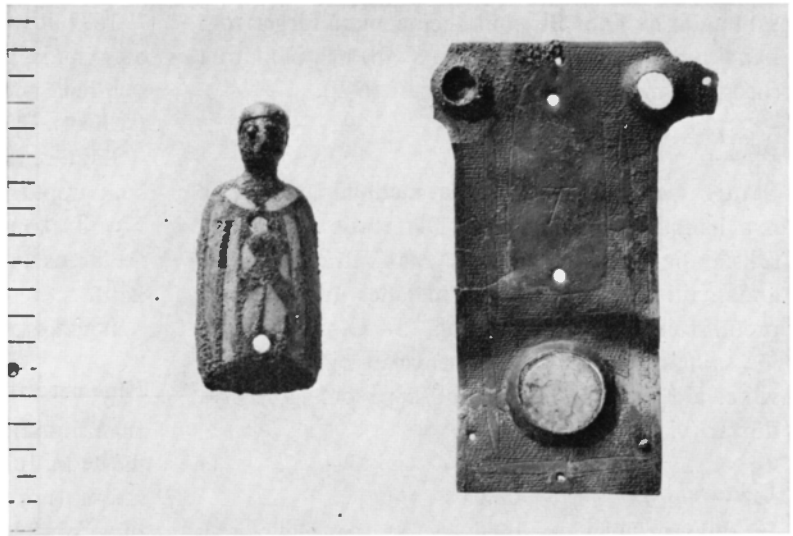
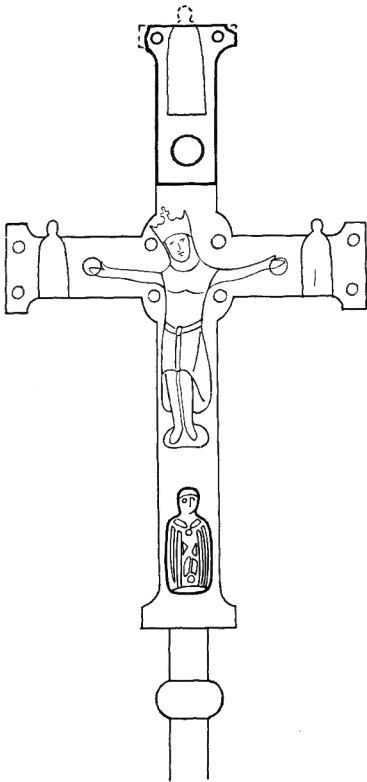

Fig 167. Figur av förgylld koppar och emalj samt fragment av kopparbleck från kors, båda troligen från ett i Limoges tillverkat altar- eller processionskors, 1100- eller 1200-talet (jfr fig 168). Funna under korgolvet 1969. Foto SHM 1972.

Figure of gilt copper and enamel and fragment of sheet copper from a cross, both probably from an altar or processional crucifix made at Limoges; 12th or 13th century (cf fig 168). Found under the chancel floor in 1969.

Fig 168. Rekonstruktion av det altar- eller processionskors, till vilket de i fig 167 avbildade delarna hört. R Boström & J Söderberg 1972.

Reconstruction of the crucifix to which the fragments shown in fig 167 belonged.

hyllor, sannolikt i mitten av 1200-talet och kunde stängas med en dörr. Skåpinredningen avlägsnades troligen under 1300-talet (jfr Byggnadshistoria, perioderna V–VI). Sedan dess synes nischen ha stått öppen och dess botten har höjts, tills den murades igen 1795 i samband med den stora ombyggnaden av kyrkan.

Sidoaltaren

Madonnabilden (fig 1, 206 f) torde ha stått på ett sidoaltare i långhusets nordöstra hörn. Denna del, som befinner sig under det nuvarande långhusets golv, har ännu inte varit föremål för undersökning, lika litet som området där dess sydliga motsvarighet var placerad.

Predikstolar, timglas

Tre predikstolar är kända. De stod alla på södra sidan av koret, nära utgången till sakristian: 1. Endast omnämnd av Rhezelius 1634. — 2. Till-

verkad 1649 av snickaren Mattis Heijdeman (not 79) i Kalmar och hans gesäller. Till denna donerade Lars Nilsson i Lerkaka (Runstens sn) »itt mächtige gott och tänligit trää till predikostoolsfoot». Målaren Olof Blomma (not 80) målade predikstolen samma år. För detta ändamål inköptes från Kalmar »een book gulld för 2 Dr kmt: och 16 öre. Lijm för 1 Dr kmt: aff bästa saffran för 24 öre kmt: spanst wijn $\frac{1}{2}$ stop för 24 öre kmt: Twå byssor kimröök för 12 öre» (Om reparationer i kyrkan 1649). — 3. Tillverkad 1763 av Anders Dahlström d y (not 114), fig 208 ff. Den beskrivs nedan (Nya kyrkan).

Ett »halvtimglas, odugligt», av okänd ålder finns upptaget i inv 1708. — Ett timglas (fig 212) anskaffades 1736, se Nya kyrkan.

Bokstolar

Två bokstolar⁹⁴ i koret var tillverkade 1649 av Mattis Heijdeman och hans drängar och målades

samma år av Olof Blomma med samma färger som han använt på predikstolen (se ovan) och bänkarna (nedan; Om reparationer i kyrkan 1649).

Bänkar

Mattis Heijdeman och hans medhjälpare gjorde nya bänkar i kyrkan 1649. Det rörde sig om en fullständig bänkinredning i kyrkan »ifrån then ena ändan till then andra». De målades 1649, liksom predikstolen och bokstolarna, av Olof Blomma. De saknade dörrar och var mycket ojämna 1774, vilket allt man beslöt att ändra på och göra nya dörrar (vis prot).

Läktare, orgel

En läktare byggdes 1668 av Mattis Heijdeman (Bänkl 1668). Att döma av en bevarad bärlina, var de profilerade på undersidan (fig 52 E, 135, 157). Jfr Byggnadshistoria, period VIII. Läktaren uppfyllde vapenhuset samt långhusets västra del fram till portalen (S). En trappa ute i vapenhuset utgjorde uppgång till läktaren. Från denna hade man även förbindelse med tornets övervåningar.

1673 lovade målaren Jacob Bundie⁹⁵ i Kalmar att »måla med olliofärg, frampå med blåmster och hela vndersläget med blå himmel och stiernor» (st prot).

Läktaren, som var omkring 70 cm lägre än den som upptar Nya kyrkans västra del, övertogs av Nya kyrkan, och av allt att döma ingår den gamla läktarens bröstning i den nuvarande (se Nya kyrkan).

Ingen orgel är känd från Gamla kyrkan.

Nummertavlor

Inga nummertavlor är nämnda i arkivalierna, men måste ha funnits, i varje fall 1751, då mästare Dahlström (not 91) fick betalt bl a »för Numrernas öfwerstrykande».

Dopredskap

Kyrkans båda dopfuntar, en medeltida (fig 213 ff) samt en från 1668 med tillhörande dopfat (fig 217 ff), skänkt av Pehr Stark, står nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Den äldre dopfunten torde ursprungligen ha

Fig 169. Överstykke till altarpupp, tillverkad 1751 av Anders Dahlström d ä. Foto S Hallgren 1972.

The head-piece of a reredos, made in 1751 by Anders Dahlström the elder.

Fig 170. Gud Fader och en ängel (Jesaja 43: 25), detalj av fig 169. Foto S Hallgren 1972.

God and an angel (Isaiah xliii.25), detail of fig 169.

Fig 171. Ängel, detalj av fig 169. Foto S Hallgren 1972.
Angel, detail of fig 169.

stått innanför sydportalen i långhusets västra del. Efter uppförandet av västtornet användes möjligen dess bottenvåning som dopkapell.

Den yngre dopfunten stod 1668 längst fram i koret, framför kvinnfolksbänkarna (Bänklängd).

En funtkittel (dopfat), hörande till den medeltida funten, men i övrigt av okänd ålder, är försvunnen sedan 1600-talet.

Nattvardskärl, brudkrona, övrigt silver

1566 ägde Långlöts kyrka följande silverföremål:

»1 kalk ö disk vogh — 36 lod

1 koppar mönstell [=Monstrans, se PB vis] förgylt — 4 markpund».

1591 hade nattvardskärlen reducerats till följande (PB vis):

»Kalk offörgylt, medt sin tilbehöriing 1 ste
Kalk halff förgylt medt paten och [ingen] duk i st

Then flasker — 1 st

Soknebodz flaske aff Sölff — 1 st om 9 lodth

--- Koppar munstranz förgylt — 1 st»

I ett tillägg från 1598 i samma inventarium är bl a upptaget:

»paxis — 1 st om 4 lod»

Därav återstår nu ingenting.

Två nattvardskalkar är kända, men inte bevarade:

1. Upptagen 1566 och 1591 (se ovan), då den jämte patenen (disken) vägde 36 lod. Enligt PB vis (se ovan) var den »halff förgylt».

2. »Öfveralt förgylt kalk», enligt ett tillägg från 1657 i inv 1653 »förgylld utan och innan», skänktes av Pehr Stark (not 12) förstnämnda år. Den förgylldes 1722 av guldsmeden Petter Britt,⁹⁶ Kalmar,

Fig 172. Moses med Lagens tavlor. Detalj av den i fig 169–176 avbildade altaruppsatsen. Foto S Hallgren 1972.

Moses with the tablets of the law. Detail of the reredos shown in figs 169–176.

Fig 173. Johannes Döparen. Detalj av den i fig 169–176 avbildade altaruppsatsen. Foto S Hallgren 1972.

John the Baptist. Detail of the reredos shown in figs 169–176.

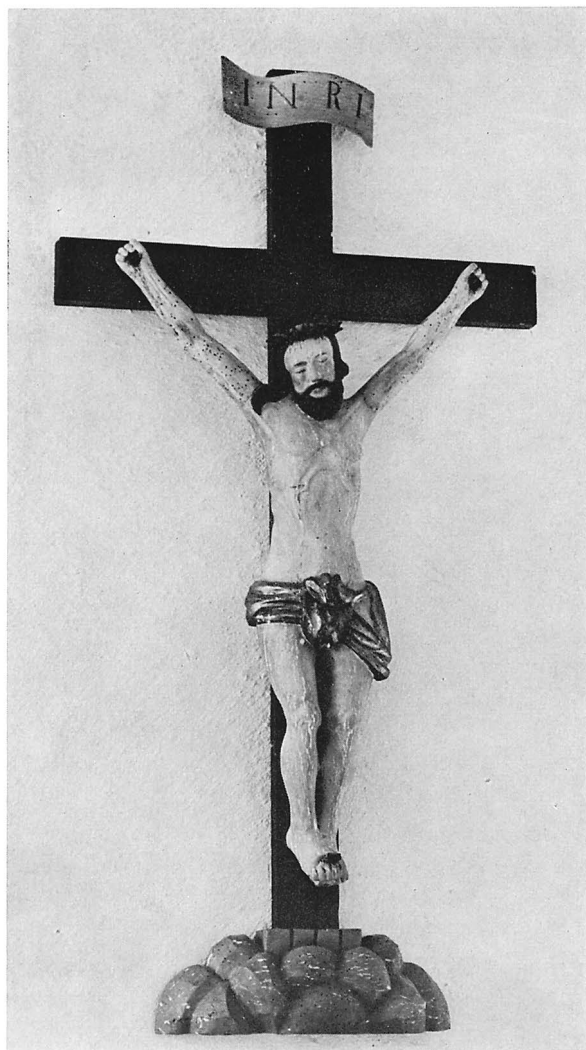

Fig 174. Krucifix. Detalj av den i fig 169–176 avbildade altarpopsatsen. Foto S Hallgren 1972.

Krucifix. Detail of the reredos shown in figs 169–176.

troligen samtidigt som han tillverkade paten nr 2 nedan (fig 220). Pehr Starks kalk smältes ned 1808, när kalken i fig 220 tillverkades (se Nya kyrkan).

Två patener är kända:

1. Upptagen i inv 1566 och 1591 (se ovan).
2. Av delvis förgyllt silver (fig 220), tillverkad 1722 av Petter Britt, se Nya kyrkan. Det är möjligt, att Britt bl a använde silvret i paten nr 1.

Av de tre oblataskar, som har funnits i kyrkan, är nr 2 och nr 3 nedan bevarade:

1. Pyxis av silver (upptagen 1566 och 1591, se ovan). Troligen nedsmält 1673 (se nedan, sockenbudskalkar).

2. Rund och tillplattad skåpsk av svarvat trä (masurbjörk?), 1600-talet. Locket kan låsas, genom att tappar i dess undersida vid vridning griper in i slitsar i askens kant. Diameter 19 cm. En snarlik ask är bevarad bl a i Persnäs kyrka.⁹⁷

3. Av silver, tillverkad 1764 (fig 221), beskrivs nedan i Nya kyrkan.

Som vinkanna användes kanske någon av de flaskor, som Pehr Stark skänkte till kyrkan. Hilfeling berättar nämligen bl a, att bland Starks gåvor till kyrkan i mitten av 1600-talet hörde, förutom de redan omnämnda kalken och dopfunten med dess dopfat (fig 217 ff), även »ett flaskfoder och 6 flaskor med sina skrufvar» ... »och bekom tillbaka ett murat grafställe i kyrkan» (jfr Gravminnen).

Två eller tre sockenbudskalkar är kända, fastän ingen är bevarad:

1. Kallas i PB vis »Kalk offörgyllt, medt sin tilbehöriing 1 ste». Möjligen identisk med en liten kalk, förgylld med paten, som är upptagen i inv 1653, såvida det inte rör sig om den ovan av Pehr Stark donerade nattvardskalken (nr 2). I det förra fallet har kalken blivit förgylld efter 1591.

2. 1673 (räk) talar om silver, varav en liten sockenbudskalk skall göras. Det framgår inte av arkivalierna, om man reparerade den äldre sockenbudskalken (nr 1) med användande av äldre silver, bl a kanske en pyxis och en sockenbudsflaska om 9 lod (se ovan) och några silverskedar (se nedan) eller om man gjorde en helt ny.

3. En liten utan och innan förgylld silverkalk vägande $9\frac{1}{2}$ lod skänktes 1688 (Gåvoregister).

En av kalkarna bortbyttes 1717 (räk) mot en ny. 1721 (vis prot) heter det i stället, att sockenbudskalken är omgjord och paten därtill anskaffad. — 1757 (räk) omgjordes sockenbudskalken, som vägde $10\frac{3}{4}$ lod och förgylldes av guldsmeden [Petter] Lindbom⁹⁸ i Kalmar.

Den yngsta kalken finns upptagen även i inv 1813 och 1830, men är därefter försvunnen. Kanske användes den 1847 till Nya kyrkans vinkanna (fig 222).

Fodral (fig 177), anskaffat 1757, till det samma år omgjorda sockenbudstyget, av svarvat trä, klätt

Fig 175. Jungfru Maria och Johannes Evangelisten. Detaljer av den i fig 169–176 avbildade altaruppsatsen. Foto S Hallgren 1972.

The Virgin and St John the Evangelist. Details of the reredos shown in figs 169–176.

med blankt, svart, mönsterpressat läder och fodrat med sämskskinn. Två gångjärn av mässing, hasparna saknas. Höjd 15 cm. Inv 1813 meddelar ang sockenbudskalken bl a att »Fouderalet af Läder» var »fördärfvat». Att döma av hålrummet hade kalken en liten skål, troligen skruvad vid den stora, klotrunda noden-vinbehållaren. Hög, kupig fot, på vars undersida troligen patenen med vidfäst oblatbehållare var inpassad. Jfr tex sockenbudskalken i Källa.⁹⁹

Till sockenbudskalken hörde en »Soknebodz flaska aff Sölff — 1 st om 9 lodth» (PB vis), även upptagen i inv 1653. Kanske användes den 1673 till en sockenbudskalk, jfr ovan nr 2.

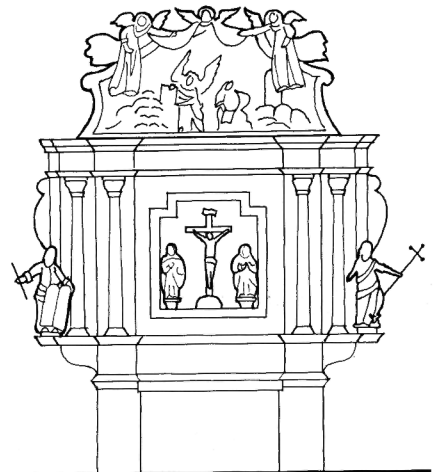
PB vis upptar också »Then flasker — 1 st», möjligen också använd till sockenbud, ty i inv 1721 heter det, att sockenbudsflaskan av tenn är förbytt mot en annan med skruv.

Kyrkans brudkrona (fig 223), som ursprungligen vägde 32 lod, var inköpt 1714 hos Petter Britt (not 96) och reparerades och förstorades senare. Den beskrivs närmare nedan jämte ett yngre fodral av koppar (räk), se Nya kyrkan.

Till brudkronan hörde tidigare ett svarvat träfodral, överklätt med läder, inköpt 1756 (räk), bevarat ännu 1912 (Snabbinv), men nu försvunnet.

Fig 176. Rekonstruktion av Anders Dahlström d ä:s altaruppsats. R Boström & J Söderberg 1973.

Reconstruction of the reredos made by Anders Dahlström the elder.

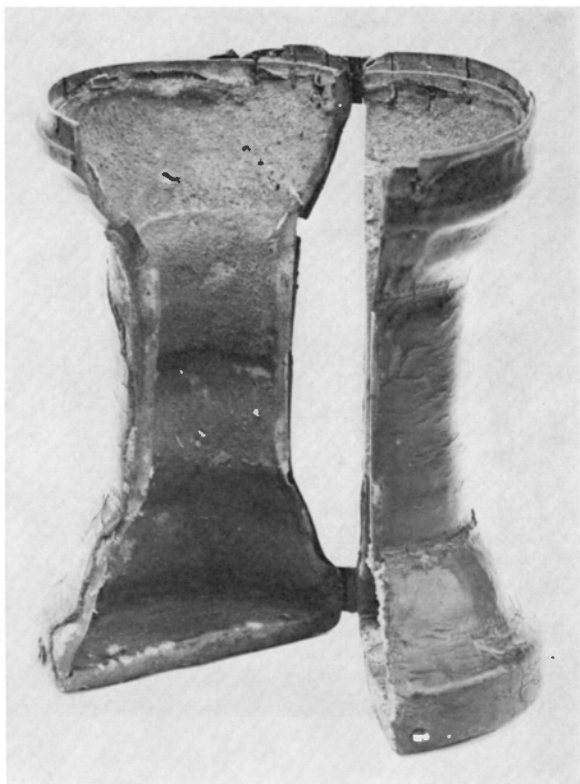

Fig 177. Fodral till ett förlorat sockenbudstyg, av svarvat trä, klätt med svart läder och fodrat med sämskskinn, anskaffat 1757. Foto S Hallgren 1969.

Case for a now lost viaticum chalice, of turned wood, covered with black leather and lined with chamois leather, acquired in 1757.

Bland övrigt silver kan nämnas »Skedesölff», d v s silverskedar. Hur många kyrkan ursprungligen ägde, är obekant. Antalet var 1591 3 st, välgande 9 lod.

1718 nämnes »Madam Elisabeth Lindeqvist, som 5 pr Trinit. igenlöste af Långlöts kyrka sit pantsatta Sölfbälte och Sölfkedja» (Ahlqvist, Saml III, s 82 a). Det var nämligen inte ovanligt i gamla tider, att kyrkan lånade ut pengar mot säkerhet i smycken, skedar, boskap eller annan egendom.

Rökelsekar

Ett rökelsekar, »eld kaar» (PB vis), fanns kvar 1591, men är försvunnet. Kanske användes det vid gjutningen av en klocka.

Ljusredskap

En ljuskrona för åtta ljus (fig 224), anskaffad 1740 i utbyte mot en som skänktes 1680 av Pehr Stark (se nedan), samt en för tolv ljus (fig 225), inköpt 1774, hänger nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan. Där står också bl a en trearmad ljusstake från 1500-talet (fig 226) samt tre ljusstakar från 1700-talet, som också tillhört Gamla kyrkan.

Följande ljusredskap är försvunna: En ljuskrona av mässing för sex ljus, donerad 1680 (räk) av revisorn Pehr Stark, är troligen identisk med en »med 6 p(ipor) och Mussleskålar» som inköptes från Nyköping 1680.

Tre ljuskronor av trä och järn (sannolikt efterbildningar av mässingskronor med svarvad mittstam av målat trä och armar av smidesjärn) är kända men inte bevarade: 1. Omnämnd första gången 1653 (inv) och även nämnd 1692 (inv). — 2. Anskaffad 1765 (räk), under läktaren. — 3. Anskaffad 1773 (räk).

Inv 1865 (domkap) förmåler, att en ljuskrona av trä borttogs, när orgelverket insattes.

Försvunna är också »Messingz stake mz 5 pipor — 1 st», »Ähnnu messings stake mz 4 pipor — 1 st» samt »Thenstakar — 2 st» (PB vis 1591).

Bevarade är däremot dels en ljussax av mässing, längd 13,5 cm, stämplad HW och inköpt 1749 (räk) samt en ljusvåg (balansvåg) med skålar av mässing. Balansens längd 29,5 cm.

Textilier

År 1591 ägde kyrkan ett rikt förråd av textilier (PB vis):¹⁰⁰

»Messehackler — 3 medt all sin tilbehör
Koorkåpa ny — 1 st
Koorkåpa gamul — 1 st.
Alter duk linnet — i st
Antipendium aff golt dammask — 1 st
Alter lister — 2 st
Handklädhe — 3 st
ornagåther — 3 st
röklin — i st
Foot klädhe — 1 st»

I senare arkivalier kan man få närmare upplysningar om deras utseende. Det framgår även, att de decimeras efterhand, så att idag ingenting

återstår av det som fanns i kyrkan i slutet av 1500-talet. — Ordförklaringar, se not 100.

Det ovan nämnda antependiet är troligen identiskt med »Gammalt och söndrigt Altarkläde af rödt Damast» (inv 1813).

Därav återstår idag ingenting.

En av de tre mässhakarna beskrivs 1692 som gammal mässhake med silverbotten, av blå blommerad sammet (inv). Den omnämns också 1759 (inv).

1758 anskaffades en ny mässhake av karmosinröd, fin sammet (fig 228), beskriven nedan, se Nya kyrkan. Den gamla mässhaken såldes på auktion och i dess ställe inköptes en ny altarduk (inv 1794).

»Ett borderadt Kalkkläde af Taft, något slitet», men av okänd ålder, finns upptaget i inv 1813. I samma inv nämns också »1 rödt klädes Bordtäckte i Sacristian, utslitet», samt en diskduk, som såldes efter 1794 års inv.

Ett bårkläde skänktes 1679 i testamente efter Peter Rosengårdh,¹⁰¹ som begravdes i kyrkan samma år (Ahlqvist, Saml III, s 82a).

Håvar, se Kollektredskap.

Gravminnen

1. Intill altarets södra sida (fig 82: 1, 179 f) påträffades 1969 omkring 110 cm under korgolvet en orörd grav med en tämligen väl bevarad, mycket smal kista av gran med högt, kupigt lock (fig 178 f). Gavlarnas bredd: vid huvudet 37 cm, vid fotändan 35 cm. Längd 200 cm. Träspån i botten, inga föremål påträffade.

Gravstenen kan troligen identifieras med den i fig 178 avbildade. Den var sedan länge borttagen och kistan täckt av rasmassor, i vilka det kupiga lockets bräder hade lämnat tydliga avtryck (fig 179). Dessa hann lyckligtvis fotograferas, innan graven rasade ihop endast några minuter efter upptäckten.

Graven (fig 179 f) var nedgrävd genom podierna och ända ned genom golv (A), och kistan stod på sanden, omkring 140 cm under det nuvarande korgolvet (jfr avsnittet Östtornet [kor nr 2], interiör). — Denna grav var den enda inom korets östra, förhöjda del, som påträffades 1969.

Gravstenen (fig 178) är av grå kalksten, en ofullständig, svagt trapetsformad häll, varav fyra frag-

ment återstår.¹⁰² Utan inskrift. Skråhuggen framsida täckt med korta mejselhugg i små grupper, kanten likaså skråhuggen med kantslag. Undersidan av obearbetad råsten. Mått: övre bredd ca 74 cm, nedre bredd ca 60 cm, längd 154 cm. 1200-talet.

2. (Fig 181a–b), över prästgraven innanför korpotalen (fig 82: 2), »I Höghkhoren i Kyrkian Widh söder sijdan» (F.c. 3.b., s 139). Sannolikt av kalksten med inskrift i majuskler:

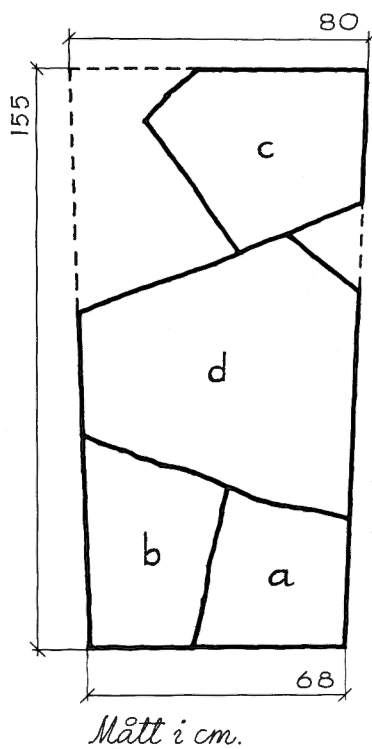
DÑS: HAQUINUS: IN: LANGOLÖT: OBIT: ANNO: DO:
M: CCC: XXXV: III: K: APRILIS: SIT: JŪCTUS: X̄PO: TU-
MOLO: TUMULATUS: Ī: ISTO: REGNI: XPE: TUI: DA: ...
PACE: FRUI:

(=Herr Håkan i Långlöt dog år 1335 efter Guds börd den 30 mars. Vare den förenad med Kristus, som är jordad i denna hög; Kristus giv honom frid i Ditt rike). Ungefärliga mått enligt Törnewalls ritning (fig 181 b) 210 × 100 cm. — Håkansson nr 496. Gardell nr 174.

Rhezelius berättar, att gravplatsen övertogs av landshövdingen Siffredh Jönsson,¹⁰³ »dätta mins Pastor» (not 10). 1795 flyttades i kyrkans golv liggande gravstenar ut ur kyrkan och ut på kyrkogården, där nr 2 1812 låg strax vid foten av tornet (vol B 1, s 43). Den slogs sönder 1819 i två delar (Ahlqvist, Saml III, s 78) och hade »vid Kyrkoreparationen 1849 blifvit använd till betäckning öfver Kyrkodörren, och ena hälften vid tröskelen» (Domkap inv 1851 2/5). Årtalet 1849 är sannolikt en felskrivning för 1846 (se Nya kyrkan), och den dörr som avses torde vara den i västtornet, som byggdes om 1892. Därför saknas nu alla spår av herr Håkans gravsten.

Under restaureringen 1937 hittades under golvet två kistplåtar av silver med Siffredh Jönssons namn, de var enligt vad det berättas ungefär stora som en handflata, men har inte kunnat återfinnas vare sig i kyrkans arkiv eller i Kalmar läns museum.

3. En stympad häll (fig 182 f), varav nu några fragment är bevarade (fig 5 c, 183), av mörkröd kalksten med rostfärgade strimor (det s k blodläget). Skråhuggen kant, slipad framsida, råsten på baksidan. Inskriften i minuskler löd enligt Rhezelius: »anno: dni: m. ccc: xciii: prima: mensis: maji: o... pace: jesu: xpi» (=år efter Guds börd 1393 den 1 maj dog ...). Måtten var enligt samma

källa 8×7 kvarter, d v s ca 120×105 cm, och karakteristiken »medh uphögd Arbete huggen» är träffande (F.c.3.b., s 141). Håkansson nr 497.

Stenen låg 1634 »på Kijrkiegården widh södre Kyrkie Dören» (F.c.2/3, s 141), men var, när Ahlqvist i början av 1800-talet beskrev kyrkan (2: 1, s 239), bortförd. För omkring 10 år sedan återfanns emellertid stenens övre högra hörn (fig 183) — för övrigt det stycke som redan 1634 var skilt från den övriga stenen genom en spricka. Det låg instuckt i västra kyrkogårdsmuren, strax norr om västra grinden, när det påträffades av förre kyrkovaktmästaren Martin Johansson. Mått: $75 \times 38 \times 8$ cm. Konserverad 1972 av RAÄ.

1970 fann församlingens nuvarande vaktmästare, Evald Johansson, ytterligare ett fragment av stenen (fig 5 c), mått: $11 \times 10 \times 4$ cm. Det låg i samma stenläggning, söder om kyrkan, som de ovan beskrivna fragmenten med runstensornamentik (fig 5 a, b). En fullständig utgrävning på denna plats kan kanske ge till resultat att ännu fler fragment kommer till rätta.

Fig. 178. Fragment av medeltida gravsten, 1200-talet. Skala 1:20, uppm R Boström 1970. Har troligen legat över den söder om altaret belägna graven, fig 82: 1, 179–180.

Fragments of a medieval grave slab, 13th century. Scale 1:20. Has probably lain over the grave S of the altar, figs 82: 1, 179, 180.

Fig 179. Grav söder om det medeltida högaltaret, fotograferad mot öster, innan den rasade ihop. I fyllningen över kistan syns tydligt avtrycket av det kupiga kistlocket (bräderna, som utgjorde lock, påträffades liggande ovanpå den döde). Foto R Boström 1969.

Grave S of the medieval altar, photographed looking E before it collapsed. In the filling above the coffin can be clearly seen the impression of the convex coffin lid (the boards of the lid were found above the corpse).

Fig 180. Graven söder om det medeltida högaltaret under utgrävning. Den döde ligger med underarmarna tvärs över bröstet. Kistan av granträ. Inga föremål, endast hyvelspån, fanns i kistan, förutom skelettet. Foto R Boström 1969.

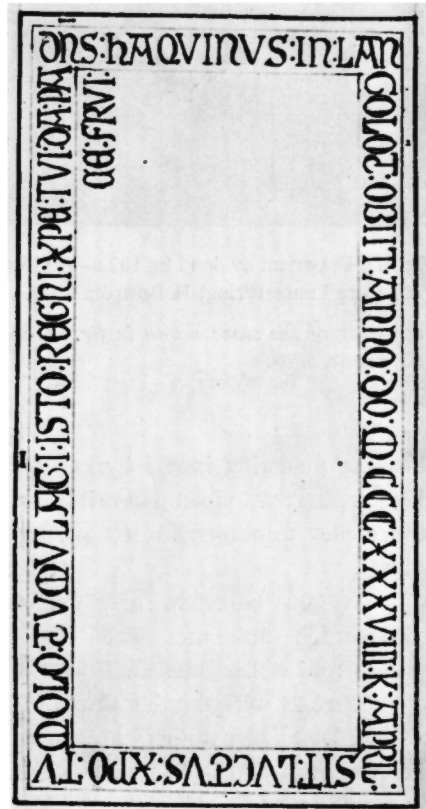
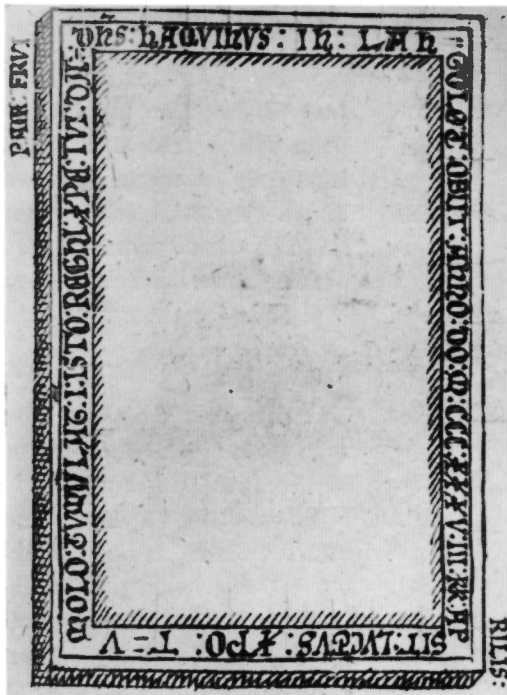
Grave S of the medieval altar during excavations. The corpse lay with the forearms across the breast. The coffin is of spruce wood. No objects, only shavings were found in the coffin, apart from the skeleton.

Gravstenen låg ursprungligen troligen i korets västra del (fig 82: 3), där kyrkoherden Johannes Petris döttrar (not 10) begrovs 1602. Vid Rhezelius' besök 1634 låg 1300-talsstenen på kyrkogården vid södra dörren (se ovan), d v s utanför Håkan Tannas sydportal (S), på samma plats, där det mindre fragmentet påträffades 1970. Gravens

Fig 181 a-b. Herr Håkans († 1335) gravsten, 1584 övertagen av landshövdingen Siffredh Jönsson, enligt J H Rhezelius 1634 (a) och P Törnwall 1673 (b), skala ca 1:20, KB. Ej bevarad. Jfr fig 82: 2. 1846 använd vid reparation av kyrkans västportal.

a-b. The gravestone of Vicar Håkan († 1335) taken over in 1584 by Lord Lieutenant Siffredh Jönsson, according to J H Rhezelius 1634 (a) and P Törnwall 1673 (b), scale c 1:20. Not preserved. Cf fig 82: 2. Used in 1846 to repair the W portal of the church.

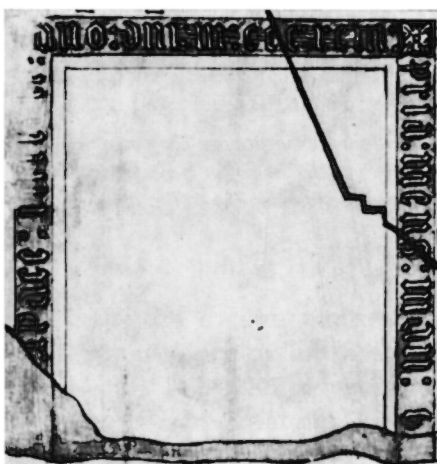
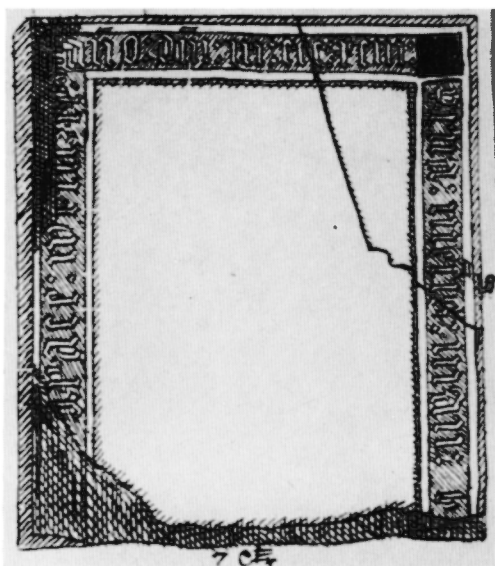

Fig 183. Fragment av den i fig 182 a–b avbildade gravstenen. Foto (före konservering) R Boström 1970.

Fragments of the stone shown in fig 182 a–b. Photographed before restoration.

förnäma placering inne i kyrkan tyder på att det är en prästgrav, vilket bekräftas av att den även senare blev upptagen för ett par prästfamiljer (se nedan).

4. Av grå kalksten, ursprungligen lagd över kyrkoherden Johannes Petri († 1641, not 10). Årtalet 1602 gäller hans små döttrar. Stenen över-togs senare av kyrkoherden Carl Broddson († 1754, not 11). Den ligger numera ute på kyrkogården och beskrivs ovan. Troligen låg stenen enligt fig 82: 3. Jfr ovan, nr 3.

Fig 182 a–b. Del av medeltida gravsten, lagd över en till namnet okänd person, troligen en präst, som avled 1393. Enligt J H Rhezelius 1634 (a) och P Törnewall 1673 (b), skala ca 1 : 20, KB. Endast bevarad i fragment (fig 5 c och 183).

a–b. Part of a medieval grave slab, in memory of a person, probably a priest who died in 1393. After J H Rhezelius 1634 (a) and P Törnewall 1673 (b), scale c 1 : 20. Preserved only as a fragments (figs 5 c and 183).

5. Av rödspräcklig kalksten, över Pehr Stark (not 12) och hans familj (fig 6). I likhet med nr 4 ovan flyttad 1795 ut ur kyrkan, där den torde ha legat över en murad grav, strax norr om nr 2 (fig 82: 4). Pehr Stark erhöll nämligen »ett murat graf-ställe i kyrkan» som tack för gåvor till kyrkan (jfr ovan). Stenen har beskrivits under Kyrkogård.

6. Peter Rosengård, † 28/7 1679 (not 101).

Möbler m m

Två gråmålade bänkar med svarta säten står nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan, liksom två kistor, den ena avbildad i fig 229.

En »arch» (PB vis), varmed möjligen avses ett altarskåp eller ett skrin (relikskrin?), fanns i slutet av 1500-talet, men är ej nämnt i senare inventarier. — En brudbänk omtalas 1668: »Löste Bokhållaren [d v s Pehr Stark] af Kiörkan till sin hustru, som tilförende wardt deelt till bruder att stå uti, och för

sine barn» (Bänkl). — En ny mållikare (»måttstock») och en alnlükare, kallad aln, anskaffades 1737 (räk). Ej bevarade.

Tre likbårar med kontursågade ben och lister förvaras sedan 1969 på långhusvinden (en av dem skymtar i fig 60). 1700-talet?

Som sandströare har använts en s k sockerruska av gulvit fajans (fig 184), höjd 12 cm. 1700-talet? Knoppen avslagen. Påfyllning underifrån.

»Straffstocken är sedan 1794 års Inventering aldeles förfallen» (inv 1813). Ingenting är känt om dess ålder. Ej bevarad.

Kollektredskap

1758 tillverkades en håv av karmosinröd sammet som blivit över, när mässhaken (fig 228) tillverkades (räk). Den beskrivs som »utsydd» 1809 (inv). Ej bevarad.

Oblatjärn med stans

1789 anskaffades »En Oblats form» (räk) för 4 daler smt, vilken summa tyder på, att det inte rör sig om en stans, utan ett oblatjärn. — I en annan räkenskapsbok från samma tid upptas kostnaderna »För en oblats form» med 32 sk. Specie, vilket torde innebära att det i detta senare fallet är frågan om en stans.

Böcker

I slutet av 1500-talet (PB vis) ägde kyrkan flera äldre böcker, vilka alla är försvunna. Några, om inte alla var medeltida:

»Böcker, official — 2 str antiphonal 1 st

manual — 1 st och nogre sköne pergamentz böcker».

Böcker, som övertagits från Gamla kyrkan, t ex Karl XII:s bibel, behandlas nedan, se Nya kyrkan.

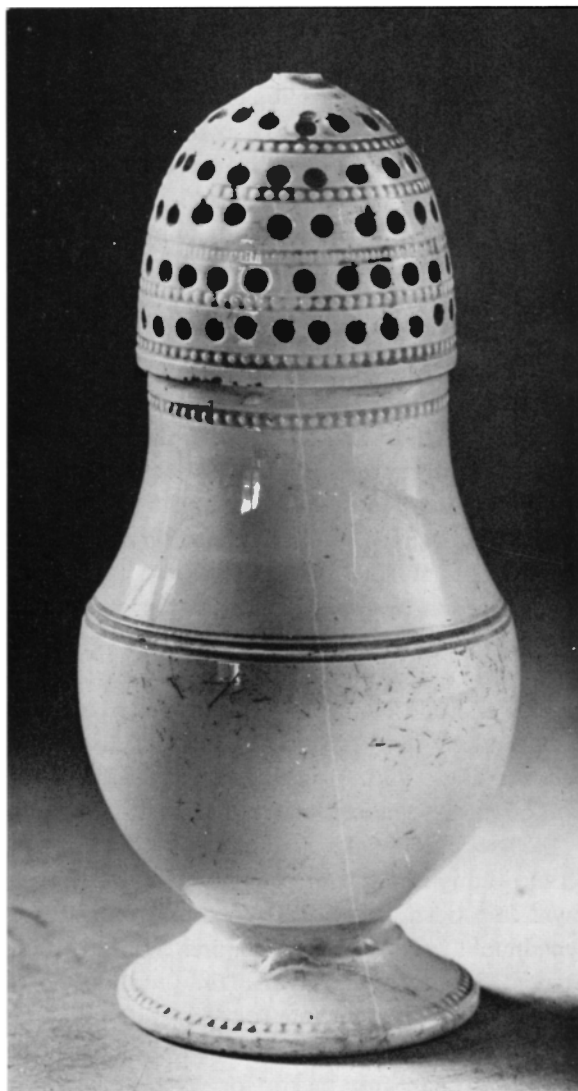
Mynt¹⁰⁴

Myntfynd har ännu inte i större utsträckning utnyttjats som historisk källa i samband med byggnadsbeskrivningar. Detta torde delvis sammanhänga med att de flesta mynt som påträffas i kyrkor är lösfynd. Under förutsättning att de lösfunna mynten omspanner en längre tid och ej är alltför få bör de kunna betraktas som en värdefull källa till kyrkans historia. Man kan också anta att ett

större antal lösfunna mynt från en kyrka ger en tämligen korrekt bild av den lokala myntcirkulationen. Ur mynt- och penninghistorisk synpunkt slutligen kan kyrkfynden lämna väsentliga bidrag till myntens kronologi och ursprung. Uppenbart är att kyrkfyndens värde som historisk källa sammanhänger med den grad av noggrannhet varmed den arkeologiska undersökningen utförts. Vid äldre undersökningar har det säkerligen förekommit att ensamma mynt ej blivit observerade.

Fig 184. Sandströare, egentligen en s k sockerruska, av gulvit fajans. 1700-talet. Foto S Hallgren 1969.

Sand sprinkler, really a sugar castor, of yellowish-white faience; 18th century.

I Långlöts kyrka påträffades 1969 83 mynt samt några obestämbara fragment. Mynten omspanner tiden 1084–1719 med utpräglad tyngdpunkt på tiden ca 1150–1350 (61 ex). Flertalet mynt är svenska (46 ex) eller gotländska (26 ex). Resten av de närmare bestämbara mynten fördelar sig på Danmark (1 ex), det baltiska området (3 ex) samt Tyskland (6 ex). Ett mynt är möjligen präglat i Flandern.

Det äldsta myntet från Långlöts kyrka är ett fragment präglat i Mainz för ärkebiskop Wezilo (1084–88). Myntet förekommer i vikingatida myntskatter både på fastlandet och på Gotland, dock ej i något större antal. Myntet är kronologiskt isolerat och behöver inte ha något direkt samband med kyrkans datering; det i tiden därefter närmast följande myntet tillhör mitten av 1100-talet.

Mynten från äldre medeltid domineras av samma slags mycket små och tunna mynt med bilder av byggnad, kors eller triangel, som i stora mängder har hittats främst på Gotland, Öland, i Östergötland och i Småland, och som bl a förekommer i fynden från Föra kyrka, Öland.¹⁰⁵ En hittills okänd korsvariant förekommer (fig 185). Mynten saknar uppgift om präglingsort, men man antar numera att de präglats i Visby. Mynten från äldre medeltid har huvudsakligen påträffats i kyrkans kor. Anmärkningsvärt är att en mycket vanlig mellansvensk myntgrupp från 1200-talets senare del endast är företrädd med två exemplar samt att ett par andra vanliga mellansvenska grupper från senare delen av 1300-talet helt saknas. Inte heller de gotländska W-brakteaterna är representerade. Det intressantaste myntet från Långlöts kyrka är en svensk brakteat med bokstaven H, troligen präglad i Lödöse under 1360-talet (fig 186). De H-brakteater som tidigare påträffades är större och har högre vikt. H-brakteaten från Långlöt är sannolikt en $\frac{1}{2}$ -penning, och som sådan hittills unik.

1400- och 1500-talen är mycket svagt representerade i Långlöt med endast 5–6 exemplar. Samtliga mynt från tiden efter 1518, 17 ex, är svenska, med tyngdpunkt på Karl XI:s 1/6 ören (10 ex). Slutmyntet är 1 öre kopparmynt 1719.

Som helhet visar mynten från Långlöts kyrka en från Öland karakteristisk sammansättning, dock med några markanta luckor för vissa svenska och

gotländska präglingar. Mynt från Danmark, Estland, Tyska Orden, Pommern och olika tyska städer (Hamburg, Rostock, Mainz) antyder de sedvanliga kontakterna i Östersjöområdet under medeltiden.

Mynten har tillförts SHM (inv nr 29370).

Lösfynd (utom mynt)¹⁰⁶

I samband med den byggnadsarkeologiska undersökningen 1969–1970 påträffades ett stort antal föremål under korgolvet. Samtliga har tillförts SHM (inv nr 29370). En del är redan behandlade ovan, bl a mynten. Av de övriga uppräknas de intressantaste. Numreringen är densamma som undernumren i SHM inv:

1. Hörnfragment av täcksten (fig 166, beskrivet ovan, se Högaltare). —
2. Sju fragment till altarer eller processionskrucifix (fig 167, beskrivet ovan). —
3. Kub av kalksten, troligen från relikgömman i ett altare (fig 165, beskrivet ovan). —
4. Löv av järn till ljusredskap, längd 6 cm. —
5. Ljuspipor av tenn, fem stycken, strutformiga, med spår av stearin, funna omedelbart under 1892 års korgolv. Längd 9–17 cm. —
6. Två stycken pärlor, den ena av gult glas, den andra av glasfluss, marmorerat i brunt och rosa. —
7. Hyska av brons, längd 12 cm. —
8. Halvfärisk, övre del av dräktbjällra av brons, diameter 2 cm, samt ströning av brons, längd 8 mm. —
9. Fragment av kedja (?), två sammanhängande ringar, av brons. —
10. Fragment av bronskedja med S-formade länkar, längd 9 cm. —
11. Hake till psalmboksknäppe, brons, längd 23 mm. —
12. Fragment av bronsföremål, längd 52 mm. Ena sidan flat, den andra rundad. Den rundade sidan i halva föremålets längd planhamrad. —
13. Fragment av skaft till kritpipa, längd 5 cm. —
14. Keramikskärvor, a) av gods med mörkgrå skärv och spår av grönaktig glasyr; b–c) av saltglaserat stengods; e) av oglaserat stengods; f, g) av blyglaserat rödgodsfat med målning i grönt; h) kantfragment av blyglaserat rödgodsfat med dekor i piplera. —
15. Fragment av bronsgryta eller -kanna, tre stycken, dels en krokformig hank, formad av en rund ten, dels två fragment av kärlväggen. Hankens längd 8 cm, övriga längd 8 cm resp 5 cm. —
16. »Noppa», fragment av dryckeskärl av grönt glas. —
- 17, 18, 20. Fragment dels av glasmålningar (se detta kapitel samt fig 161), dels ofärgade skärvor av enk-

lare fönsterglas av yngre datum. — 19. Fragment av vitkalkad puts med röda linjer, se kap Kalkmålningar. — 21. Kantfragment av taktegel, längd 63 mm. — 22. Fragment av rosettformat nithuvud, diameter 3 cm. — 23. Två bandformade fragment av brons, längd 32 mm. — 24. Sex st fragment av gråröd kalksten med en eller två parallellhuggna ytor, 12×6 — 6×4 cm. Från den sekundära tröskeln i korportalen (E), fig 92 ff, samt Byggnadshistoria, period VI. — Ett fragment av ljusgrå kalksten med täta behuggningsspår (från masverk i gotiskt fönster, sannolikt det ombyggda [R]). Framsidan flat, kanterna skrånande, konturen hornformig. Längd 73 mm. Jfr fig 154 ff samt Byggnadshistoria, period VI.

Dessutom kan nämnas ett fragment av ljusgrå kalksten, längd 45 mm, ett antal spikar av järn, längd 3–8 cm, delvis med kvarsittande trärester (kistor?) samt ett antal fragment av ca 3 cm breda järnbeslag.

Klockor¹⁰⁷

Två klockor hängde i (väst)tornet 1591 (PB vis). Den ena eller båda bortrövades av fienden 1611.

En ny klocka anskaffades några år senare. Rhezelius omtalar nämligen en klocka med inskrift på plattyska:

ARENT . KLEIMAN¹⁰⁸ . HEFT. MI . GATEN . DORKH .
FVRE . BIN . ICK . GEFLATEN . 1621 (= Arent Kleiman
har mig gjutit / Genom eld har jag flutit. 1621).

Denna klocka var kyrkans enda till 1765. Den uppgavs 1753 väga 2 skeppund, men den som skrev

Fig 185. Mynt, tvåsidig penning, präglad på Gotland ca 1140–1270.

*Double-sided coin, struck on
Gotland c 1140–1270.*

Fig 186. Mynt, $\frac{1}{2}$ penning, H-brakteat, präglad under 1360-talet.

*Coin, H-bracteate, struck during
the 1360's.*

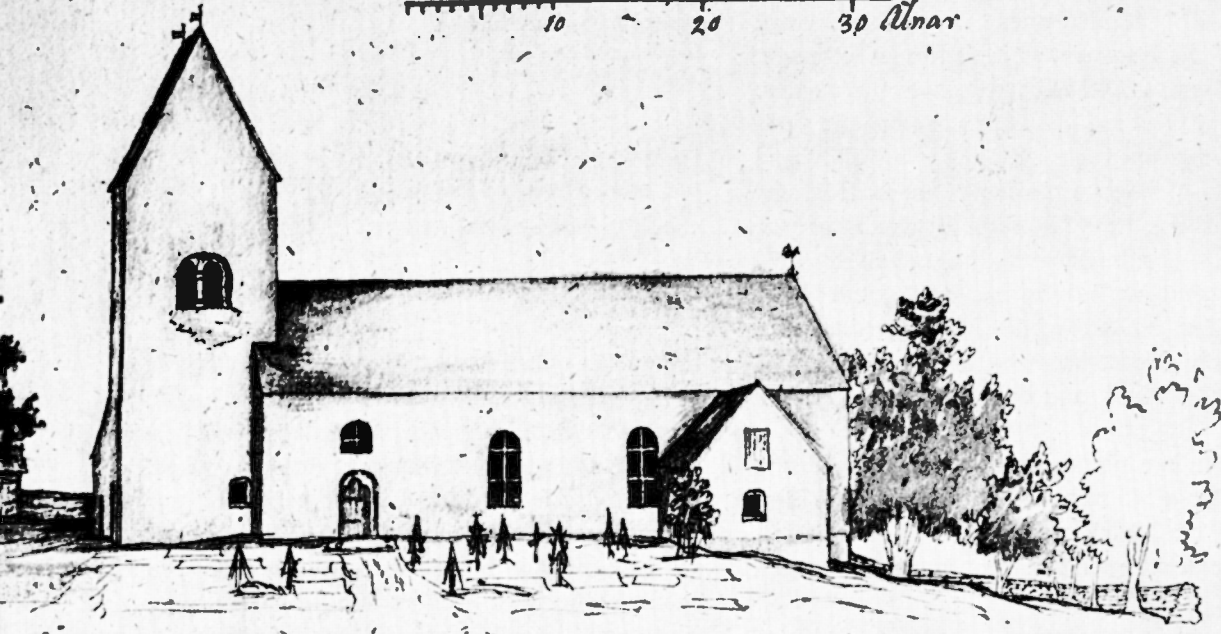
inventariet, var tydligen av en annan uppfattning, ty han gjorde tillägget: »hvar på man tviflar» (vis prot). 1758 hade en klockgjutare åtagit sig att gjuta om klockan, som då ansågs »rät ynkelig», men inte heller följande år fattade man beslut i frågan. Klockan göts slutligen om 1765, emedan den var så sprucken, att den snarast måste omgjutas (st prot), och samtidigt göts även en mindre klocka, båda i Karlskrona av Magnus Bergstedt.¹⁰⁹ Ingen av Bergstedts klockor är kvar — de är omgjutna, men ena sidans inskrift på storklockan är överförd på den nya klockan (se Nya kyrkan).

I slutet av 1500-talet ägde kyrkan inte mindre än fyra sanctusklockor, men de försvann under krigsoroligheterna 1611 och 1677.

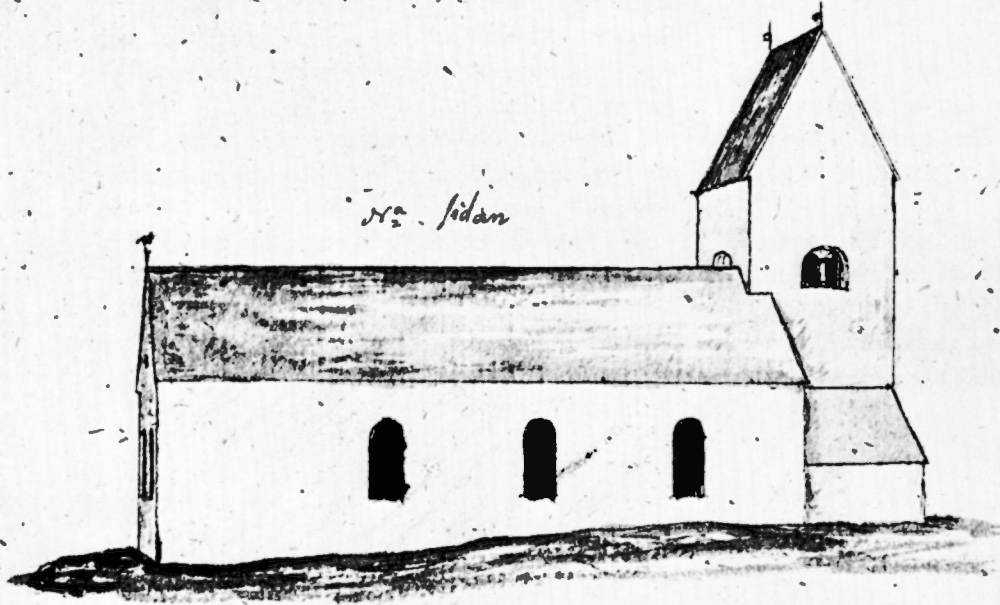
1679 inköptes en möjligen medeltida handklocka (den mindre av de i fig 231 avbildade) som ersättning för en som fienden tog 1677, och 1738 ytterligare en, från Stockholm. Den senare fick 1752 en ny ställning. Se vidare Nya kyrkan.

Långloth
 Apsidalskyrka p.g. spåren delinenski

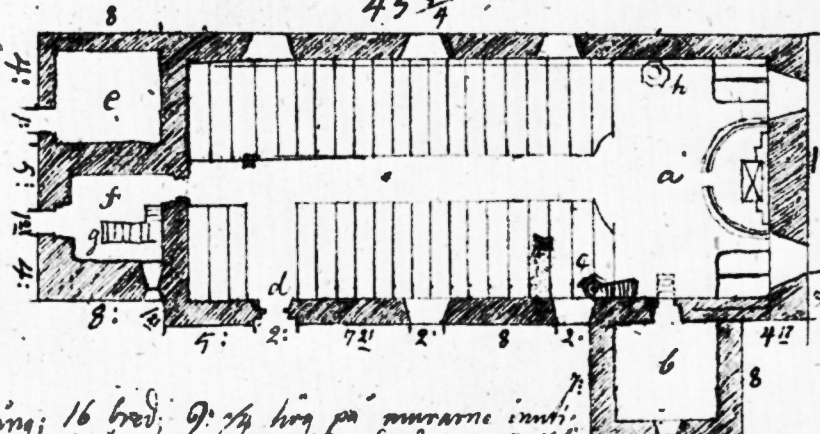
10 20 30 Alnar

no sidan

43 3/4

- a, Chor.
- b, Sargstuga.
- c, Predikstol.
- d, södra dörren
- e, förvarings-hus.
- f, Dörrhus.
- g, trapp till lekstuen.

Vid förbireja har i ju
 1861 war sakristia opp
 gjord vid Chorats norra
 sida.

39 al. lång; 16 bred; 9: 1/2 hög på murarne inuti.

LÅNGLÖTS NYA KYRKA

Byggnadsbeskrivning

Plan och material

Långlöts nuvarande kyrka (fig 16, 18 ff, 187 ff) består av ett påfallande rymligt långhus, till vilket ett litet romanskt torn, beskrivet ovan s 42 ff, är tillbyggt i väster. Även stora delar av långhuset utgörs av medeltida murverk från olika tider (se ovan, s 25–35 samt fig 13 ff). Norr om koret ligger en sakristia, byggd 1855. I vinkeln mellan västtornets norra mur och långhusgaveln låg en bod från 1796, riven 1969. Ovan s 131 ff har även skildrats, hur den medeltida klövsadelskyrkan år 1795–1796 förvandlades till ett ljust och luftigt kyrkorum i sin tids smak.

Kyrkans belägenhet på en sluttning mot Östersjön innebär bl a att dess västra ände ligger $1\frac{1}{2}$ m högre än den östra (räknat från trampflisan utanför västportalen, fig 23). Före utjämningsarbetena på kyrkogården (se Kyrkogård) var denna skillnad ännu större (se Gamla kyrkan). Den nu rådande nivåskillnaden framhävdes vid den senaste restaureringen. Då lämnades nämligen ett sockelartat parti runt hela kyrkan oputsat, vilket trappar av mot öster (fig 29, 84, 188). I det inre märks idag ingenting av markens lutning.

Alla väggar är murade av kalksten i skalmursteknik. Endast skorstenen är av tegel. 1969 avlägsnades alla äldre putslager och ersattes av ny puts som slammades och vitmålades. Genom putsen skymtar man nu de många igenmurade muröpp-

ningar och skarvar som påträffades och undersöktes 1969 (jfr fig 16, 29, 84, 87, 188, 195 f). — Före 1969 var murarna spritputsade och vitkalkade, med slätputsade fönsteromfattningar. Så även 1796. — De rundbågiga fönstrens bågar och spröjsar är nu målade i mörkbrunt. Tornets ljudluckor är svarttjärade.

Runt kyrkan löper en redan omtalad sockel, bildad av det från puts befriade murverkets nedersta del, som fogstrukits. Taklisterna, såväl på långhuset som på tornet, är av svartmålat trä (från 1795), på sakristian av slammad och vitmålade kalksten. För att göra det möjligt att täcka hela södra sidan med ett enda takfall, har man givit taklisten växlande bredd (se nedan). — Häng- och stuprännor av kopparplåt tillkom 1969. Stuprännan nära sydöstra hörnet betonar drastiskt hörnets överhäng (fig 16, 84, 87, 188).

Den nyupptäckta korportalen (fig 92 ff) och det samtidigt framtagna språnget mellan östtornet- koret och den s k långhusförlängningen (fig 84 f, 142, 188) är accenter, som på ett fördelaktigt sätt livar kyrkans långsträckta sydfasad i dag.

Ingångar

Kyrkans huvudingång är belägen i västtornets bottenvåning (fig 18, 51). Dess dubbelportar är av bonad ek med kopparnitar. Över ingången ett lågt och brett fönster. Allt från 1970, ritat av ark G

Fig 187. Långlöts nya kyrka och ett stycke av kyrkogården från söder och norr samt plan (förstoring). Teckning av N I Löfgren 1823, ATA.

The new church of Långlöt with part of the churchyard from S and N, and plan (enlarged). Drawing by N I Löfgren, 1823.

Fig 188. Kyrkan från söder. Foto S Hallgren 1972.
The church from S.

Fig 189. Kyrkan och kyrkogården från sydväst. Teckning (förstoring) av N I Löfgren 1817 (Åhstrand-Löfgren), ATA.
The church and churchyard from SW. A drawing (enlarged) by N I Löfgren, 1817.

Gerdsjö. Den stora hällen utanför ingången låg före 1970 utanför pensionärshemmets ingång. — Tidigare fanns i väster en dubbeldörr av grönmålat trä, klädd med vinkelställda, pärlspontade bräder och profilerat foder, likaledes av grönmålat trä (fig 191). Den tillkom troligen 1892 (se nedan, Restaureringar) och ersatte i sin tur en äldre dörr (fig 202), vilken av allt att döma tillkom 1846. Dessförinnan fanns på samma plats en smal, medeltida ingång (fig 14 f, se ovan, Gamla kyrkan).

Mitt i sydfasaden öppnar sig en stor portal med brunmålade dubbeldörrar och profilerad omfattning, formad av cement och kalksten (fig 196). Över ingången en platta av röd kalksten med inskrift i versaler:

RENOVERAD / 1892.

Denna ingång används endast vid begravingar. Trampflisan, i vars framkant årtalet 1846 är in-hugget, flyttades 1970 från sin ursprungliga plats innanför västportalen.

Längre öster ut, i korets södra mur, är en ursprunglig liten rundbågig portal, framtagen 1969 och restaurerad 1970 (fig 92 ff). Den är utförligt beskriven ovan (se Gamla kyrkan). Den moderna dörren av bonad ek med järnbeslag hänger på posternas utsida som en påminnelse om att korportalen under mycket lång tid tjänade som ingång till sakristia 2 (se ovan Gamla kyrkan).

Sakristian vid korets norra sida har mot väster en ingång med en enkel dörr av bonad ek från 1970. — Den ursprungliga dörren var klädd med pärlspontade bräder och hade en omfattning av i cement utförd kvarderimitation (fig 191) samt däröver årtalet 1855, sakristians byggnadsår.

Yttertak

Yttertaken är täckta av enkupigt tegel, helt om-lagda 1969 på ny panel. Långhusets södra takfall håller samman de olika delar, som tillsammans bildar den nuvarande sydfasaden. Tack vare taklisten, som genom varierande bredd följer det södra murkrönet (fig 84, 190), och det enhetliga sadeltak, som täcker hela långhuset, ger den långa och breda kyrkan ett harmoniskt intryck.

På tornets gavelspetsar kors av smidesjärn från år 1726. En flöjel i form av en tupp, kanske från 1796, kröner korets östra gavel.

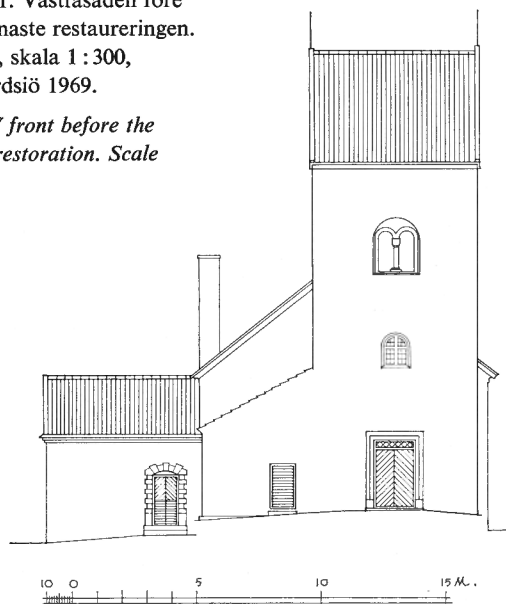

Fig 190. Kyrkan från sydväst med den norr om tornet belägna boden (riven 1969, jfr fig 187, 191). Portalerna samt fönstrens spröjsindelning från 1892. Foto J Roosval 1908.

The church from SW with the outhouse N of the tower (demolished in 1969; cf figs 187, 191), the portals and the window tracery dating from 1892.

Fig 191. Västfasaden före den senaste restaureringen. Uppm, skala 1 : 300, G Gerdsjö 1969.

The W front before the latest restoration. Scale 1 : 300.

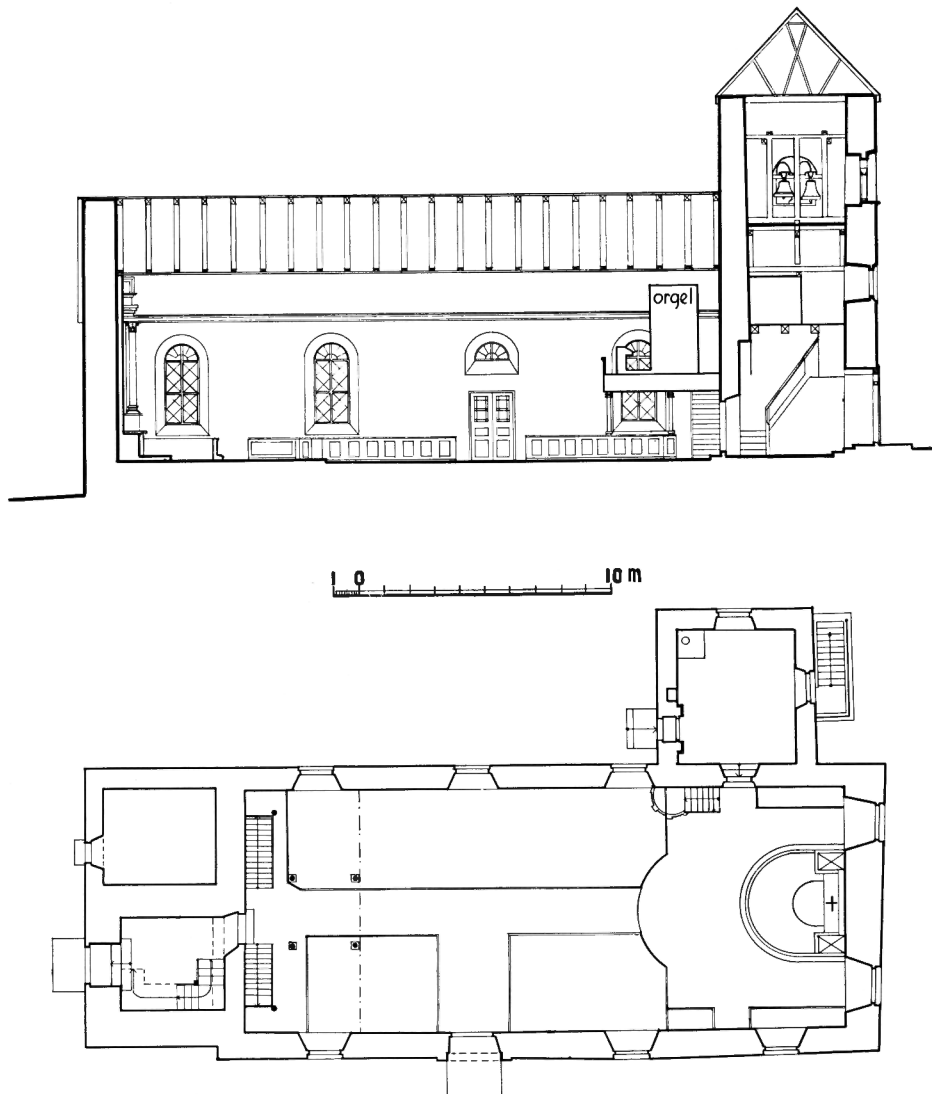

Fig 192. Längdsektion mot söder och plan efter restaureringen 1892. Uppm, skala 1 : 300, S Hesselgren & S Fränne 1931.

Longitudinal section looking S and plan after the restoration of 1892. Scale 1 : 300.

Interiör

De vitmålade dubbeldörrarna mellan vapenhuset och kyrkorummet tillkom 1795. Innanför sydportalen är ett litet vindfång med vitmålade dörrar från 1892 med glasade innerdörrar, se fig 192, ändrade 1937. Mellan koret och sakristian är också en dörr med ett stort, plant kors på den inåt koret vända sidan.

Väggarna i hela kyrkan befriades 1969 från all gammal puts och färg samt putsades om 1969–1970. Långhusets mäktiga trätunnvalv är nu ljst blågrönt, medan den profilerade taklisten av trä är vitmålad, liksom de 1970 nyputsade väggarna.

Sakristians innertak och skåpinredning tillkom 1969 (fig 201). De är laserade i en ljus träfärg.

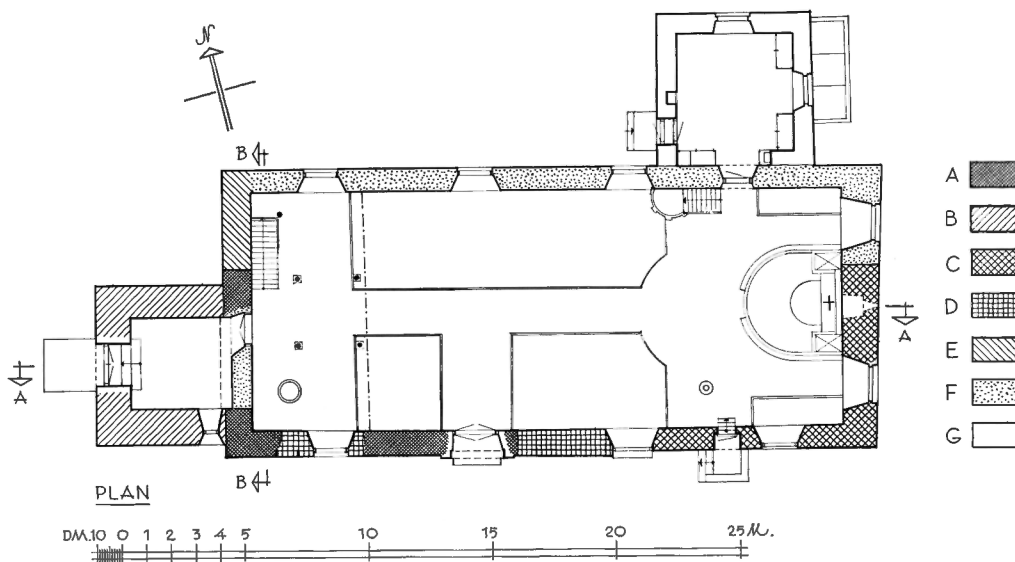
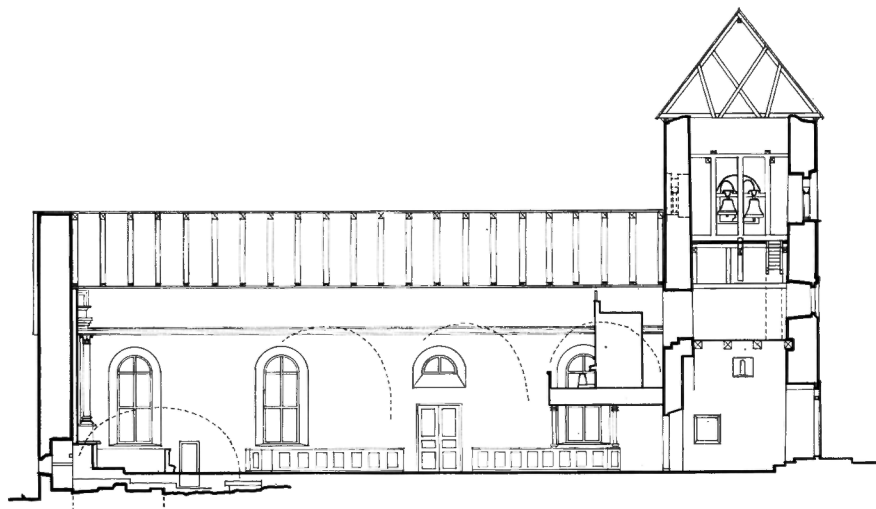
Vapenhusets golv är ett gammalt kalkstensgolv, i kyrkan och sakristian är däremot trägolv: gran från 1892 i långhuset, furu från 1969 i koret och sakristian. Före 1969 låg korets golv ett lågt steg (6 cm) högre än långhusets (fig 192). 1700-talsgolvet ligger kvar under långhusgolvet.

Från korets södra sida leder sedan 1969 några steg av kalksten ned mot korportalen. Översidan av dess sekundära tröskel är numera synlig från insidan.

Fönstren är kopplade. I deras vitmålade inner-

Fig 193. Längdsektion mot söder samt plan efter restaureringen 1969–1970. Uppm, skala 1 : 300, R Boström, J Söderberg & P Olsson 1969–1970.

Longitudinal section looking S and plan after the restoration 1969–1970. Scale 1 : 300.

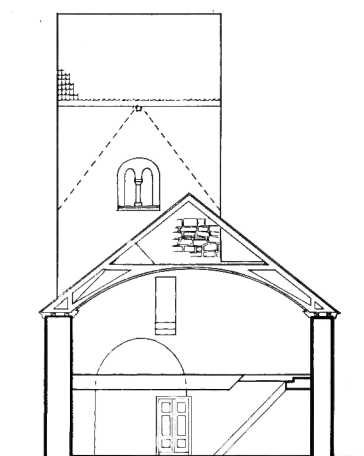

bågar är antikglas insatt. Sakristians fönster är nu blyinfattade. Före 1969 skyddades de av smidda järngaller.

En modern besökare får ett gott begrepp om den nya kyrkans storlek i förhållande till den gamla genom upplysningarna, att det norra bänkkvarters fasad ligger rakt över klövsadelskyrkans nordmur, att det gamla koret är lika långt som det nuvarande samt att innersmygen i Håkan Tannas sydportal (S, fig 36 ff) är nästan identisk med den i fönstret (Ä), fig 19, 23. Jfr fig 17.

Ute i vapenhuset i västtornets bottenvåning förde före 1969 en trätrappa, omgjord av den gamla läktartrappan, upp till den högt belägna första tornvåningen (fig 192). Trappan gick ett kort stycke utmed östra väggen, varefter den fortsatte mot väster utmed södra väggen samt några få steg utmed västra väggen. Trätrappan slopades 1969 och ersattes med en i västra långhusmuren bakom orgeln uppbruten ingång med brandsäker dörr (fig 52, 193).

Som redan är omtalat ovan (se Gamla kyrkan),

SEKTION B-B.

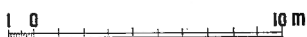
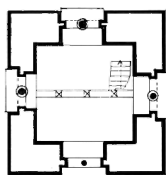

Fig 194. Tvärsektion mot väster genom långhuset efter restaureringen 1969–1970 (jfr fig 52) samt plan av klockvåningen. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1972.

Cross section of the nave, looking W, after the restoration 1969–70 and plan of the bell chamber. Scale 1:300.

var första tornvåningens sydöstra hörn avdelat till ett sockenmagasin och arkiv med hjälp av en trävägg (fig 192). Dess dörr utgjordes av ryggstycket till den av Anders Dahlström då utförda altarpopsatsen av 1751 (fig 169 ff). Denna inredning avlägsnades 1969, varvid dörren togs tillvara.

Västornets nuvarande utseende överensstämmer i övrigt med vad som framgår av beskrivningen ovan (se Gamla kyrkan).

Bod

Före 1969 låg en bod under tegeltäckt sadeltak i vinkeln mellan västornets norra mur och det nya

långhusets västgavel (fig 187 f, 189 ff), Löfgren kallade det för förvaringshus, i senare tid benämnt vedbod. Som redan är omtalat, revs det 1969, innan det hunnit dokumenteras tillfredsställande (se nedan, Restaureringar). Det beskrivs, så gott det går, ovan (se Gamla kyrkan, Byggnadshistoria, period X). Av allt att döma, tillkom det 1796, sedan själva kyrkans exteriör stod färdig, putsad och vitkalkad.

Uppvärmning

En sk värmeugn insattes 1899 vid norra långväggen, »hvilken på tillfredsställande sätt uppvärmer kyrkan» (Ämb ber 1904). Även sakristian var då försedd med en värmeugn, dvs kamin, placerad i nordvästra hörnet. Denna var sannolikt äldre än den i kyrkorummet, ty redan 1902 eller 1903 ersattes där en förbränd järnkamin med en ny (inv 1904).

I samband med restaureringen 1937–1938 (se nedan) installerades värmeledning med lågtrycksånga i kyrkan, med en värmekammare under sakristian. Detta värmesystem byttes ut 1968. 1958 utfördes en elektrisk installation för kraft, belysning och orgelfläkt.

Restaureringar m m

Utöver fortlöpande underhållsarbeten av vanligt slag har kyrkan varit föremål för flera omfattande reparationer eller restaureringar.

1846 skedde en del förändringar i vapenhuset. Årtalet förekommer dels på en trappsten, som före 1969 utgjorde det nedersta steget på insidan av västportalen, dels på en putsbit, som 1969 påträffades instucken i fyllnadsmurverket i gluggen (V). Av allt att döma, ersattes den romanska västportalen 1846 med en ny, troligen den, vars dörr numera sitter i en sommarstuga i Lökenäs, Glömminge sn (fig 202).¹¹⁰ Samtidigt igenmurades fönstret i västtornets södra mur från 1758 av »I P S», vars initialer är inristade på det redan omtalade putsfragmentet.

Dörrarna är lejongula med starkt blå detaljer, nämligen ornament, utsågade i tunt trä, samt speglarnas ramar. Enligt uppgift skall färghållningen vara den ursprungliga. Baksidan har i senare tid klätts med masonite eller liknande samt målats

Fig 195. Kyrkan från nordöst. Det forna östtornets nordöstra hörn avtecknar sig genom putsen (jfr fig 26). Vid pilen är några verkstycken inmurade (jfr fig 150 ff). Foto R. Boström 1972.

The church from NE. The NE corner of the former E tower can be discerned through the plaster (cf fig 26). The arrow indicates some pieces of tooled stone built in (cf figs 150 ff).

ljusblå. Dörrarnas sammanlagda bredd, inklusive karmen, är 130 cm, höjden 172 cm. Måtten visar att dörrarna inte kan ha tillhört någon annan ingång i Långlöt än den västra.

Dörrarna skall enligt traditionen ha kommit från Långlöt kyrka, men det berättas inte, i vilken av kyrkans ingångar den suttit, ej heller vilket år överflyttningen skedde. Först sattes de upp i ett missionshus i Glömminge, varefter de 1929 förvärvades av modern till den nuvarande ägaren och fick sin nuvarande användning. Med tanke på kyrkans här framlagda byggnadshistoria, kan det ha skett år 1892 eller något senare.

En av förutsättningarna för att dörrarna kan ha suttit i västportalen i Långlöt är, att de som krön kompletteras med ett lågt, brett fönster. Samma år som portalen gjordes om, murade man, som nämnt, även igen fönstret (V), något som knappast skulle ha skett, om man inte samtidigt hade skaffat ersättning för det igenmurade fönstret. (Fönstret [D] var under den tid det gäller här ännu igenmurat och skulle så förbli ända till 1969.)

När portalen gjordes om 1846, tog man ett stycke av en medeltida gravsten (fig 181, se Gamla kyrkan) och använde som avtäckning samt en del av samma sten i tröskeln. Det årtal härför, som

Fig 196. Långhusets stora sydportal från 1892 (Å i fig 23). T h skymtar det äldsta långhusets sydöstra hörn (C 1, fig 23), t v avtecknar sig resterna av ett fönster (T i fig 23, 46). Foto S Hallgren 1972.

The large portal of the nave, erected in 1892 (Å in fig 23). To the right can be seen the SE corner of the oldest nave (C1 in fig 23); to the left are remains of a window (T in fig 23; 46).

Fig 197. Interiör mot öster. Foto S Hallgren 1972.

Interior looking E.

Fig 198. Interiör mot väster. Foto S Hallgren 1972.

Interior looking W.

uppges i domkap (inv 1851) är visserligen 1849, men måste vara en felskrivning för 1846.

För den nuvarande, mer än 3 m höga och 170 cm breda dörröppningen i västtornets västra mur är Lökenäsdörrarna alldeles för små. Även om man till höjdmättet, 172 cm, lägger 25–30 cm för ett lågt fönster samt 10–12 cm för en hög tröskel, blir höjden ändå inte mer än ca 215 cm.

Räknar man med, att läktaren även efter ombyggnaden 1795–1797 var identisk med den som byggdes 1668 (jfr Gamla kyrkan, Byggnadshistoria, period X), var utrymmet under densamma ganska lågt. Avståndet mellan golvet och den i tornbågen

inmurade bärlinan är endast 235 cm (fig 52). Fönstret (V), som enligt arkivalierna var placerat under läktaren, sitter 230 cm över golvet i vapenhuset. Till detta låga utrymme passar Lökenäsdörrarna (fig 202) bättre än de som byttes ut 1969 (fig 191).

Den gamla altaruppsatsen av Dahlström (fig 169 ff), som hade övertagits av Nya kyrkan, ersattes inte förrän 1854 av en som i storlek bättre passade i det stora kyrkorummet (fig 204, se nedan). Samma år flyttades predikstolen (fig 208 ff) till korets norra sida.

1855 revs den sydliga sakristia 2 och ersattes

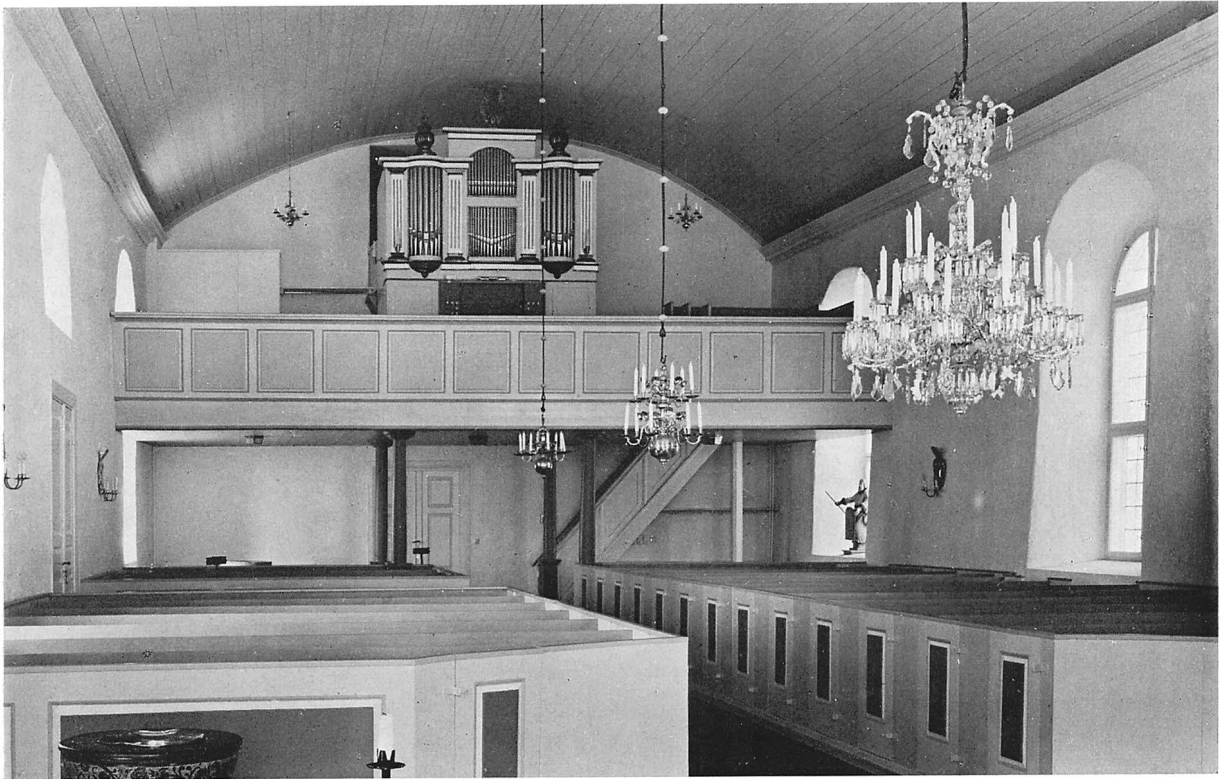

Fig 199. Korets södra vägg med korportalens insida. Dopfunt från 1668 (se fig 217–218), två sanctusklockor (fig 231) samt ett krucifix, som ursprungligen tillhört altaruppsatsen i fig 169–176. Foto S Hallgren 1972.

S wall of chancel with the inside of the chancel portal. The font dates from 1668 (see figs 217, 218); two sanctus bells (fig 231) and a crucifix which belonged originally to the reredos in figs 169–176.

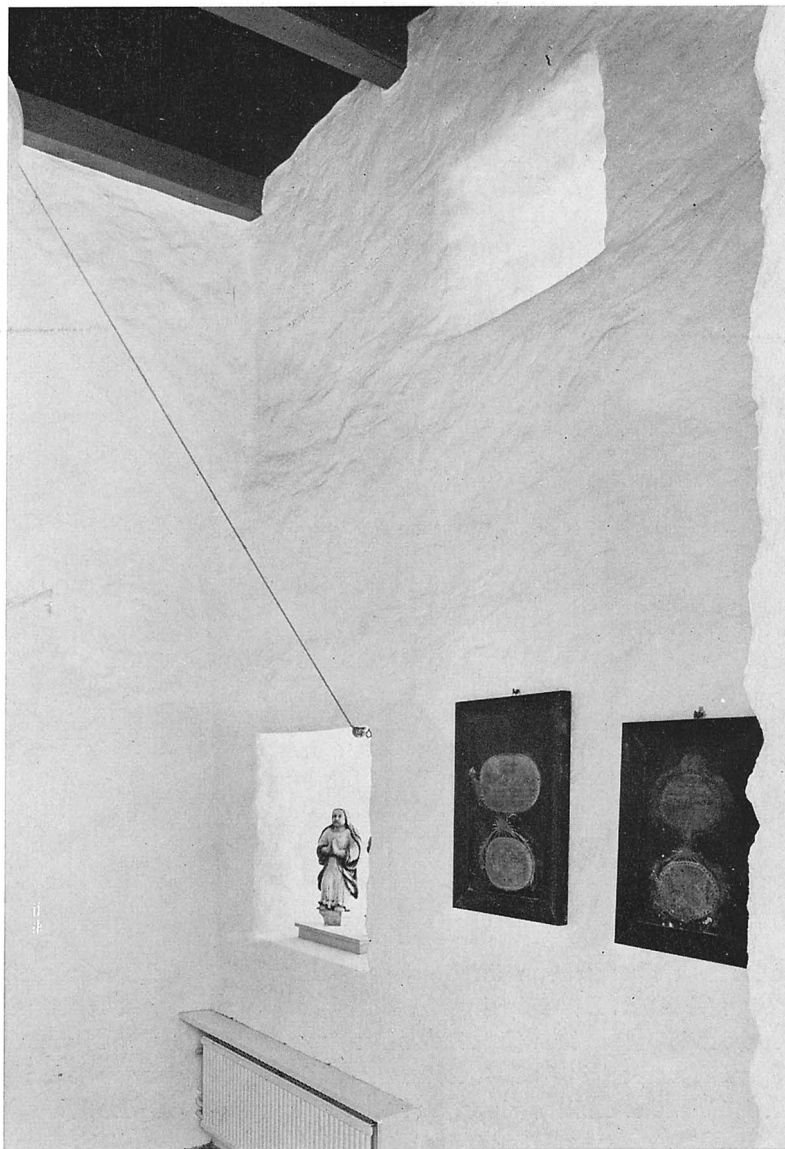
med den nuvarande vid korets norra sida (fig 191 ff, 201). Efter rivningen murades korportalens samt den yttre vinkeln mellan koret och långhuset igen. Fyllnadsmurverket drogs ut så långt österut, att hela korportalens med dess omgivande mur dolles fullständigt. Utsalningens tunnaste del utgjordes av grova plankor av furu. Deras framsida rug-

gades upp genom yxhugg, för att putsen skulle fästa bättre, och av samma orsak drev man in grova, handsmidda spikar i det släta, medeltida murverkets fogar (fig 101). Plankorna spikades fast vid kraftiga kilar av ek, som drivits in i fogarna (fig 203).

Fönstret (X 3) närmast SV hörnet flyttades in

Fig 200. Vapenhusets södra vägg, nederst fönstret (V), överst gluggen (D), jfr fig 23. På väggen två minnes-tavlor från 1800-talets förra hälft, i fönstersmygen Jungfru Maria (se vidare fig 175). Foto S Hallgren 1972.

S wall of the porch, below the window (V), above opening (D), cf fig 23. On the wall are two memorial tablets dating from the first half of the 19th century. In the window splay is a figure of the Virgin (see also fig 175).

ett gott stycke innanför murlivet och murverket under taklisten omedelbart öster om fönstret murades om i liv med östtornets (fig 159). I samma mån omformades taklisten och gjordes bredare där murlivet låg längre in. Yttertakets södra fall anpassades också efter det oregelbundna murlivet och lutar svagt mot sydöst. Skuggan under takfoten visar, hur de olika delarnas murliv ligger innanför eller utanför varandra. Fönstret (Q) i dess sista, rektangulära utformning murades igen och ersattes med fönstret (Z 1).

1892 genomgick kyrkan en grundlig reparation.

Man murade igen Håkan Tannas sydportal (fig 36 ff) och ersatte den med ett stort fönster (Ä, fig 36), strax öster om ett äldre fönster (X 1). — En ny och stor sydportal (Å, fig 196) togs upp längre österut, nära det romanska långhusets sydöstra hörn och försågs med ett vindfång med glasfönster (fig 192). Samtidigt ändrades det höga fönstret (X 2) till en lunett.

En ny läktare, större än den gamla och 55 cm högre, byggdes i långhusets västra del och med upp-gång från detta. Troligen var det nu, som den ute i vapenhuset belägna delen av gamla läktaren slo-

Fig 201. Interiör av sakristian mot söder. Ljuskronan av silverbronserad gjutmetall inköptes 1884, skåpen tillverkades 1969. Foto S Hallgren 1972.

Interior of the vestry looking S. The chandelier, of cast metal covered with silver bronze, was purchased in 1884, and the cupboards were made in 1969.

pades och dess trappa ändrades om till vindstrappa (fig 192). Dörröppningen i tornbågens överdel murades också igen (fig 52 G). Det stora, rundbågiga fönstret (X 10) i västtornets västfasad (fig 51, 191) ersatte en liten glugg, av allt att döma medeltida. Västportalen förstörades (fig 51, 190 ff) och alla fönster fick nya bågar med indelning av diagonala spröjsar (fig 190, 192). Slutligen lades ett nytt golv över det gamla 1700-talsgolvet, med korets golv beläget endast 6 cm högre än långhusets (fig 192).

Sannolikt var det 1892 som det stora trätunnvalvet över kyrkorummet dekorerades med målad indelning i gråvita fält med ramar och vegetativa hörnornament i mörkbrunt (synlig på fotos av A Edle 1931, ATA). — Troligen var det samtidigt som innerväggarna överströks med rödgrå färg och gråvita ramar omkring fönstren. Bänkar, innerdörrar och läktartrappor målades i ekfärg, medan

läktarbröstningens och altarringens målning blev mörkbrunt, vitt, blågrått och guld.

1937–1938 restaurerades kyrkan efter ritningar av ark Sven Rosman 1934 i enlighet med ett av ark E Leffler uppgjort program (1932) och i samarbete med konservator Sven Wahlgren. Väggarnas puts bättrades och vitkalkades utan och innan. Kyrkorummet fick en övervägande ljusgrå färgställning med små accenter i blått och guld.

Fönstren fick nya bågar, vars spröjsindelning utgör en återgång till den gamla. I samband med värmeinstallationen byggdes en värmekammare under sakristian och i kyrkan bröts golvet delvis upp. Värmeledningsrör lades ned, dels på tvären under korgolvet, dels utmed insidan av den likaledes under långhusgolvet belägna medeltida nordmuren. Tyvärr gjordes inte någon byggnadsarknologisk undersökning i samband med dessa arbeten. Därigenom medförde den därefter följande restau-

eringen (1969–1970, se nedan) stora överraskningar, till glädje för forskningen, samtidigt som undersökningsarbetet blev ovanligt komplicerat, tidsödande och kostnadskrävande.

1968 installerades ett nytt värmesystem, utan att tillstånd hade inhämtats från vederbörande myndigheter, varav följde, att inte heller denna gång någon undersökning under golvet företogs.

På försommaren 1969 påbörjades en sedan länge förberedd restaurering, som blev mer genomgripande än den ursprungligen var avsedd att bli, bl a på grund av att kyrkans underhåll inför den planerade restaureringen varit helt eftersatt under lång tid.

Redan omkring 1960 hade stadsarkitekten Nils Carlgren i Kalmar börjat utarbeta ett restaureringsförslag. Efter hans död övertog en annan Kalmararkitekt, Gösta Gerdso, uppdraget. Nu, liksom 1938, anlätades Sven Wahlgren som konservator. Entreprenör var byggnadsfirman Bröderna Olsson i Färjestaden och som Riksantikvarieämbetets kontrollant deltog författaren. Den högtidliga återinvigningen ägde rum 18 dec 1970.

Murarna — både i exteriören och i interiören — befriades 1969 helt från gamla putslager, varvid för kyrkans byggnadshistoria värdefulla iakttagelser kunde göras (jfr ovan, Gamla kyrkan). Även en omläggning av korgolvet medförde ett rikt byggnadsarkeologiskt material, då stora delar av det medeltida koret grävdes ut. Det visade sig, att korgolvets regler i stor utsträckning bestod av medeltida takbjälkar (fig 77 f; se Gamla kyrkan, Långhusvinden). Ett stort antal föremål sållades fram, bl a skärvor från en glasmålning (fig 161), ett 70-tal medeltida mynt (fig 185 f), delar av ett Limogeskrucifix (fig 167 f), fragment av en täcksten till

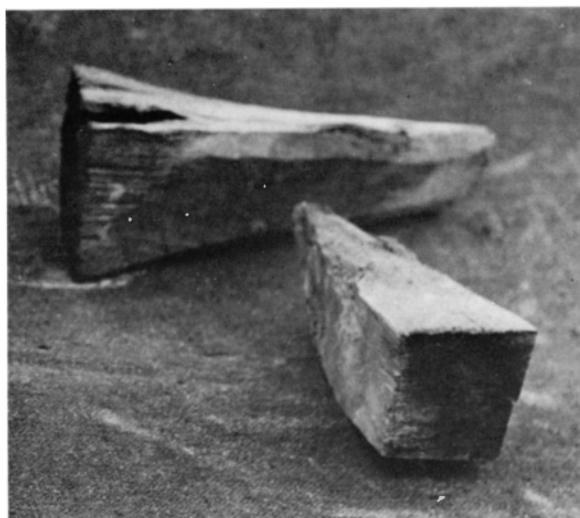
Fig 203. Två ekluggar från 1855 års ombyggnad. Ett stort antal liknande pluggar var indrivna i fogarna på östtornets södra mur. I dem spikades grova furuplankor fast som en utjämning av väggen. Hela ytan täcktes därefter med grov spritputs. Foto R Boström 1969.

Two oak plugs from the rebuilding in 1855. A large number of such plugs were driven into the joints of the S wall of the E tower. Thick deal planks were nailed to them to level off the wall. The whole surface was then covered with rough-cast.

Fig 202. Dörrar på en sommarstuga i Lökenäs, Glömminge sn. Troligen tillverkade 1846 för Långlöts kyrkas västportal, vilken gjordes om 1892 och 1969. Foto R Boström 1971.

Doors from a summer cottage in Lökenäs, parish of Glömminge. Made probably in 1846 for the W portal of Långlöt Church, which was re-made in 1892 and 1969.

högaltarets relikgömma (fig 166) samt en stenkub som antagligen har täckt för relikgömman i det äldsta stenaltaret (fig 165), närmare beskrivna ovan (Gamla kyrkan, Lösfynd samt Glasmålningar).

För att göra koret tillgängligt för undersökningar även i framtiden, lades det nya korgolvets regler på glest ställda plintar, en lucka togs upp i altarets södra kortsida (fig 205) och innanför denna placerades en stege ner till det låga utrymmet under korgolvet (fig 27, 91, 97 f, 109 ff, 116 ff, 193), belyst av en sladdlampa och den lilla gluggen (H). Den nyupptäckta korportalen (fig 92 ff) restaurerades och försågs med trappor både på utsidan och insidan (fig 193).

Även långhusvinden är nu lättare tillgänglig, i det att dess västra del fått elektrisk belysning. Innan det nya yttertaket lades på, flyttades de medeltida takbjälkarna, kyrkans likbårar och andra skrymmande föremål upp på långhusvinden. — Yttertaket fick stup- och hängrännor av koppar.

Ett par bänkar framme i koret samt alla under läktaren belägna bänkar avlägsnades och predikstolen fick ny trappa. Södra läktartrappan togs bort, så att det blev bättre plats för kören på läktaren. Sakristian fick ny skåpinredning, nytt inmertak och nytt golv. Orgelverket förnyades, men

fasaden bibehölls. Färgsättningen av kyrkorummet utfördes av Sven Wahlgren.

Dekorationsmålningar

En starkt blå och grå draperimålning, tecknad med kraftiga konturer i svart, finns bevarad bakom 1854 års altare och försvinner uppåt bakom altaruppsatsen. Två lodräta linjer på 265 cm avstånd från varandra (fig 27) visar altarets längd eller bredden på den altaruppsats, som tillverkades 1751 för Gamla kyrkan (fig 169 ff) och som även prydde Nya kyrkan ända till 1854. Draperiet är målat med limfärg på ett tunt, vitkalkat lager, som lossnar lätt. Datering: 1700-talets sista år eller 1800-talets början.

Som redan är omtalat, utfördes dekorationsmålningar 1892 (eller 1854?) dels på väggarna, dels på trätunnvalvet. De förra gjordes gråröda och omkring fönstren målades gråvita ramar. Valvet fick en indelning i gråvita fält, omramade av sirliga, mörkbruna ramar med vegetativa hörnornament. Hela denna målade utsmyckning avlägsnades 1937 och är nu endast synlig på äldre fotografier, bl a tagna för SvK av A Edle 1931 (ATA).

Ett målat draperi på norra väggen, bakom predikstolen, vilket också är synligt på A Edles fotos, tillkom antingen 1854 eller 1892. Avlägsnat 1937.

Inredning och inventarier

Altare, altarprydnad

Altarbord av trä, samtidigt med altartavlan (1854, se nedan). — Den stora altaruppsatsen (fig 204) dominerar nu kyrkorummet (fig 197). Den tillkom sommaren 1854 och består av en arkitektonisk uppbyggnad av trä omkring en stor oljemålning. Två kraftiga kolonner med förgyllda kompositakapitel bär upp en bruten gavel, i vars mitt är en strålände, förgylld sol med Guds öga. Centralpartiet består av en framställning av Korsbärandet, utförd av den mångkunnige S G Lindblom¹¹¹ i Kalmar. Han har försett flera öländska kyrkor med altartavlor. Kompositionerna hämtade han från berömda mästareshverk, i Långlöt är det Rafaels Korsbärandet (1517) i Prado, Madrid. Traditionen

uppges att Lindblom använde sockenbor som modeller i sin målning.

Färgskalan är dov: brunt hår, varm karnation (soldaterna solbrända), brutna färger i dräkterna: blågrått, blått, rödbrunt, samt grågrönt landskap. Tavlaens ryggstycke är mörkt blågrått, den arkitektoniska omramningen med kolonner och pilalstrar samt gaveln vita med förgyllda detaljer, plintarna grå.

På predellan en svart tavla med guldrum och följande inskrift med guldbokstäver: HAN BAR SITT KORS IOH 19:17 / OCH HVILKEN SOM ICKE BÄR SITT KORS OCH FÖLJER MIG HAN / KAN ICKE VARA MIN LÄRJUNGE LUC XIV: 27.

Konsvererad av Sven Wahlgren. — Före 1969

Fig 204. Altaruppsats från 1854 med en oljemålning, föreställande Korsbärandet, utförd av S G Lindblom i Kalmar efter Rafaels berömda målning (1517) i Prado, Madrid.

Reredos dating from 1854 with an oil-painting of Christ Bearing the Cross, by S G Lindblom, Kalmar, after Raphael's famous picture (executed in 1517) in Prado, Madrid.

var fyra statyer från Anders Dahlströms altartavla (fig 172f, 175) placerade tillsammans med altaruppsatsen. De står nu dels under läktaren, dels i vapenhuset och beskrivs ovan (Gamla kyrkan).

Före 1854 stod en äldre altaruppsats invid korets östra vägg (fig 169 ff, närmare beskriven ovan, se Gamla kyrkan). Den var tillverkad 1751 av Anders Dahlström d ä (not 91). Delar av densamma står nu uppställda i kyrkan, dels ett krucifix på södra korväggen (fig 174, 199), dels fyra andra statyer: Moses och Johannes Döparen under läktaren (fig 172 f), de sörjande Jungfru Maria och Johannes Evangelisten ute i vapenhuset (fig 175). Figurernas övermålning, fr a de vita draperierna, tillkom kanske 1854.

Överstycket (fig 169 ff) förvaras nu i prästgårdsflygeln.

På väggen bakom det nuvarande altaret finns spår av en draperimålning, tecknad med svart och målad blå i många starka nyanser. Den framhävde 1751 års altaruppsats. Två lodräta, svarta linjer (fig 27) visar, hur långt det gamla altaret var, nämligen 265 cm. Avtrycket av altaret upphör nedåt i jämnhöjd med 1796 års golv och försvinner upptill bakom den nuvarande altaruppsatsen.

Altarring

Rymlig, halvrund, slutet altarring, öppen framtill, från 1796. Vit med ljusst skärgrå speglar. Knäfallet

Fig 205. Södra sidan av altaret i fig 204 med en inspektionslucka från 1969, genom vilken man kan komma ned under korgolvet. Foto S Hallgren 1972.

S side of the altar in fig 204, with an inspection opening made in 1969, through which it is possible to descend below the chancel floor.

blågrått med klädsel av handvävt, gult tyg. — 1892 var färgerna ekimitation, blått, vitt och guld. Knäfallet var samtidigt klätt med mörkröd plysch.

Medeltida träskulptur

På norra sidan av koret är en medeltida madonnaskulptur av ek uppsatt på en konsol (fig 1, 206 f). Hon framställs sittande på en slät bänk, täckt av en dyna. Huvudet är vänt åt höger och hon vrider överkroppen åt samma håll. Draperingen i hennes dräkt betonar kroppens rörelsemotiv.

Ansiktet är ovalt med hög, slät panna. Dragen är lugna. De stora ögonens övre kontur är mer välvd än den nedre och ögonbrynen tämligen högt uppdagna. Munnen är liten och sluten, man tycker sig ana skynten av ett leende.

Det vågiga, mittbenade och utslagna håret är synligt under det långa huvuddoket. I hjässan ett hål. Den fotsida klänningen har vid urringning och åtsittande, långa ärmar. Den faller i tunna veck

nedanför det lätt åtdragna, smala skärpet med fyrkantig sölja och lång, mjukt nedhängande tamp. Under klänningsfållen skymtar fötterna i spetsiga skor. Över klänningen bär hon en vid, veckrik mantel, som faller i mjuka flikar.

Madonnans högra underarm är riktad framåt, men avslagen strax nedanför armbågen. Hennes vänstra hand håller med ett löst grepp om Jesusbarnet, som står på hennes vänstra knä. Hans huvud och axlar samt vänstra hand saknas. Den fotsida dräkten har långa, ej så vida ärmar och slätt liv. Under det smala bältet faller den i raka, parallella veck. Barnets bara fötter skymtar under fållen. I höger hand håller han i ett stadigt grepp en långt utdragen flik av moderns dok, som i en mjuk båge sträcker sig över hennes bröst.

Bilden är sprucken och maskstungen samt skadad även på annat sätt. Endast obetydliga spår av kreddering och färg återstår. Madonnans klänning har varit klarröd och hennes mantel blå med guldspår (stjärnor?) och foder i samma röda färg som klänningen.

Höjd 102 cm, fotplattans bredd 43 cm. — Aron Andersson¹¹² jämför skulpturen med de berömda glasmålningarna i Lye kyrka¹¹³ och anser den vara tillverkad i Lübeck på 1320- eller 1330-talet. — Kalmar utst kat nr 25.

Anders Billow återfann madonnabilden 1912, upplagd över takbjälkarna i den bod som före 1969 var belägen i vinkeln mellan västtornet och långhuset.

Predikstol, timglas

Predikstolen (fig 208 ff), som sedan 1854 är uppsatt på norra sidan av koret, är till största delen tillverkad 1763 av Anders Dahlström d y.¹¹⁴ Tre sidor av den oregelbundet femsidiga korgen (jfr planerna 192 f) består av skulpterade fält, skilda åt av kolonner i korintisk stil. I de firsidiga speglarna med avskurna hörn framställs följande scener i relief: 1. (Fig 209.) Den kristna Tron stående på jordklotet. Överst Guds öga. På ömse sidor om jordklotet två tillbedjande änglar. — 2. Jesus och den samaritiska kvinnan vid brunnen. — 3. (Fig 210.) Kristus lärar i templet eller Kristus undervisar Maria, Lasarus' syster.

Den första scenen (fig 209) skiljer sig stilistiskt

Fig 206. Madonna av ek, tyskt arbete från 1300-talets början (jfr omslaget samt fig 1 och 207). Foto H Hultgren 1962.

Figure of the Virgin, German work dating from the beginning of the 14th century (cf cover and figs 1 and 207).

starkt från de båda övriga. Figurerna har oproportionerligt stora huvuden och alltför små händer. Detta fält är utfört av en till namnet okänd träsnidare, mindre skicklig än Anders Dahlström d y. Sannolikt är hela denna sida av predikstolen sekundär, från 1854, det år predikstolen flyttades till korets norra sida. Jfr nedan.

Ljudtakets pryds på ovansidan bl a av skulpterade voluter och akantusornamentik samt kröns av en

liten ängel med älskliga drag som håller ett svärd och en bok (fig 211). Takets undersida är målad starkt blå. I dess mitt är skulpterad en förgylld sol, ur vilken den Helige Andes duva hänger ned. Ljudtakets planform motsvaras inte alls av korgens (fig 208), den förra kan närmast beskrivas som en kvadrat med avskurna hörn och den fria sidan utbuktande.

Färgskalan är i huvudsak vit och ljusgrå med

Fig 207. Detalj av fig 206. Foto S Hallgren 1972.

Detail of fig 206.

Fig 208–211. Predikstol tillverkad 1763 av Anders Dahlström d y, sannolikt omgjord 1854. Foto S Hallgren 1972.

Pulpit made in 1763 by Anders Dahlström the younger, probably re-made in 1854.

Fig 209. Detalj på predikstolen i fig 208–211: spegel nr 1 med en framställning av den kristna Tron med två tillbedjande änglar, troligen från 1854. Foto S Hallgren 1972.

Detail of pulpit in figs 208–211: panel no 1 with a representation of the Christian Faith with two worshipping angels, probably dating from 1854.

förgyllda accenter. Även de pålagda ornamenten och den i träsnideri utförda frans, som hänger ned från takets undersida, är förgyllda. Karnationen är vit eller ljusgrå, hår och skägg mörkbruna, dräkter helt eller delvis förgyllda, draperierna i bakgrunden rosafärgade, himmel ljusblå, arkitektur skär med förgylld rustik. Jordklotet på första spegeln är blått och änglarna har förgyllda vingar. På korgens undersida har färgen flagnat, så att man därunder skymtar en marmorering, målad i starkt brunt och gult.

Enligt äldre beskrivningar¹¹⁵ av predikstolen, gjorda medan den ännu var placerad vid södra korväggen (jfr fig 187), var korgen prydd av endast två skulpterade speglar. Om man rekonstruerar predikstolskorgen i överensstämmelse med ljudtaket, skulle de båda av Dahlström utförda speglarna lämpligen pryda de mot långhuset vända sidorna, medan den tredje sidan utgjordes av korväggen och den fjärde öppnade sig mot trappan.

Predikstolen tillverkades ursprungligen för Lång-

Fig 210. Detalj av predikstolen i fig 208–211: spegel nr 3: Kristus lär i templet eller Kristus undervisar Maria, Lasarus' och Martas syster. Foto S Hallgren 1972.

Detail of pulpit in figs 208–211: panel no 3: Christ in the Temple (cf Luke ii.42–46), or Christ Teaching Mary, the sister of Lazarus and Martha (Luke xi.38–42).

löts gamla kyrka (jfr ovan) och uppsattes då på södra sidan av koret, vid ingången till den sydliga sakristian. Denna placering bibehölls även efter den stora ombyggnaden 1795–1796 (fig 187).

Inte förrän 1854 flyttades den till sin nuvarande plats. Troligen var det i samband därmed som dess korg förstörades och försågs med ännu ett fält, det här med nr 1 betecknade (fig 209). Ett draperi målades, sannolikt 1854, på norra väggen bakom predikstolen. Det försvann 1937.

Timglas (fig 212), bestående av fyra glas i mäsingshållare på en skulpterad trästövare i form av en rocaille. Målning i svart, rött och guld. Höjd 80 cm. Tillverkat 1736 (räk). På predikstolen (tidigare i sakristian). Kalmar utst kat nr 135.

Fig 211. Ängel, stående på ljudtaket över predikstolen fig 208–211. Foto S Hallgren 1969.

Angel on the sounding board above the pulpit shown in figs 208–211.

Fig 212. Timglas, tillverkat 1736. Hovfoto Walter Olson 1949.

Hourglass made in 1736.

Bänkar

Slutna bänkkvarter, 1970 målade i ljusgrått och vitt med armligare och listverk guldockra samt gröna speglar. Mörkare grå säten och ryggar. Bänkinredningen är till stora delar den ursprungliga, från 1796, ehuru den moderniserades 1938 i enlighet med S Rosmans ritningar 1934. 1970 borttogs de under läktaren belägna bänkarna (jfr fig 187 och fig 192 f).

Färghållningen var ursprungligen övervägande

blå, ändrades till ekimitation 1892, medan den blev ljusgrå och blå 1938. Under den nuvarande målningen påträffades 1969 bänknummer målade på flera dörrar.

Läktare, orgel

Läktaren, som sträcker sig utmed långhusets västra sida, byggdes 1892, av allt att döma med begagnande av delar från en äldre, byggd 1668 för Gamla kyrkan (se ovan) och utvidgad 1796, när den nuvarande kyrkan byggdes. Före 1892 nådde läktaren endast fram till långhusets västligaste fönster och hade en trappa ute i vapenhuset. Då hade ännu inte den i tornbågens överdel belägna dörröppningen murats igen (jfr fig 52, 138).

Mellan 1892 och 1969 förde två trappor i långhuset upp till läktaren (fig 192), den sydliga av dem togs bort sistnämnda år (fig 193).

Bröstningen, vars speglar troligen är hyvlade med skrubbyvel på baksidan, är sedan 1970 målade i ljusare och mörkare grått med speglar i blågrått, omgivna av ramlistor i guldockra och gråskärt. 1892 var målningen i ekimitation, blått, vitt och guld. Kolonnerna, som bär upp läktaren, är nu målade i samma mörkgröna färg som bänkkvarterens speglar. 1892 var de vita med förgyllda kapitäl.

Enligt uppgift av dem som 1970 målade om läktaren, påträffades innerst en helt annan färghållning: bröstningen var ljust grågrön och speglarna starkt blå med förgyllda ramar. Från deras övre hörn utgick svarta festonger med röda blommor. Denna målning var troligen från 1796.

1892 blev läktarbarriären troligen målade i samma ekimitation som bänkkvarterens. 1938 blev dess färghållning övervägande grå. Ett erbjudande från konstnären Ivan Hoflund (s 10) att utföra målningar på läktarbröstningens fyllningar måste församlingen tyvärr avvisa av ekonomiska skäl.

År 1818 fastställdes straff för dem som »spotta ned i Kyrkan» (st prot), nämligen ett bötesbelopp på en riksdaler banco och stockstraff.

Kyrkan har haft tre orglar:

1. Inköptes 1861 från Fliseryds församling för 475 Rdr Rmt, för medel, skänkta av »nuvarande Kantorn A. Brynielsson». Den hade 8 stämmor och var byggd 1830 av I P Åberg¹¹⁶ i Fliseryd. Det kostade församlingen 575 Rdr Rmt att 1862 få

Fig 213–216. Dopfund av grå gotländsk sandsten från 1100-talets slut eller 1200-talets början. Den skadade cuppan kompletterad med en av kalksten, sannolikt under 1300-talets första hälft. Fotplattan från 1900-talet. Foto S Hallgren 1972.

Font of grey Gotland sandstone, end of 12th or beginning of 13th century. The damaged bowl was probably complemented by one of limestone, made during the first half of the 14th century. The foot dates from the 20th century.

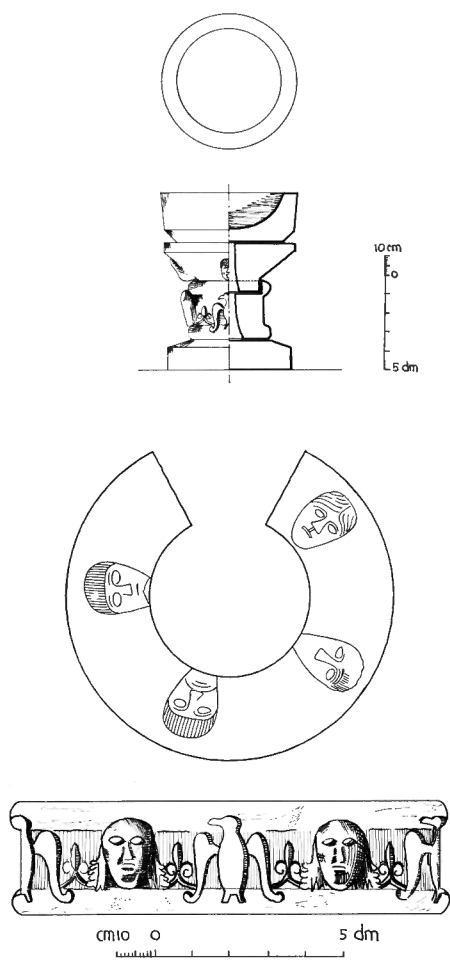

Fig 214. Dopfunten i fig 213–216. Uppm S Hesselgren & S Fränne 1931, kompletterad av J Söderberg 1972.

The font in figs 213–216.

den uppsatt, målad och förgylld. 1892 reparerades den för 125 kronor.

2. En ny orgel med nytt innerverk och nya fasadpipor tillverkades 1896 av E A Setterqvist i Örebro. Den hade 7 stämmor¹¹⁷ och kostade 3 129: 45 kronor.

3. 1970 byggdes den nuvarande av A Mårtensson i Lund. Den har 10 stämmor, fördelade på två manualverk och pedal.¹¹⁸

Orgelfasaden (synlig i fig 198) är sedan 1970 målad i vitt och gråskärt med förgyllda lister samt krönt av förgyllda urnor och lyra. Den är möjligen samtidig med det äldsta kända orgelverket (nr 1 ovan).

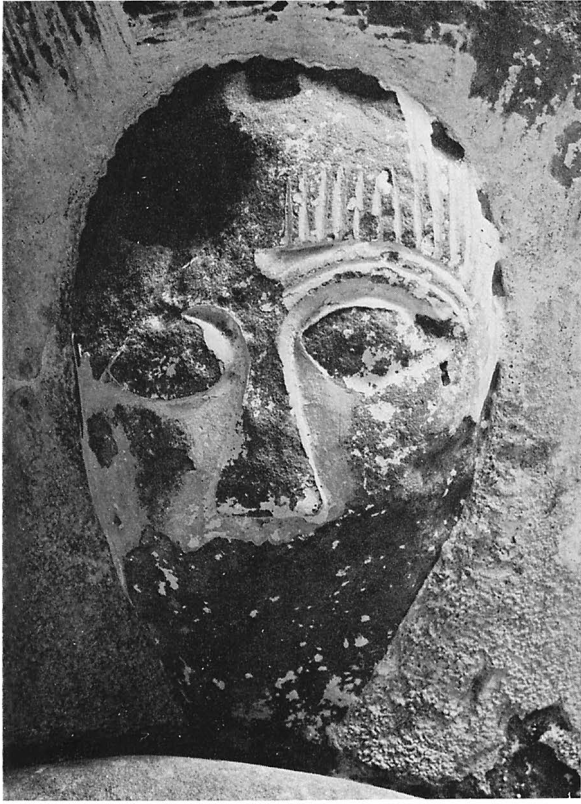
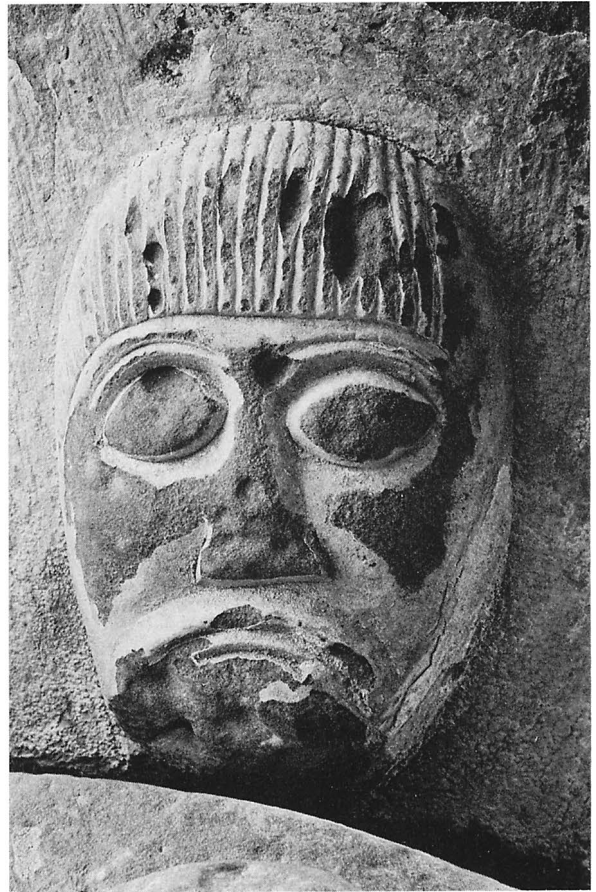

Fig 215 a-d. Fyra huvuden, detaljer från den ursprungliga cuppens undersida. Foto S Hallgren 1972.

a-d. Four heads, details from the underside of the original bowl.

Nummertavlor

Ett par nummertavlor hänger i de båda östliga korhörnen (fig 197). De är blågrå med ramar i svart och guld samt förgyllda ornament. I de halvrunda överstyckena, som är omgivna av strålar, är skulpterat ett brinnande hjärta, omgivet av en palmkrans. 144 × 56 cm.

Nummertavlorna har tillkommit efter 1841, de omtalas första gången 1851 (inv). När de nämns nästa gång, 1854 (inv), upptas även sex stora och tre mindre nummersatser till varje.

Tidigare fanns en nummertavla med fyra nummersatser av bleck, defekta (inv 1832), möjligen övertagna från Gamla kyrkan (se ovan).

Dopredskap

Kyrkan äger två dopfuntar:

1. Av grå sandsten från Burgsvik (Go)¹¹⁹ (fig 213 ff), defekt, bestående av fyra olika delar från

skilda tider: en konisk botten av en cuppa med uttömningshål, inpassad i en rund nedsänkning i toppen av en funtfot av samma material. Även denna har uttömningshål: det vidgar sig trattlikt nedåt. De av sandsten utförda delarna har varit överdragna med vit kalkfärg, delvis bevarad, som har haft en konserverande effekt under den synbarligen långa tid, som funten har stått utomhus (se nedan).

På funtbotten står en cuppa av öländsk kalksten, utan uttömningshål, och fotstycket vilar på en rund platta av likaledes öländsk kalksten med profilerad kant (platt och skråkant). Den sammanlagda höjden av funten är nu 96 cm, den övre cuppens diameter är 71 cm. Ute i vapenhuset ligger en rund skiva, likaså av öländsk kalksten, som troligen också utgör en förhöjning av funten. Dess diameter är 41 cm, höjden 7 cm.

Ur det koniska bottenstyckets undersida utskju-

Fig 216 a–c. Detaljer på foten till dopfunten i fig 213–216. a. Människohuvud. — b. Örn. — c. Liljeformad palmett mellan en örn och ett människohuvud. På vulsten skymtar ett par blad. Foto S Hallgren 1972 (a, b) samt R Boström 1969 (c).

a–c. Details from the base of the font in figs 213–216. a. Human head. b. Eagle. c. Lily-shaped palmette between an eagle and a human head. Two leaves can be seen on the torus.

ter fyra människohuvuden i tämligen platt relief (fig 215a–d). De har alla stora, mandelformade ögon och markerade, smala ögonbryn, stripigt hår som är rakt avklippt i pannan, med undantag av fig 215b, vars mittbenade hår i mjuka bukter delar sig omkring ansiktet. Näsorna är långa, smala över näsryggen och breda nedtill, munnarna små, närmast som springor, antingen som vågräta streck eller med nedåtböjda mungipor. Möjligen kan man uppfatta huvudet fig 215b som en kvinna, de övriga som män.

Den av sandsten utförda foten är mer skadad av väder och vind än cuppan och har konisk huvudform. Den avslutas upptill av en grov vulst, nedtill av en låg platt. På den väderbitna vulsten skymtar några nedåtriktade spetsiga blad. Från sidorna skjuter två äggformade människohuvuden och två örnar ut i hög relief (fig 216a, b). Mellan dem liljeformade palmetter med delade stjärkar (tre beva-

rade, fig 216c). Huvudenas långa hår faller i krökta länkar med inrullade ändar ned på fotens låga platt. De är mycket skadade, men åtminstone ett av dem synes ha mittbenat hår. Ögonen liknar dem på de ansikten som är placerade på cuppens undersida.

Örnarna står med utbredda vingar och huvudet i profil på fotens platt. Vingspetsarna är rullade utåt.

Denna del av funten är enligt Roosval¹²⁰ ett gotländskt arbete från 1100-talets andra hälft; han sammanställer den med den gotlänning, som huggit Stenkyrkafunten, kallad »Hegwalds posthuma verkstad». Oscar Reutersvärd¹²¹ anser sandstensfunten vara »ett unikt arbete utan anknytning till gotländska funtar i övrigt. Med sin koniska skålbottnen och låga fot är den tidig, d v s *romansk* eller *senromansk*. På grund av sin provinsiella karaktär skulle jag vilja datera den till 1200–1220.»

Den sekundära cuppan har tätt skråhuggen ut-sida. Behuggningen står så nära den som karakteriserar den sekundära korportalen (se Gamla kyrkan, s 127) och bottenstycket till ett delat, gotiskt fönster (se Gamla kyrkan, fig 154, 156 f), att man vill sätta dem i samband med varandra. Trolig datering 1300-talets förra hälft. Cuppans diameter 72 cm, höjd 27 cm. Påträffad efter 1912 i Björkerums by av pastor Frisell,¹²² medan dopfontens sandstensdelar stod i den dåvarande prästgårdens trädgård, där de påträffades 1912 av Anders Billow (Snabbinv).

Den lilla runda plattan i vapenhuset kan vara ett tillägg från mitten eller senare delen av 1200-talet.¹²³

På uppmaning av dåvarande riksantikvarien Sigurd Curman¹²⁴ inflyttades funten 1923 i vapenhuset, sedan den hade försetts med en fotplatta, den som nu utgör det nedersta ledet, huggen av en församlingsbo.

I samband med den senaste restaureringen flyttades funten in i kyrkan och placerades invid det västligaste fönstret på södra sidan, det som en gång var en portal (S), se Gamla kyrkan.

2. Den medeltida funten ersattes 1668 av en av röd, öländsk kalksten (fig 217 f), troligen tillverkad vid Dälie stenbrott i Högby sn¹²⁵ samt skänkt detta år av en av socknens mest betrodda män, Pehr Stark och hans hustru, Wendela von Campenhansen (not 12). Höjd 91 cm.

Funten har halvsfärisk cuppa, balusterformat skaft och rund fotplatta. Mellan foten och angränsande delar är kvadratiska plattor med geometriska ornament inpassade. På den övre är inhuget: ANNO 1668.

Cuppa och skaft är täckta av en livlig ornamentik av blommor (tulpaner, liljor), frukter (granatäpplen och vanliga äpplen), fåglar och fyrfotadjur och en jägare. På cuppans sida håller två änglar fram dona-

Fig 216 c (se s 192).

torernas vapensköldar (fig 218), däröver initialerna P S och W C. — På cuppens bräm är inhugget med versaler: LÅTER BARNEN KOMMA TILL MIG OCH FÖRME-/NAR THEM ICKE TY SÅDANA HÖRA GUDZ RYKE TIL / MARC: 10 CAP. V 14.

All ornering är utförd i mycket låg, plan relief, som är polerad och avtecknar sig mörkt rödbrun mot bottenytorna, som genom pikhuggning har en matt, grå ton.

Till denna funt hör ett åttkantigt dopfat av mäsing (fig 219), med punsad och driven blomsterornering. Skänkt av samma givare som dopfunt nr 2. Bredd 33 cm.

Nattvardskärl, brudkrona m m

Nattvardskalk av delvis förgyllt silver, ornerad med pärlstavar kring skaftet och den tillplattade noden (fig 220). Enligt stämplars på fotens brätte tillverkad 1808 av Lorentz Henrik Ertman¹²⁶ med material bl a från en äldre kalk, donerad 1657 av Pehr Stark (se Gamla kyrkan). — På fotens

undersida ingraverat: »Kyrkoherde B: Coleur Åldermand Olof LarSon och Lars Petter Wadsten 1808 W: 56 3/8 Lod». Höjd 29,5 cm.

Tillhörande paten (fig 220) av delvis förgyllt silver med graverat ringkors, enligt stämplars tillverkad av Petter Britt (not 96), troligen 1722. Enligt graverad inskrift på baksidan: »Vikt 7 3/8 lod». Diameter 15,2 cm. Även i patenen ingår silver från äldre föremål.

Både kalk och paten var omgjorda av gamla kalken, med skedd tillökning av guldsmeden. Petter Britt förgyllde kalken 1722, sannolikt gjorde han samtidigt patenen.

Två oblataskar är bevarade:

1. Låsask av svarvat trä (masurbjörk?), se Gamla kyrkan. — 2. Av helt oförgyllt silver (fig 221), oval och bukig med drivna åsar, på fyra tassar. Rokoko. Enligt stämplars tillverkad 1764 av Niclas Wiggman¹²⁷ och enligt den graverade inskriften, »J. Lindström B.C. Ryssel Ano 1764», skänkt samma år av kh Jonas Lindström¹²⁸ och hans hustru B C Rysell. Enligt inv 1813 vägde den 16 lod.

Den päronformade vinkannen (fig 222) är av delvis förgyllt silver och har godronnerad botten, cicelerad bladornering samt locket krönt av lammet med korsfanan. Tumgrepp i form av en mussla. Enligt stämplars tillverkad 1847 av D Eklund¹²⁹ och skänkt till kyrkan »af framl. Hr Doctorn och Riddaren Sönnenberg¹³⁰ i Lund, som var född i Folkeslunda af denna församling» (Domkap). På handtaget inristat: »1847». Under »141 Ld». Höjd 40 cm.

Vid sockenbud används ett Runstens kyrka tillhörigt sockenbudstyg. Av Långlöts sockenbudstyg, som omnämns sista gången 1904 (inv) återstår nu endast ett fodral (fig 177), se Gamla kyrkan.

Brudkrona (fig 223) av förgyllt silver med genombrutna, gjutna spetsar, hängande löv och vita, röda och gröna stenar. Gjutna silverornament: änglar och blommor, oförgyllda. Enligt räk inköpt 1714 av guldsmeden Petter Britt (not 96) och reparerad bl a 1757 av guldsmeden Petter Lindbom (not 98) samt förstora enligt stämplars av Daniel Eklund (not 129) 1866. Därvid ökades dess vikt från 32 till 48 lod. Höjd 11 cm, diameter 18 cm. Övre ringens diameter 17 cm, nedre ringen 13 cm.

Brudkronan förvaras i ett fodral av koppar,

Fig 217–218. Dopfund av röd, öländsk kalksten, tillverkad 1668, troligen vid Dälie stenbrott, Högby sn, samt skänkt av Pehr Stark och Wendela von Campenhausen. Hela funten samt donatorernas vapen. Foto S Hallgren resp R Boström 1972.

Font of red Öland limestone, made in 1668, probably at the Dälie quarry in the parish of Högby, and donated by Pehr Stark and Wendela von Campenhausen. The whole font and the the coats-of-arms of the donors.

Fig 219. Dopfat av mässing, hörande till dopfunten fig 217–218 samt skänkt samtidigt med denna. Foto S Hallgren 1972.

Brass christening bowl belonging to the font in figs 217–218 and donated at the same time.

Fig 220. Nattvardskalk och paten, båda av delvis förgyllt silver och tillverkade i Kalmar, den förra 1808 av L E Ertman, den senare 1722 (?) av P Britt. Foto S Hallgren 1969.

Chalice and paten, both of partly gilt silver and manufactured at Kalmar, the former in 1808 by L E Ertman, the latter in 1722 (?) by P Britt.

förtent inuti och med handtag på locket, troligen tillverkat 1866, sedan brudkronan hade förstorats. Diameter 23 cm, höjd 19 cm. — Tidigare användes ett nu försvunnet träfodral, klätt med läder, se Gamla kyrkan.

Ljusredskap

Ljuskrone för 24 ljus i två kransar med slipade prismor av glas och kristall på mässingsstomme (synlig i fig 198). Överst sex prydnadsarmar. Inköpt 1878. Höjd ca 150 cm.

Ljuskronor av mässing: 1. (Fig 224.) För åtta ljus i en krans, S-formade ljusarmar med mussel-formade droppskålar och prydnadsarmar med reflexblommor. Mittstammen krönt av en dubbelörn, nedtill avslutad med en pinjekotte. Höjd 72 cm. Anskaffad 1740 i utbyte mot en som var skänkt 1680 av Pehr Stark (se Gamla kyrkan). — 2. (Fig 225.) För tolv ljus i två kransar, S-formade ljusarmar med runda droppskålar. Prydnadsarmar med reflexblommor. Mittstammen avslutas nedtill med en stor kula. Höjd 82 cm. Inköpt 1774. — 3–4. Ett par, för fem ljus i en krans. Moderna kopior i 1700-talsmodell. Höjd 60 cm. Inköpta 1970.

Ljuskrone för sex ljus av silverbronserad gjutmetall (synlig i fig 201), genombrutet arbete. Ursprungligen för fotogen. Inköpt 1884 (inv 1904). Höjd 134 cm.

Ljuskrone för tolv ljus av svarvat och målat trä.

Fig 221. Oblatask av silver, tillverkad i Kalmar 1764 av N Wiggman. Foto S Hallgren 1969.

Silver bread-box made at Kalmar in 1764 by N Wiggman.

Modern kopia, gjord med ledning av en bevarad ljusarm, troligen från 1600-talets mitt (jfr Gamla kyrkan).

Ljustakar av mässing. 1. (Fig 226.) Av gjuten mässing, för tre ljus. Rikt profilerat skaft och genombrutna ornerade armar, stor rund fotplatta. De två yttre, raka ljuspiporna ursprungliga, den mittersta, urnformiga sekundär. Höjd 37 cm, fotens diameter 23 cm. 1500-talet. — 2. Av driven mässing, med stor, hög, kupig fot och vridet skaft. Troligen anskaffad mellan 1774 och 1797 (inv). Höjd 12,5 cm. — 3–4. Ett par, ganska lika nr 2, men med ett par drivna ringar omkring skaftet. Troligen dem som anskaffades 1737 för predikstolen (räk). Höjd 12,5 cm. — 5–6. För fem ljus, ett par, skänkta 1907. Höjd 60 cm. — 7. För sju ljus, omkring 1930.

Ljustakar av tenn: 1–2. Ett par (fig 227), runt kannelerat skaft, urnformad ljuspipa med rund manschett, kvadratisk fotplatta med genombruten kant. Enligt stämplor tillverkade 1794 i Kalmar av I P Fagerström. Ljusbansetter lösa, utan stämplor. Nr 1: höjd 23 cm, nr 2: höjd 22,5 cm. Den senare har svårlästa stämplor på grund av reparationer.

Ljustakar av järn: 1–2. Ett par golvljustakar av svartmålat smidesjärn. Höjd 85 cm. Inköpta 1970.

Vägglåtar 1–6. Av driven mässing, elektrifierade

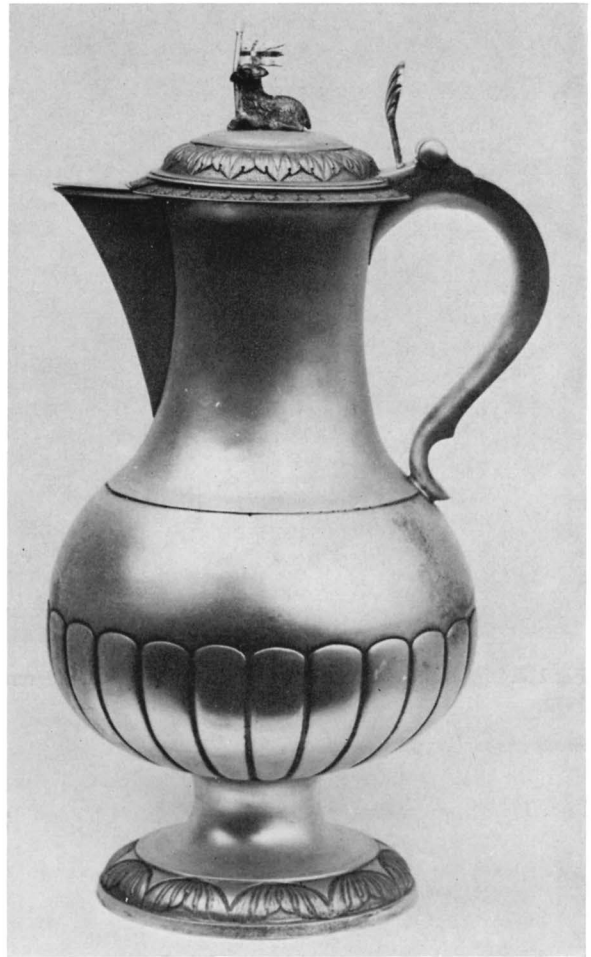

Fig 222. Vinkanna av delvis förgyllt silver, tillverkad i Kalmar 1847 av D Eklund. Foto S Hallgren 1969.

Flagon, partly silvergilt, made at Kalmar in 1847 by D Eklund.

Fig 223. Brudkrona av förgyllt silver, tillverkad i Kalmar 1714 av P Britt och förstörad 1866 av D Eklund. Foto S Hallgren 1969.

Silvergilt bridal crown made at Kalmar in 1714 by P Britt and enlarged in 1866 by D Eklund.

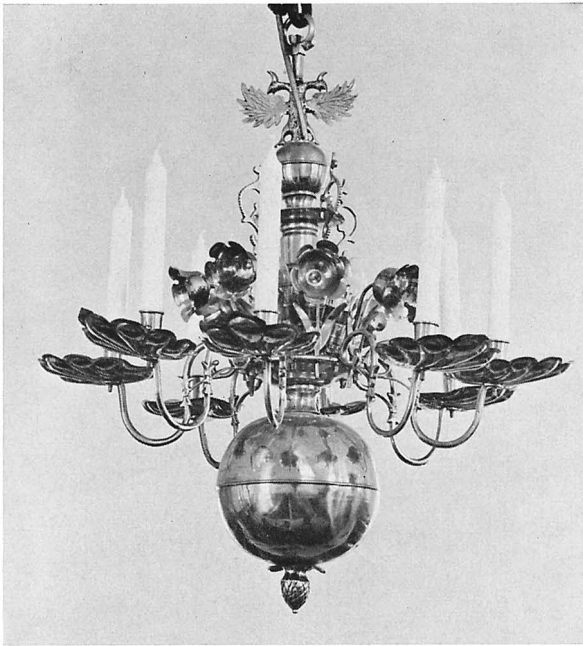

Fig 224. Ljuskrona av mässing, inköpt 1740. Foto S Hallgren 1972.

Brass chandelier, purchased in 1740.

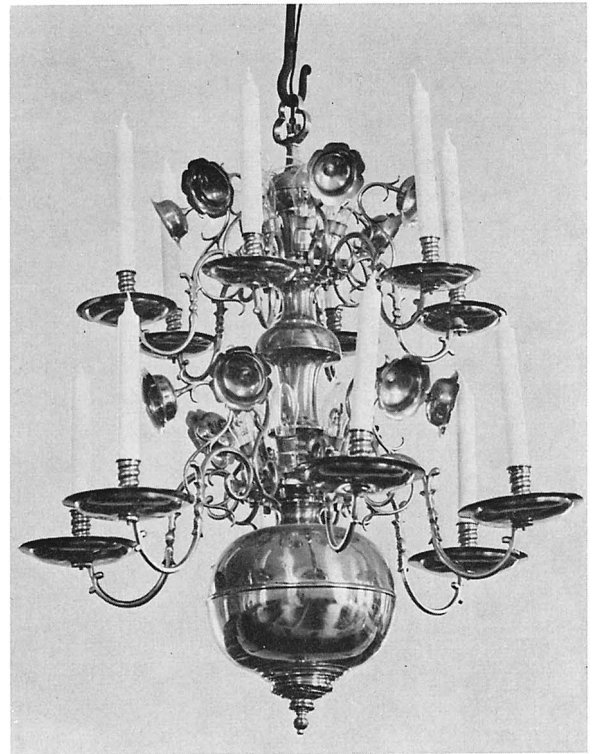

Fig 225. Ljuskrona av mässing, inköpt 1774. Foto S Hallgren 1972.

Brass chandelier, purchased in 1774.

Fig 226. Ljusstake av gjuten mässing, 1500-talet. De två yttre ljuspiporna ursprungliga, den mittersta sekundär (1600-talet?). Foto S Hallgren 1972.

Candlestick, cast brass, 16th century. The two outer candleholders are original, the middle one secondary (17th century?).

1970. Moderna pastischer, fyra av dem inköpta 1893 (inv 1904), stämplade F E Lindstedt, Kalmar.

Modern armatur under läktaren samt i vapenhuset, anskaffad 1970.

Textilier

Antependier: 1. Av mörkröd sidendamast med applikationer och broderier i guld, grönt, brunt och vitt. Skänkt av Långlöts ungdomsförening 1938 och tillverkad av »S W [=Sofia Widén] Licium 1938». — 2. Av blågrönt linne av samma material och färg som överdraget på de två altarpallarna. 1970.

Mässhakar: 1. (Fig 228a–b.) Av röd, bleknad sammet med applicerat krucifix och »A^o 1759» i reliefbroderi. Korset är av vävt guldband. Kristus i upphöjt arbete, broderad i olika läggsömsteknik i guld- och silvertråd samt fint silke: ländkläde av guld, grön törnekrona, brunt hår och skägg; under korset döds-kalle av silver och grönt gräs. Skrudens kanter och ringning är markerade med en 5 cm bred, knypplad silverspets i udd. Uddarna är vända inåt. Modernt, ljusrött linnefoder infärgat i samma färg som ett äldre foder av glest linne. Längd fram 135 cm, bak 95 cm. Renoverad av Libraria 1943. — 2. Av svart sammet, kantad med silvergalon och fodrad med svart lärft. På ryggen kors med törnekrona, därunder korsade oliv- och palmkvistar; på framsidan Jehovasol, allt av silver. Inköpt 1847. — 3. Av vit sidendamast, mönstrad med änglar och kors, samt fodrad med smultronröd shantung. Applikationsbroderi på ryggen: gul våd med figurbroderi i mångfärgat silke och guldtråd: Kristus som Såningsmannen samt Kyrkans skepp med tre master med segel och den mittersta masten krönt av ett kors. Signerad »SSKT / 1954 / SBS» (=Södra Sveriges Kyrkliga Textil — Sigröd Birgitta Synnergren).

Kalkkläden: 1. Svart sammet med broderier från 1843. Mått: 54 × 55 cm. — 2. Vitt linne, modernt.

Försvunnet är ett kalkkläde av taft, som var utslitet 1851 (Domkap).

Dessutom äger kyrkan moderna stolar och predikstolskläden.

Mattor: 1. Kormatta, flossa, av naturfärgad ull med kantbård av blå blommor. 202 × 400 cm. Gåva 1938. — 2. Altarmatta, gul ylleflossa. 146 × 203 cm. Gåva 1971.

Fig 227. Ljusstake av tenn, den ena av ett par, tillverkad i Kalmar 1794 av I P Fagerström. Foto S Hallgren 1972.

Pewter candlestick, one of a pair made at Kalmar in 1794 by I P Fagerström.

»Möqvälskappornas¹³¹ bruk afskaffas, och de försäljas», heter det 1818 (st prot). Beslutet upprepades 1826: »All möqvälls-gång är hädanefter för alltid afskaffad.»

Gravminnen

Minnestavlor, bestående av kistplåtar, uppsatta på svartmålade och inramade trätavlor: 1. Över pros-ten Bengt Coleur,¹³² † 1813. — 2. Över kyrkoherden

Fig 228 a–b. Mässhake, tillverkad 1759, av röd sammet med applikationer i guld, silver och silke. Korset av vävt guldband, kring kanterna och ringningen knypplad silverspets. Foto S Hallgren 1972.

a–b. Chasuble, made in 1759, of red velvet with appliqué in gold, silver and silk. The orphrey is woven gold band, and the chasuble is edged with silver bobbin lace.

Olof Ringberg,¹³³ † 1837. 77 × 57 cm. — 3. Över den föregående son, nådarspredikanten Wilhelm Ringberg,¹³⁴ † 1851. 67 × 50 cm.

Gravstenar, se ovan, Kyrkogård, samt Gamla kyrkan, Gravminnen.

Möbler

Sakristians möblering och skåpinredning tillkom 1970 och är ritad av ark G Gerdsjö (fig 201).

Kistor: 1. (Fig 229). Järnbeslagen kista, svartmålad.

Korsade järnband, för två hänslås (ett saknas) samt ett vanligt innanlås. 1600-talet? Längd 75, bredd 48, höjd 55 cm. Användes för förvaring av kyrkans silver. — 1891 förvarades kistan i en garderob i prästgården, fastskruvad i en stenhäll. Den visiterande biskopen ansåg detta mindre välbetänkt, »då ett af menniskor bebodt hus alltid är mera utsatt för eldsolyckor än en kyrka ...». Kistan har sedan dess haft sin plats i sakristian. — 2. Kistbänk av svartmålad furu med överfalsat lock

med myntspringa, sinkade hörn, förstärkta med enkelt profilerade järnbeslag, allt svartmålat. Litet sidofack. Två innanlås, men endast en nyckel. 1700-talet? Längd 128, bredd 54, höjd 57 cm.

Bokbräde av brunmålad ek med svängda sidor och svarvade kulfötter samt årtalet 1817 i intarsia.

Ett par speglar (fig 230) med ramar delvis klädda med målat glas i rött och blågrönt. 50 × 18 cm. Första gången upptagna i inv 1865.

Kollektredskap

Kollekttallrik av tenn, enligt stämplars tillverkad av I P Fagerström i Kalmar 1816. Diameter 15,5 cm. — Två stycken åttkantiga lådor av furu, brunmålade med målad grov ådring. Höjd 8 cm, bredd 22 cm. Vilar på låga ståndare av järn. 1800-talet.

Håvar: 1. Av svart sammet, fodrad med svart siden, broderad med små mörknade silverpärlor samt upptill och nedtill kantad med gulnad silvergalon. Årtalet 1843 broderat med stjälkstyg av silvertråd. Svarvat träskaft, holk och klocka av mässing. Längd 157 cm. — 2. Av grön sammet med broderier i gult, grått, silver och guld, bl a årtalet 1948. Upptill vitt linneband, nedtill tofs av samma material. Skinnfodrad. Svarvat, svart träskaft med mässingholk. Längd 191 cm.

Böcker

Bland böcker märkes särskilt: 1. Karl XII:s bibel i skinnklätt (yngre?) band med blindpressningar och originalknäppen. Titelbladet suddigt tryckt (dubbeltryck). Reparerad. — 2. Nya testamentet med förklaringar av Gezelius, tryckt i Stockholm 1711. — 3. Johan Peringskiöld, Bibliskt släktergister, tryckt i Stockholm 1713.

Lösfynd

Se Gamla kyrkan.

Klockor¹³⁵

Storklockan göts om 1941. Inskrift runt halsen i två rader:

DIVO SINE NVMINE NIHIL SCANCTVM (sic!)/ NIHIL FAVSTVM NIHIL PERPETVVM (=utan den gudomliga makten intet heligt, intet lyckosamt, intet beständigt). Radernas början markeras av stort malteserkors, och små dylika är placerade mellan varje ord.

Södra sidan:

DÅ KVNG ADOLPH OCH VLRICA
SWERIES FAR OCH MOR TILLIKA
BVRO KRONAN I VÅRT LAND
ÄR IAG GV TEN I CARLS CRONA DEN 28:SEPT.
ANNO 1765 AF MAGNVS BERGSTEDT.
ÅLDERMENRA OLVF MÅN SON I LÅNGLÖT
SVÄN SVÄN SON I HIMELS BERGA

Denna inskrift är övertagen från den av Bergstedt gjutna gamla storklockan.

Norra sidan:

»KOMMEN TILL MIG», SÄGER JESUS, / »I ALLE, SOM
ARBETEN OCH ÄREN BETUNGADE, / SÅ SKALL JAG
GIVA EDER RO» / MT. 11:28. / OMGJUTEN ÅR 1941 /
UNDER KONUNG GUSTAF V:S REGERINGSTID. / OMGJUTNINGEN BEKOSTAD AV AVLIDNE / HEM. ÄG P.
PERSSON, BJÖRKERUM. / DÅ VAR KONTRAKTSPROSTEN /
J. OSKAR SVENSSON KYRKOHERDE I LÅNGLÖT. /

Fig 229. Järnbeslagen kista till förvaring av kyrksilvret. 1600-talet? Foto S Hallgren 1972.

Iron-bound chest in which the church silver was kept; 17th century?

KARL OLSSON, ALFONS LINDAHL KYRKVÄRDAR, / HARALD MOSTRÖM KANTOR I LÅNGLÖT. / GJUTEN I YSTAD PÅ M. & E. OHLSSONS KLOCKGJUTERI.

Mått: Diameter 94 cm, höjd med krona 92 cm, höjd utan krona 74 cm.

Lillklockan är också omgjuten 1941. Inskrift runt halsen:

+ O, I MÄN, JAG ROPAR TILL EDER OCH ROPAR TILL FOLKET: ORDSPR. 8: 4.

Norra sidan:

TILL GUDS ÄRA OCH FÖRSAMLINGES (sic!) TJENST / ÄR JAG GJUTEN I CALMAR ÅR 1873 / AF J. P. FORSBERG. / PÅ LÅNGLÖTS / FÖRSAMLINGS BEKOSTNAD / OMGJUTEN ÅR 1941 / PÅ M. & E. OHLSSONS / KLOCKGJUTERI I YSTAD.

Södra sidan:

GÅR IN I HANS PORTAR MED TACKANDE,
UTI HANS GÅRDAR MED LOFVANDE,
TACKER HONOM, LOFVE (sic!) HANS NAMN.
PS. 100: 4.

Mått: diameter 82 cm, höjd med krona 80 cm, höjd utan krona 63 cm.

På södra korväggen hänger två sanctusklockor (fig 231): 1. Saknar inskrift; tre rundstavar runt halsen, tre i slaget, två runt slagringen. Inköpt 1679, i stället för den som fienden tog 1677, men möjligen betydligt äldre, kanske en medeltida handklocka (från 1300-talet?). Mått: diameter 81 mm, höjd med krona 95 mm, höjd utan krona 62 mm. Grönmålad träaxel i stativ av smidesjärn. — 2. En större, med liknande axel. Saknar inskrift, gjuten på 1700-talet och inköpt i Stockholm 1738. Mått: diameter 161 mm, höjd med krona 160 mm, höjd utan krona 116 mm.

Fig 230. Spegel, 1860-talet, den ena av ett par. Ramen delvis klädd med på baksidan målat glas i rött och blågrönt. Foto R Boström 1972.

Looking-glass, 1860's, one of a pair. The frame is covered partly with glass painted on the rear side in red and bluish-green.

Fig 231. Två sanctusklockor. Den mindre, som inköptes 1679, är möjligen en medeltida handklocka (1300-talet?), den större är gjuten på 1700-talet och inköpt i Stockholm 1738. Foto S Hallgren 1972.

Two sanctus bells. The smaller one, purchased in 1679, may be a medieval hand-bell (14th century?), the larger one was cast in the 18th century and bought in Stockholm in 1738.

Noter

GAMLA KYRKAN

1. Jfr *U E Hagberg & K Johansson* 1970, s 15 ff.
2. Meddelat 1969 av *Rudolf Jonsson*, en av de arbetare som deltog i schaktningsarbetena under sakristian 1937. Fyndet anmäldes då ej till de antikvariska myndigheterna och blev därför inte undersökt av sakkunskapen. Graven bortschaktades eller doldes under värmekammarens cementgolv. — Betr hällkistan i skogsdungen norr om kyrkan (EK fornl 67), jfr i not 1 a a, s 38.
3. För uppgifterna om smycket tackar jag fil kand *Kiki Johansson* och om kyrklägets relation till bebyggelsen docent *Sölve Göransson*.
4. Långlötevisan återges bl a i *Ahlqvist* 2: 1, s 242 ff samt i *Långlöt* 1970, s 75 f (efter *Ek-Blomberg*, Svenska folkvisor).
5. *B Söderberg* 1946, s 73 ff.
6. *B Palm* 1970 a, s 88 ff.
7. Det mindre fragmentet framgrävdes av kyrkvaktmästaren *Evald Johansson*, som samtidigt fann ett av de till gravstenen i fig 178 hörande brottstyckena. Det större fragmentet hittades av *Edvin Pettersson* och *Harry Olsson*.
8. Denna försiktiga datering är föreslagen av antikvarierna *E Svärdström* och *H Gustavson* vid Runverket.
9. Jfr »1050 e Kr» enligt *U E Hagberg & K Johansson* 1970, s 47.
9. *S Lindqvist* 1915. — *S Curman* 1932, s 132 ff. — *E Lundberg* I, s 132 ff.
10. *Johannes (Hans) Petri*, kh i Långlöt 1600–1641. Ej identisk med komministern i Persnäs med samma namn. (*Herdam* 4, s 255; *Håkansson* nr 506; *Palm* 1970 b, s 126). Av hans barn dog tre döttrar i späda ålder, varav en 21/7 1602, enligt den nu delvis utplånade inskriften på gravstenen.
11. *Carl Broddsson*, f 1693, kh i Långlöt 1736–1754 (*Herdam* 4, s 258; *Palm* 1970b, s 127).
12. *Pehr Stark* tillhörde möjligen en släkt, som adlades 1674, men som aldrig introducerades i Riddarhuset. I så fall har gravstenen huggits tidigast detta år, trots att gravplatsen i koret hade förvärvats redan 1653. Han kallas nämligen »äreboren» på gravstenen. Födelseåret är okänt, dödsåret var sannolikt 1709. — Enligt gravstenens sedan länge nästan helt bortvittrade inskrift var han »K. M. Drottning Christinas fordom Tro Tjenare och Bokhollare, samt öfverinspector öfver Store Sjö- och Småtullarne på Goth- och Öland». I övrigt, se *Håkansson* nr 502. — Hustrun, *Wendela von Campenhausen*, vars födelse- och dödsår är okända, var möjligen dotter till vinhandlaren Herman Kamphusen

- (Camphausen), som 1622 hade inflyttat till Stockholm från Lübeck och som 1653 blev inspektor över stora sjötullen i Västervik. Han hade två söner, vilka adlades 1665 (*Elgenstierna* I, s 729 f). Ingen dotter är tidigare känd.
13. Bläckteckningen är utförd av *Sven Swenander*, som bl a var komminister i Runsten 1802–1811 samt kh i Böda 1811–1815 (*Herdam* 4, s 252). — Här i fig 6 reproducerade teckning ur *Frigelianska saml*, KLB, är tidigare återgiven i *Håkansson* pl X: 30. En replik av densamma är infogad i *Ahlqvists Saml* III, UUB, s 78 a.
 14. *Prostinnan Schmitth*, dvs *Barbara Christina Segrelia*, f 1779, † 1829, dt t kh Johannes Segrelius i Torslunda och hans hustru, Gustava Lindström. 1815 g m komministern *Johan Michael Schmitth* i Torslunda, sedermera prost i Gräsgård, i hans första gifte (*Herdam* 4, s 468 f). — *Prostinnan Schmitth* ägde genom arv Norrgården i Långlöts sn (*Palm* 1970 a, s 85). Se vidare not 128.
 15. I ATA förvaras, jämte övrigt primärmaterial till denna volym, anteckningar av *R Boström* 1970 rörande ett stort antal ute i Långlöts socken utspridda gravstenar, en komplettering av *Håkansson*.
 16. *A Hülphers* 1770, s 24. — *A Ahlqvist* 1821, s 9.
 17. *Löfgren* kallar denna typ av kyrkor »Öländska s k klöfsadlar», medan *Ahlqvists* förklaring av beteckningen lyder: »Gamla Köpings Kyrka war upbyggd i den så kallade Klefsadels formen med ett torn på hwarje ända» (2: 1, s 160. — Så även ang Räpplinge kyrka, 2: 1, s 194). »Långlöts Gamla Kyrka war upförd med 2:ne torn, på wanliga Öländska sättet, ett wid hwarje ända» (2: 1, s 236). Ang Resmo kyrka skriver Ahlqvist: »Efter ett besynnerligt bruk i forntiden, ägde hon 2:ne Torn, ett hwid hwarje gafwel» (2: 2, s 190). — Såvitt mig är bekant, förekommer ej uttrycket tidigare, varken hos Rhezelius eller i Ransakningar. Det äldsta exempel som anförs i SAOB är från 1866. — *Klövsadel* = packsadel som används såsom underlag för klövjebördor. Tornen liknas vid de båda bördorna på ömse sidor om packdjurets rygg.
 18. *KrA, Sjökarteverkets arkiv*: Karta över Öland, sign Litt V: 26. Jfr SvK Öl I, s 64 f.
 19. *Laboratoriet för radioaktiv datering* (C 14-analysrapport, prov St 4036). Åldern räknas från år 1950.
 20. Jfr SvK Öl I: 1, s 4 ff.
 21. SvK Öl I: 1, s 4 ff samt s 28 ff.
 22. Norra långhusportalen i *Anga* (se SvK Go IV, fig 582 b). Den identiskt lika västpportalen i *Linde*, se vitkopia i SvK arkiv.
 23. *Laboratoriet för radioaktiv datering* (C 14-analysrapport, prov St 4035). Åldern räknas från år 1950.
 24. *A Tuulse* 1955, fig 14, 15.
 25. På östra murens utsida har också *Föra* västtorn en indragning, som kan ha varit upplag för en hanbjälke. Se SvK Öl I: 6, s 553, 619 not 17 samt fig 430, 447.
 26. 31 alnar om 59,38 cm = 18,41 m, mätt från marken och till gavelspetsarna.
 27. Som *utgångspunkt för de följande nivåangivelserna* har valts översidan av det golv, som lades in i koret 1969, eftersom det ligger i vågplanet. Att utgå från någon av de ursprungliga golvnivåerna är mindre lämpligt. Dels är dessa svåra att fastslå med någon säkerhet, dels har golven lutat både åt sidorna och mot sydöst. Ej heller lämpar sig sträckmurarnas botten som utgångspunkt, emedan östtornet ligger på en sluttning.
 28. Enligt uppgift av de arbetare som deltog i restaureringsarbetena 1969–1970, består solbänken av s k *sjösten*, tagen vid sjökanten av Östersjön. — *Blodläge* kallas enligt samma uppgiftslämnare ett rödbrunt lager med rostgula inslag långt ned i berget.
 29. *Osymmetriska fönstersmygar* av liknande slag finns bl a i *Stenkyrka* södra absidfönster (SvK Go I, fig 7), i *Västkinde* södra korfönster (SvK Go I, fig 206) samt i sydöstra hörnet av *Öja* kyrkas kor (se uppmätning av Bo Lindwall i SvK arkiv, repr i E Lagerlöf 1968).
 30. Framtagningen 1969 av den tillmurade yttersmygen till gluggen (H) gjordes från utsidan, innan man ännu hade lyckats frilägga den stora nischen från insidan. Därför fanns det ingen möjlighet att analysera eller dokumentera detta parti på ett tillfredsställande sätt.
 31. Mot vanligheten i Sveriges Kyrkor skildras här det murade altaret i byggnadsbeskrivningen i st f bland inventarierna, emedan det nära hänger samman både med golvens och väggarnas nivåer och bidrar till att klarlägga förändringar i östtornet.
 32. *Källa*, SvK Öl I: 4, fig 199 c, d, 219 f, 227, 236 a–c. — Valvspåren rasade, innan förf fick tillfälle att se dem. Här publicerade beskrivning är gjord med ledning av byggm *Per Olssons* redogörelse och uppmätning (fig 26, 193).
 33. *Böda*, SvK Öl I: 2, s 105, 108.
 34. *Högby*, SvK Öl I: 3, s 200.
 35. *Persnäs*, SvK Öl I: 5, s 439, 441 f, fig 302, 304, I: 6, fig 488 ff.
 36. *Föra*, SvK Öl I: 6, fig 392, 394 f, 451 f.
 37. *Böda*, SvK Öl I: 2, s 108.
 38. *Källa*, SvK Öl I: 4, s 319 ff, fig 199 b, d, e, fig 219 f samt s 319 ff, 630.
 39. *Persnäs*, SvK Öl I: 5, fig 302, 304, s 445; I: 6, fig 488 ff.
 40. Jfr *Ala* västtorn, vars tunna västliga mur också rymmer en trappa (SvK Go IV, fig 647 f).
 41. *Laboratoriet för radioaktiv datering* (C 14-analysrapport, prov St 4038). Åldern räknas från år 1950.
 42. *Laboratoriet för radioaktiv datering* (C 14-analysrapport, prov nr 3, St 4037). Åldern räknas från år 1950.
 43. Tillägg av *J Roosval* i *William Andersons* originalmanuskript till beskrivningen av Långlöt, SvK arkiv.
 44. *R Boström*, Fv 1971, s 54 ff, samt fig 1.
 45. *Hagioskop*, dvs en glugg, genom vilken man utifrån,

- utan att gå in i kyrkan, skulle kunna se altaret och dess helgonbild. Se *A Tuulse* 1966, s 11 ff.
46. *Anders* (Andreas) *Herr*, murmästare i Kalmar i början av 1700-talet, sannolikt identisk med den ena av de två personer med samma namn, vilkas gravstenar ligger på Gamla kyrkogården i Kalmar (*SvK Sm* III: 2, gravstenar nr 242 a–b). — *Johan* var sannolikt en son, sedermera också murmästare i Kalmar. Han utförde bl a murningsarbeten i kyrkorna i Hossmo 1748 (*A Tuulse* 1955, s 119 f) och Egby 1749 (*R Boström*, KNS XLVIII, s 31).
47. Enligt muntliga uppgifter av de arbetare, som 1969 grävde för en kabel, låg murens botten omkring 1 m under markytan. Endast de närmast markytan belägna murresterna kunde undersökas av förf 1970.
48. *St Ottos kapell i Högby*, SvK ÖI I: 3, s 202 f.
49. *E Lundberg* skriver om de i murens överkant infällda takbjälkarna i *Garde* kyrka: »... Av stort intresse är det förhållandet att takbjälkarna inte vilar på remstycken, utan är inlagda direkt i murkrönet. Detta förekommer i regel bara i de allra äldsta landskyrkorna eller i ålderdomliga sådana. Men konstruktionen är den normala i Roms gammalkristna basilikor» (*SvK Go V*: 3, s 279 ff). Jfr *E Lundberg* 1971, s 41 ff. — Andra exempel: kyrkorna i *Resmo* (ÖI) och *Herrestad* (Ög).
50. *Föra*, se SvK ÖI I: 6, fig 428 samt s 574 f. — Jfr *C F Mannerstråle* 1971, s 58 ff.
51. *R Boström*, Fv 1955, s 91, fig 2 samt s 92 f.
52. *Föra*, SvK ÖI I: 6, 445 m fl samt s 574.
53. *Fole*, SvK Go I, s 310.
54. *Dalhem*, SvK Go IV, s 178, 211.
55. *Gothem*, SvK Go IV, s 82 f, 97 samt fig 77, 121: III; jfr s 857 ff.
56. *Tingstäde*, SvK Go I, s 166 f samt fig 188.
57. *R Boström* 1967, s 155. — *Densamma* 1971.
58. *Källa*, SvK ÖI I: 4, fig 198, 221.
59. *Källa*, ÖI I: 4, s 314 ff, fig 198, 221, 234 ff.
60. *Högby*, se SvK ÖI I: 3, s 198 ff, fig 113 ff, 120, 121.
61. *Gräsgård*, avb i *R Boström*, Fv 1959, s 81.
62. *Stenåsa*, se *Iwar Anderson* 1960, s 10 ff.
63. *Böda*, SvK ÖI I: 2, s 104 ff, fig 44 ff, 96 B–F.
64. Jfr not 44. — Ett medeltida orgelhus från *Sundre* kyrka, Go (SHM inv nr 10446) har möjligen också tjänat som sakristia, enligt vad docenten *Monica Rydbeck* meddelade förf vid besök i Långlöts kyrka i sept 1972.
65. *Källa*, SvK ÖI I: 4, fig 199 d, e, 219 f, 227.
66. *Hablingbo*, avb bl a i *J Roosval* 1951, s 534, samt i *E Lagerlöf* 1966.
67. I not 43 a a har västra tornkolonnetten i Långlöt sammanställts med dopfunts huvudena i *Bredsättra*, ÖI och den gotländska stenhuggarverkstad som fått anonymnamnet *Calcarius*. — Jag för min del anser det vanskligt att sammanställa dem stilistiskt, bl a på grund av att stenen är starkt vittrad i båda fallen. Vissa allmänna likheter finns, framförallt gäller det manshuvudet med det mittbenade håret, men detta är ett motiv som förekommer i hela den krets, som betecknats *Calcarius* I och II. Jfr *R Strömbom* (–Boström) 1942, s 81 ff och där angiven litteratur.
68. *Högby*, SvK ÖI I: 3, s 198 ff.
69. *Källa*, SvK ÖI I: 4, fig 235 a, 236 a, c samt s 314.
70. *Högby*, SvK ÖI I: 3, fig 121 samt s 199 f.
71. *Alböke*, SvK ÖI I: 1, fig 29–30. — *R Boström* i KNS XLVI, s 4.
72. *Köping*, *R Boström* i KNS XLVII, s 67 ff. — *Densamma*, Fv 1955, fig 2.
73. *Håkan Tanna* (Gärdslösamästaren), byggmästare och skulptör, verksam på Öland och Gotland i mitten av 1200-talet. Utsättningen med 47-cm-alnen (fig 160 a, b samt s 135 ff) skulle möjligen kunna tyda på att han var ölaning. »Det kanske kan bli möjligt knyta honom till Mariakyrkan i Visby eller Linköpings domkyrkas byggnadshytta» (B Cnatingius). — *Johnny Roosval* (1911, s 150 ff), den som först behandlade Gärdslösamästaren och gav honom anonymnamnet, var också den som identifierade *Håkan Tanna* med den anonyme mästaren till korsarmarna vid kyrkorna i Gärdslösa och Persnäs. *Håkan Tannas* namn är dokumentariskt knutet endast till *Stenåsa* kyrka på södra Öland (riven 1841). Där hade han uppfört ett stort, välvat kor med en vacker portal. Hans berömmelse, grundad på en stor skicklighet i att slå valv, har även levat kvar i några folkliga ramsor. Kanske var han också brobyggare. Namnet *Håkan Tanna* får här stå för en hel byggnadshytta, där det troligen skall bli möjligt att urskilja flera skickliga yrkesmän. — Förutom i *Stenåsa* har han troligen varit verksam vid följande öländska kyrkor: *Glömminge* (södra korsarmen med portal), *Gärdslösa* (korsarmar med portaler, västportal), *Högby* (kor, klockvåning), *Köping* (välvning av kyrkan, sydportal), *Långlöt* (långhusförlängningen, valv med övervåning, sydportal), *N Möckleby* (portaler) samt *Persnäs* (korsarmar med portaler). Preliminära undersökningar tyder på att *Håkan Tanna* även varit verksam vid *Borgs* kyrka nära Borgholms slott (ett nytt, rakslutet kor, långhusportal). *J Roosval* 1911, s 150 ff samt opublicerade anteckningar i SvK arkiv. — *William Anderson*, *Stenåsa* kyrka (ms ca 1930 i SvK arkiv). — *Iwar Anderson* 1960, s 10 ff. — *R Boström*, Fv 1955, s 94 ff; 1966 a, s 59 ff; 1966 b; 1971 a, s 67 ff; 1972 b. — *Densamma*, SvK Öland I: 3, s 198; I: 5, s 453, 457; I: 6, s 585 samt opublicerat material. — *B Cnatingius* 1971, s 69 f. — *J Svanberg* 1973, passim.
74. *Gardell* II, pl 48.
75. Exempel: *Alböke* (SvK ÖI I: 1, fig 4; *R Boström*, KNS XLVI, s 4), *Böda* (SvK ÖI I: 2, fig 44 a, s 112) samt *Persnäs* (SvK ÖI I: 5, s 457, fig 300, 312, 318, 319, 321).
76. *R Boström*, Öbl 31/12 1966.
77. *Persnäs*, SvK ÖI I: 5, s 455, fig 301, 310 f, 313 f.
78. *Ericus Birgeri Gerdzlovius*, kh i Långlöt 1643–1652 (*Herdam* 4, s 255; *Palm* 1970 b, s 126), därefter kh i Ryssby, †1670 (*Herdam* 2, s 168 f).

79. *Mattis* (Matts, Mathias) *Heijdeman*, även kallad »Mathis snickare», avlade borgareeden i Kalmar 30/6 1640. Upps bursk 1651 14/4 (*Håkansson* 1944, s 93). Benämningen »den tyske snickaren» visar hans ursprung. Från 1638 verksam i Kalmar slott (*M Olsson* KSH III, s 308 f, 346, 378) och på Öland. En predikstol i Gärdslösa (1666) och en korbänk i Källa (*SvK ÖI* I: 4, s 398) är möjligen tillverkade av honom.
80. *Olof Blomma* är en för övrigt okänd målare.
81. Det nyckelformade tillverkaremärket i fig 158 förekommer även (eller har förekommit) på taktegel i några Stockholmshus. Se *A Roland* 1912, fig 9–10. Han har ej kunnat identifiera tegelbruket, men påpekar, att enkupigt tegel av den smala sort, som det är frågan om, ej förekommer i Norden före år 1600. — *Gunilla Hammarsjö* och *Monica Golabievski* vid Stockholms Stadsmuseum har vid förfrågan meddelat förf 1973, att museet hade 28 st taktegel med nyckelmärket, men inte något med de båda andra i fig 158 avbildade märkena, och att de förra av byggnadshistoriska skäl borde dateras till 1700-talet.
82. *Johan Forsman* från Greby, murmästare, verksam på Öland i mitten av 1700-talet i bl a följande kyrkor: Egby omfattande reparation 1746, Långlöt 1754, Föra sakristia m m 1756, Böda 1758, Runsten 1759, Källa 1759–60.
83. Kyrkans byggnadsår uppges i allmänhet felaktigt som 1794 (*Ahlqvist* 2: 1, s 236 samt *Löfgren*. Så även i st prot 1816, 1831, 1841 samt i *SvK ÖI* I, s 80, 82.) »Syndaren» är *Ahlqvist*. Det slutgiltiga beslutet om ombyggnad fattades inte förrän i början av januari 1795, framgår det av st prot.
84. *Henrik Wermelin*, murmästare i Kalmar som bl a utförde ombyggnadsarbeten i följande öländska kyrkor: Böda 1771, Smedby 1773, Högby 1775 (1700-talets sista år), Torslunda 1776 och Sundby 1782. Han förlängde Ås kyrka mot väster 1777 samt byggde ekonomilängor vid Ottenby kungsgård, Ås sn, på 1780–1790-talen.
85. Se *SvK ÖI* I: 1, s 35 ff.
- 86 a. I samband med genetiska studier av kulturlandskap och bebyggelse på Öland har försök gjorts att bestämma storleken av de längdmåttsenheter som använts i detta landskap under äldre tider; därvid har måttförhållandena i kyrkobyggnaderna spelat en väsentlig roll (*S Göransson* 1959, s 122 ff; 1971 a, s C: 6 ff; 1971 b, s 6). Metrologisk analys av kyrkor som kulturgeografisk hjälpmetod har först tillämpats av *D Hannerberg* (1955 a). Följande oliklånge alnmått kan beläggas för Ölands medeltid (för detaljer hänvisas till *S Göransson* 1971 a, s C: 1 ff).
1. Ett sydöstsvenskt alnmått av hanseatisk typ om 53,8–54,0 cm ingår i gamla öländska sädeskärl och i golvplattor av ölandssten från 1500-talet; samma mått användes i Kalmar ännu omkring 1620. Det torde vara av senmedeltida datum.
 2. En aln motsvarande längden ca 52,0 cm omtalas

1683 som basmått i stänger för jordmätning på Öland; notisen är knuten till den mätstång som »i urminnes tid» varit i bruk i Högby och Gaxhaga byar i Högby socken men är troligen dikterad av en generell erfarenhet av beskaftenheten hos öländska mätredskap. Ett mått av just denna längd framträder med påfallande konsekvens som grundenhet i de geometriskt utformade tomtorna i de radskiftade byarna (*S Göransson* 1971 a och b); det har ingått i stänger om 6 eller 8, även 7 alnar.

3. En alnlängd av ca 47,0 cm har av *D Hannerberg* (1955 b, s 11 f) visats vara enhet för måttsättningen i öländska husgrunder från folkvandringstiden. Samma alnmått har uppenbarligen använts vid utsättning av planen till samtida borgar; sålunda kan utan tvekan Eketorps borg (om denna se *M Stenberger* 1970) anses ha ett inre radiemått av 60 + 24 sådana alnar, varvid det senare talet gäller längden av de radiellt ställda husen. Alnen om 47,0 cm kan påvisas ha varit grundmått vid utläggning av byarnas gränser och »bolstads»-områden samt, jämte alnen om 52,0 cm, i tegskiftets gränsmönster (*S Göransson* 1971 a och b). Denna aln är av typen »cubitus» och uppbyggd av 1½ fot av den vanliga grekiska fotens längd, vilken också återkommer i det rhenländska och det själländska fotmättet, 31,3–31,7 cm.

Av dessa längdmått återfinnes de båda senare i Ölands kyrkor, alltså den äldre lokala cubitus-alnen om 47,0 cm, en variant av ett i gammal tid i hela norra Europa spritt mått, och den yngre alnen om 52,0 cm, som möjligen införts just i samband med kyrkobyggena, troligen från det götiska fastlandet, under 1100-talet. Av intresse med hänsyn till den kortare enheten är att Lunds domkyrka synes kunna vara proportionerad medelst en måttenhet om ca 46,7 cm (*M Koch* 1963 b). Den unga alnen om ca 53,8 cm har möjligen använts i öländska kyrkorna under senmedeltiden och in i nyare tiden. Den svenska alnen eller Stockholms aln, om 59,38 cm, riksstandard sedan 1604, är självfallet måttenhet i alla om- och nybyggnader under de senaste århundradena (till 1880-talet).

Förslag till andra enhetsmått i medeltidskyrkor på Öland har givits av *Iwar Anderson* 1960 (s 44 f) och *Ragnhild Boström* 1967 (s 163 f).

Måttenheter som det ligger nära tillhands att vänta sig också i Ölands kyrkor men som ej synes ha kommit i bruk där är t ex den gotländska alnen (55,1–55,4 cm) och den romerska foten (ca 29,6 cm). Ej heller kan det fotmått om ca 33,01–33,5 cm som särskilt av *V Wanscher* och *J Roosval* ansetts ha varit vanligt i skandinavisk kyrkoarkitektur, kallat grekisk och karolingisk eller rättare »nordlig» fot, påvisas på Öland, vilket tidigare felaktigt påståtts (*S Göransson* 1971 a, s C: 7, fig C: 4 och C: 5); såsom *Ingrid Swartling* (1966) på goda grunder hävdar, är det osannolikt att cistercienserna introducerat detta mått i Sverige.

Beträffande måttens historia och utbredning se följande arbeten: *D Hannerberg* 1959, *S O Jansson* 1936

och 1950, *P Rasmussen* 1956 och 1959, samt *F G Skinner* 1967.

Den metrologiska analysen kräver som källa ett pålitligt uppmättningsmaterial. Sådant föreligger för de här behandlade ölandskyrkorna i uppmätningar från 1931 av *S Hesselgren* och *S Fränne* och i senare uppmätningar av *J Söderberg* och *Barbro Sundnér* (Källa). Förf har vidare haft förmånen att få utnyttja *Ragnhild Boströms* originalmaterial med måttuppgifter från de byggnads- arkeologiska undersökningarna. Kompletterande egna mätningar har företagits. Ständig bedömning av faktorer som putslager av olika ålder, sprickbildningar etc är nödvändig.

86 b. Mycket litet är direkt känt om metoderna vid utsättning av byggnader under medeltiden. Dock finns det en omfattande litteratur i ämnet — i stor utsträckning med nödvändighet av hypotetisk natur — till vilken här får generellt hänvisas (se förteckningen över huvudsakligen nyare arbeten i slutet av noten). — En metrologisk rekonstruktion bör bygga på en grundlig utredning av kyrkans byggnadshistoria. Vid måttanalysen måste fundamentala sträckor och primära mått kunna urskiljas. Måtten kan vara applicerade som inre eller yttre mått. De kan ha varit ansatta genom enkel aritmetik eller »endimensionell» mätning eller enligt mer komplicerade geometriska regler om kvadratur eller triangulatur i plan och sektion, med vinkelförhållanden enligt t ex den liksidiga triangelns eller det gyllene snittets modell. Måttsättningen kan vara betingad av rent praktiska principer eller färgad av estetiska proportioneringsidéer. Olika talsystem kan ligga till grund för måttvalet, t ex duodecimal eller oktonal räkning. Symboliskt laddade tal kan ha föredragits (t ex hämtade ur Bibeln: Salomos tempels mått eller mått i Apokalypsen). — Av utomordentlig vikt är insikten om att måtten ofta är utlagda diagonalt. Måttanalysen av ölandskyrkor bekräftar *Iwar Andersons* (1960, s 38 ff) observation att långhusets plandimensioner i landskyrkor ofta intar relationen 1: 1,732, emedan utsättningen baserats på liksidiga trianglar ($\sqrt{3}$). Detta förhållande gäller för Långlöts kyrka, där f ö också en annan av *Andersons* iakttagelser slår in: diagonalen från långhusets västra innerhörn med skärningspunkt i triumfbågsvägen träffar absidhörnen. Om diagonalmätning i medeltida spannmålsmått se *N Sahlgren* 1968, s 30 f, 112 ff. — Litteratur: *Iwar Anderson* 1960. — *F V Arens* 1938. — *P Booz* 1956. — *E Cinthio* 1968. — *E Gustafsson* 1959. — *W Horn & E Born* 1966. — *M Koch* 1963a och 1968. — *B Kossmann* 1925. — *B G Morgan* 1961. — *G Redelius* 1971. — *H Roggenkamp* 1954. — *J Roosval* 1938, 1943, 1945, 1947 och 1950. — *Aa Roussell* 1951 och 1956. — *H Spiess* 1959 och 1964. — *V Wanscher* 1929. — *M Velte* 1951.

86 c. Granskningen av måtten i Långlöts kyrka må kompletteras med några observationer beträffande kyrkogården (jfr fig 3 och 4). Dess norra och östra sidor är vardera 66

till 68,5 m långa, en sträcka som man gärna vill tolka som 144 alnar om 47,0 cm (67,68 m). Den västra sidan är kortare (61 à 63 m) och den södra längre (77 à 79 m), men det sydvästra kyrkogårdshörnet är det mest rätvinkliga, och kyrkans orientering överensstämmer med de senare sidornas riktningar. Det är troligen ej en tillfällighet att den gamla kyrkans äldsta kor var beläget på ungefär samma avstånd från den södra som från den västra kyrkogårdsmuren, nämligen den halva nämnda sträckan. Lantmäterikartor från åren 1767, 1797 och 1820 (för storskiftesdelningar och enskifte av Folkeslunda by, upprättade av resp *J H Reinius*, *C W Humble* och *J Pilo*, i Kalmar läns lantmäterikontor och LMS) visar nu intressant nog att kyrkogårdens västra sida tidigare varit ungefär 68 m lång också den. Den norra muren har haft ett äldre läge utanför det nuvarande, och det är ännu markerat i marken av dess grundstenar, en stenrad börjande på ett avstånd av ca 5,5 m norr om kyrkogårdens nuvarande nordvästhörn och med riktning mot det nordöstra hörnet. Härav följer den sannolika slutsatsen att kyrkogården ursprungligen utlagts som en kvadratisk yta med sidan $12 \times 12 = 144$ alnar; den södra murens större längd kan vara sekundär i betraktande av att den östra sidan på grund av terrängens lutning närmast är en terrassbegränsning. Kyrkans placering inom denna ram är så vald att koret utsatts över kyrkogårdens mittpunkt med avståndet $6 \times 12 = 72$ alnar till alla fyra sidorna och med kyrkans mittaxel parallell med de norra och södra sidorna av kyrkogården. — Bogårdsmurens tal, 144, är med största rimlighet identiskt med det apokalyptiska måttet å det himmelska Jerusalem stadsmur, enligt »ängelns mått», som applicerats med uppståndelsen som sin adekvata associationsbakgrund (Johannes' uppenbarelse 21: 17). Jfr *F Kreuzsch* 1964.

86 d. Ahlqvists mått för bredden, $11\frac{3}{4}$ (svenska) alnar (jfr band I: 6, s 532), dvs ca 6,98 m, bör gälla kyrkans bredaste tvärsnitt, vilket efter rivningen av långhusets östra gavelmur (period VI) befann sig invid västra livet av korets triumfbågsmur, men måttet är även för detta parti säkert något för rundhänt uppgivet. Måtten å Löfgrens plan år 1822 (band I: 6, s 537) ger närmast bredden 11 alnar, ca 6,53 m, vilket torde ha stämt bra för långhusets västra del. — Med hänsyn till den i not 86f redovisade tydningen av långhusmåttens bör i fig 160d längden 20 alnar förses med frågetecken samt bredden $12\frac{1}{2}$ aln i väster ej uppfattas som ett primärt eller utsatt mått.

86 e. Valet av triumfbågsmåttet kan vara inspirerat av Hesekiels upplysning att ingången till templets allraheligaste var just sju alnar bred (Hesekiel 41: 3–4).

86 f. Ett alternativ till rekonstruktionen av utsättnings- och anslutningsförfarandet vid långhus-västtornbygget i Föra, som kanske är mer plausibelt än den ovan framförda, antydes av det yttre diagonalmåttet över långhuset, nämligen det sedecimala 32 alnar (se fig 160e).

- Man har i det fallet först fixerat den nya axelns (II) läge i triumfbågen på avståndet 8 nya alnar (å 52,0 cm) söder om korets nordvästra hörn. Bredden för långhusets östgavel invid koret, $19\frac{1}{2}$ aln (= $1\frac{1}{2} \times 13$), har sedan utlagts symmetriskt i förhållande till axeln. Från de yttre hörnpunkterna på denna linje har man så vidare dragit diagonaler om 2×16 alnar över långhusplanen till de båda punkter som skulle markera de yttre hörnen i väster, inbegripande tornbågsmuren, som tillika är långhusets västmur. Diagonalsträckan i sydöst-nordväst är ganska exakt 32 längre alnar (16,64 m), den korsande diagonalen en dryg decimeter kortare. Om denna tolkning är riktig, är långhusets innerlängd om (i söder) så gott som 20 alnar av sekundär art; enligt den pythagoreiska satsen skulle långhusets yttre längd, som ovan utlästs som $20 + 3 + 2\frac{1}{2} = 25,5$ alnar, uppgå till knappt 25,4 alnar, en längd som inträffar utmed mittaxeln. — I långhusets måttbild ingår då talen 13 och 16 som bastal, troligen hämtade ur korets ursprungliga yttre längd respektive bredd (i gamla alnar!). Långhusets östparti innehåller triumfbågsväggsbredden 13 alnar samt murtjockleken $3\frac{1}{2}$ aln i norr och i söder, d v s fjärdedelen av 13. Härtill kommer det möjligen relevanta faktum att ytterdiagonalernas korsning i långhusets mitt ligger på approximativt 26 nyare alnars avstånd från absidens innervägg utmed längdaxeln (II), alltså tämligen nära centrum för kyrkan i dess helhet, vars totala inre längd blivit alldeles jämnt 52 alnar, dvs fyra gånger 13 (största inre bredd). Västtornets plan innefattar väster om östmuren och de omtalade västra diagonalpunkterna bägge bastalen: 13 alnar i inre och 16 alnar i yttre längd (i norr upp till ca 25 cm större). (Vad beträffar tornkroppen i övrigt kan anmärkas att ytterbredden i de övre delarna av tornet var reducerad till $18\frac{1}{2}$ aln, så att planfiguren där uppe i princip är kvadratisk.) — Måhända avslöjar det nämnda läget av den yngre mittaxeln (II), 8 nyare alnar söder om korets nordvästhörn, att östtornet med bredden 16 sådana alnar planerades redan i samband med utstakningen av långhus och västtorn (jfr band I: 6, s 575).
- 86 g. Även Föra kyrkogård (band I: 6, fig 387, 388) var utstakad med 47,0-cm-alnen som grundenhet. I nord-sydlig led är utsträckningen 66,5/67,0 m (inre) till 69,0/69,5 m (yttre), dvs samma mått som i Långlöt: $12 \times 12 = 144$ alnar å 47,0 cm (67,68 m). I andra riktningen, vars äldre utsträckning åt väster anges av stigluckan, rest i det sydvästra hörnet, var längden ca 83,5 till 86,0 m, ett avstånd som bör tolkas som $12 \times 15 = 180$ korta alnar (84,60 m). Kyrkans orientering följer bogårdsmurens. Gamla kyrkans kor var lokaliserat över en punkt på 60 korta alnars avstånd (28,20 m) från både den norra och den västra sidan av kyrkogården. — Det kan tilläggas att den geometriska regleringen av kyrkbyns tomter, vilken metrologiskt bygger på den längre medeltidsalnen (= 52,0 cm), har kyrkogården som förutsättning och utgångspunkt.
- 86 h. De nya kyrkorna uppvisar i regel jämna och exakt ut-satta innermått, t o m i duodecimal räkning, såsom Högby kyrka av 1870–71 med längden 48 (svenska) alnar (28,502 m) och bredden 24 alnar (14,251 m). (Jfr band I: 3, fig 123.)
87. Enligt benäget meddelande av docenten Aron Andersson.
88. *B G Söderberg* 1971, s 61 ff, s 71 (litteraturanvisningar).
89. Av en snarlik mörkbrun stenart består täckplattorna tillhörande *Sjösås* gamla kyrka (SvK Sm II: 1, s 28) och *Maglarp*, Sk. Från *Persnäs* kyrka finns ett par fragment kvar av en grön-vit-svart spräcklig sten, som enligt statsgeologen Erik Åhman består av porfyrit och som förmodligen har utgjort antingen täckplatta i ett altare eller ingått i ett resealtare (SvK Öl I: 6, fig 497). — Ett bäraltare, bestående av ett stycke slipad porfyrit, infälld i ett trästycke finns i *Hedareds kapell* Sandhults sn, Vg (E Ekhoft 1914–1916, fig 210 a, b). Jfr SvK Sm II: 1, s 68, not 15 samt B Stolt 1970, s 61 ff och där anförda exempel och litteratur.
90. Jfr t ex processionskrucifix från kyrkorna i *Lye*, »1200-talets mitt eller senare hälft», som har figurer i midjebild och infattade glasbitar (SHM inv nr 5 874: 2, dep i GF; SvK Go V: 1, fig 73 f samt s 71 och där ang litt), från *Nottebäck*, »1200-talets mitt», (SHM inv nr 6158, SvK Sm II: 4, s 327, 369 samt fig 337 a–b), *Bärfendal*, Bo (SHM inv nr 3512, avb bl a i Stavenow 1972, s 124 f) och *Nävlesjö*, Sm (SHM inv nr 10603). — E Cinthio 1968, sp 472 f.
91. *Anders Dahlström d ä*, målare och skulptör, »en i öst-mäländs kyrkokonst mycket känd person», verksam i Döderhultsvik, Sm, f 1702, † 1786, gesäll hos den tysk-födde bildhuggaren Anders Vaupell i Stockholm. Sonen Anders blev också skulptör (not 114). — *D* har bl a utfört naivt berättande altaruppsatser i Frödinge (Sm, 1775) samt i de öländska kyrkorna Runsten och Ås (1749), Långlöt (1751), Smedby (1755) och Kastlösa (1748, ej bevarad). Han har även lämnat talrika andra prov på sin konst i det forna Kalmarstiftet: Ålems predikstol (bevarad i fragment) och Mörbylånga predikstol 1747. 1779 skänkte han till sin hemförsamling en predikstol, efterbildande den som på 1760-talet ritades av C J Cronstedt för S:t Maria kyrka i Stockholm (SvK Sthlm VII, fig 79). — *Öland* 2, s 223 f. — *M Hofrén* 1951, s 87 ff. — *B Olsson* 1953, s 27.
92. *Ahlqvist* (II: i, s 238) skriver 'höger', emedan han föreställer sig åskådaren stående i koret framför altaret, vänd mot väster.
93. *Sakramentsnischer*, »ciborier», observerades av *Löfgren* på norra korväggen i följande kyrkor: Persnäs, Föra, Högsum, Torslunda, Gårdby, Resmo, Kastlösa och Ås. — I Egby är ännu en dylik bevarad i norra absidväggen och ytterligare en har funnits i samma kyrka. I Gårdslösa upptäcktes 1958 en nisch i korets norra mur. Flera av dessa nischer murades igen i enlighet med föreskrifter fastställda vid Uppsala möte 1593, för att

förhindra tillbedjan av sakramentet. *Svenska Riksdagsakter* III: 1, 88, s 39 och 144.

Credentia = nisch där altarkärlen tillreddes innan de användes på altaret. Se *E Moltke* 1964, sp 250, samt *E Gustafsson* 1968, s 11.

94. *Bokstol* ungefär = klockarebänk, se Hildebrand, *Sv Med III*, s 371 f, 526. Enligt Broman, *Glysisvallur II*, s 98, var bokstolen »ett avdelat rum i koret, där icke allenast de många sångböckerna lågo, ... utan ock Sångare stodo.» — Fil lic I Wilcke-Lindqvist har framfört en fråga, om inte Broman »använt ordet 'bokstol' i överförd bemärkelse?» Hon utläser av Hildebrand a a, att det skulle ha varit en läspulpet (ev stol med läspulpet framför). Fru Wilcke-Lindqvist citerar också Dahlgren, *Glossarium*, s 114: »1. Ställning, hvarpå böcker plägade uppläggas vid läsning ... 2. Läspulpet i kyrka ('lectorium, pulpitum in quo legitur in ecclesia'). Cantorum Chorus sjunga vid bokstolen psalmer och andelige vjsor» och fäster slutligen uppmärksamheten vid en pulpet på bröderna van Eycks Gentaltare.
95. Vid decennierna omkring 1600-talets mitt var *Jonas* (snickare och målare) och målaren *Petter Bundie* verksam i Kalmar (*M Hofrén* 1938, s 7). Tydligt tillhörde målaren *Jakob* denna familj. Han målade 1666 predikstolen i Gärdslösa kyrka (möjligen tillverkad av snickaren *Mattis Heijdeman*, not 79). *Petter Bundie* målade i Kalmar slott 1638 och senare (*M Olsson*, *KSH III*, passim) och i Kalmar gamla stadskyrka (*SvK Sm III*: 2, passim). *Jonas Bundie* målade predikstolen i Bredsätra (ej bevarad). Av *Jonas* och *Petter Bundie* fanns även arbeten i N Möckleby, Bredsätra och Köpings kyrkor, samtliga på Öland, ej bevarade.
96. *Petter Britt*, guldsmedsmästare i Kalmar 1701–1758 (1779). — *SS* s 338.
97. Låsaskar i *Persnäs* (*SvK Öl I*: 5, fig 348, s 476 samt s 511, not 57) och *Estuna* (*SvK Up V*, fig 668 och s 752).
98. *Petter Lindbom*, guldsmedsmästare i Kalmar 1754–1770 (1776). — *SS* s 340.
99. *SvK Öl I*: 4, fig 277 samt s 399.
100. Textilbeskrivningen är granskad och försedd med ord-förklaringar av förste antikvarien *A-M Franzén*.
Dammask = sidendamast.
Altarlista = altarbrun.
Handkläde = handduk (manutergium).
Örngott = kudde, förm. bokdyna. Jfr *PB vis*, s XXIII.
Röcklin = plagg av vitt linne med vida ärmar, del av liturgisk dräkt. Röcklin torde under medeltiden framför allt ha motsvarat *superpellicum*, som bars över de pälskläder, som var nödvändiga i de oeldade kyrkorna. Vid Uppsala möte förbjöds användningen av röcklin, men trots detta förekommer beteckningen i 1600- och 1700-talets inventarieförteckningar.
101. *Petrus Rosengård* dog 28/7 1679, enligt ett av Ahlqvist gjort utdrag ur kyrkboken (Ahlqvist, *Saml III*, s 82). Av samma källa framgår, att han var »Hr Capiten Christian Rosengårdz Son» och begrovs »medh sin farfader [kh Nils Repplerus] i Långlötz kyrka d. 13 November». — Kapten Christian Rosengård ägde och bebodde Kvistorps gård. Han ägde också Åstad, båda i Långlöts sn. Sonen Petrus, som kallades student 1745, gifte sig 1 m Christina Broddson, dt t kh Carl Broddson (not 11). — *Herdam* 4, s 258; *Palm* 1970 a, s 103, 106 samt *Palm* 1970 b, s 127.
102. Genom grov försummelse från en av kyrkorådets ledamöter förkom stenen i augusti 1972.
103. *Siffredh Jönsson*, f omkring 1514, † 1584, befallningsman på Borgholms slott, 1545 fogde över hela Öland. 1564 blev han ståthållare över Kalmar slott och stad, men behöll sin förra tjänst till 1572. 1578 och till sin död slottsloven på Borgholm; amiral. G m *Margareta Knutsdotter*, som 1585 gifte om sig med Olaus Laurentii, kh i Långlöt, † 1591. Hon erhöll drottning Gunillas förläsningsbrev 1585 13/5 på ett kyrkohemma i Långlöt med villkor »att hålla den trädgård, som där är, vid makt, så att vi där kunne därav frukt förmoda, när vi dit kommandes varda».
Enligt Clerus fick Siffredh Jönsson hertig Eriks brev, daterat 1558 18/12, på Långlöts prästgård »till behaglig tid». Han bodde där i sin återstående livstid och ägde även en del av Norrgården samt en äng i Kvistorp. — Nutida ättlingar av den finländska frälseläkten Huusgafvel räknar släktskap med Siffredh Jönsson.
Håkansson nr 496. — *Herdam* 4, s 255. — *C Ekman* 1950. — *B Palm* 1970 a, s 79, 89 f, 105.
104. Beskrivningen av mynten författad av antikvarie *Tamárs Sárkány*.
105. *Föra*, *SvK Öl I*: 6, fig 462 a samt s 595 f.
106. Bestämningar av lösfynden är gjorda i samråd med antikvarie *Göran Tegnér*.
107. Beskrivningen av Gamla kyrkans klockor har granskats av domkyrkosysslomannen m m *L M Holmbäck*, som också författat beskrivningen av Nya kyrkans klockor.
108. *Arendt Kleiman* (I), klockgjutare av en berömd klockgjutarefamilj i Lübeck, där han blev borgare 1596. Levde ännu 1646. Av honom gjutna klockor har funnits i följande öländska kyrkor: Långlöt 1621, Runsten 1622, Algutsrum 1631 och Löt 1633, ingen bevarad.
109. *Magnus Bergstedt*, klockgjutare i Karlskrona, mästare 1759, verksam 1760–1772. Sex av hans klockor har funnits i öländska kyrkor, varav två bevarade: Kastlösa storklocka (1765) och lillklocka (1772). Ej bevarade är Långlöts båda klockor (1765), Sandby storklocka (1768) samt lillklockan i samma kyrka (1772).
B dog 1777, begr 12/3 i Karlskrona Amiralitetsförs, var då »65 år». Troligen hade han sin huvudsakliga utkomst vid varvet i Karlskrona. Var en föga märklig klockgjutare. Texterna var illa uppsatta, »tryckfel» och bakvända bokstäver förekommer m m (se Kastlösa-klockan). Klangligt var hans klockor under tidens medelmått.

NYA KYRKAN

110. Fastigheten har beteckningen *Brostorp 10⁷* och tillhör adj Inger Crampa, Bromma, som ärvt den efter sin moder.
111. *Sven Gustaf Lindblom*, f 1810, † 1888, teckningslärare, målare. Var även musikalisk: musikanter vid Kalmar regemente, avsked därifrån 1848 med fanjunkares rang. Elev vid Konstakad 1835–1839. Mycket flitig: porträtt, landskap, altartavlor i östra Småland, Öland, Östergötland, de sistnämnda vanligen efter berömda original. På Öland återgår hans altartavlor i *Runsten* (1846), *Bredsättra* (1849) och *Högsrum* (1953) närmast på Kalmar domkyrkas altaruppsats med Korsnedtagningen, tillskriven David von Krafft. Denna i sin tur återgår emellertid i första ledet på Rubens berömda altartavla i Antwerpens katedral. — *M Hofrén* 1929 samt 1947. — *B Olsson* 1957, s 546 f.
112. *A Andersson* 1966, s 105 ff, 115.
113. *A Andersson* 1964, Pl 101 samt s 98 ff. — *SvK Go V*, fig 54–55 samt s 51 ff.
114. *Anders Dahlström d y*, målare och skulptör, f 1742, † 1809, son till den mer kände Anders D d ä (not 91; *B Olsson* 1953, s 27). Altaruppsatsen i Högby kyrka (*SvK Öl I*: 3, fig 156, s 239 f) och Långlöts predikstol är de enda säkra arbetena på Öland av den yngre konstnären hand. Förmodligen utförde han och hans medhjälpare 1762 även en del arbeten på gamla predikstolen i Högby (*SvK Öl I*: 3, s 221). — Av stilistiska skäl förefaller det som om Råpplinge predikstol också vore tillverkad av Anders D d y, ehuru konstnärens namn ej nämns i denna kyrkas arkivalier.
115. *Ahlqvist*, 2: 1, s 238 samt *Inv 18/9 1830*.
116. *Johan Petter Åberg*, hovrättskommissarie, orgelbyggare, Vassmolösa.
117. *Setterqvists orgel* hade enligt domkyrkosysslomannen m m L M Holmbäck 1969 följande *disposition*: Borduna 16 (delad), Principal 8 (delad), Rörlöjt 8, Gamba 8, Salicional 8, Octava 4, Trumpet 8.
118. *Mårtenssons orgel* har följande *disposition*: Huvudverket: Rörlöjt 8', Principal 4', Waldflöjt 2', Mixtur III 1/3'. — Bröstverket: Gedacht 8', Spetsflöjt 4', Principal 2', Tertian II 1' samt pedalen: Subbas 16', Korbalbas 4'.
119. För stenbestämningen tackar jag statsgeolog *Erik Åhman*.
120. *J Roosval*, se not 43. — *Densamme* 1925, s 97–104. — Jfr Stenkyrka-funten (*SvK Go I*, fig 29–36), som även har samma slags liljeformade palmetter med delade stjälkar som funten i Långlöt.
121. Prof *Oscar Reutersvärd* i brev till förf 29/11 1972.
122. *Bror Uno Frisell*, f 1873, † 1934, tillf kh i Långlöt 1906–1917. — *Herdam* 1, s 295; *B Palm* 1970 b, s 131.
123. Många dopfuntar av sandsten från 1100-talet eller 1200-talets förra hälft har förhöjts med en stenskiva eller låg bas av kalksten, ej att förväxla med de monumentala sockelstenar, som tjänade som plattformar. Funtar, som på så sätt fått ståtligare proportioner, är, för att bara välja några få exempel, Tingstäde, Västkinde, Bro, Lokurse och Ekeby, samtliga publicerade i *SvK Go I*. — Om orsaken här till är att söka i dopritualen eller berodde på estetiska hänsyn, kan ej avgöras utan en ingående inventering, men problemet är utan tvekan värt att undersökas närmare. De tidiga romanska funtarna är ofta ca 80–90 cm höga, medan dopfuntar från 1200-talet eller senare är 100 cm eller högre. Kanske tillhör förhöjningen av dopfuntarna hög- eller senmedeltiden.
124. Kopia i ATA av *S Curmans* skrivelse 17/10 1923 till PÅ i Långlöt med anledning av A Billows reseberättelse, den senare betecknar dnr 1943/1923.
125. Dopfuntar av detta slag är vanliga på Öland: förutom i *Långlöt* förekommer de i *Böda* (*SvK Öl I*, fig 88), *Gårdslösa*, *Högby* (*SvK Öl I*, fig 169), *Högsrum*, *Källa nya kyrka* (*SvK Öl I*, fig 276) samt *Råpplinge*. I *Högby kyrka* vilade troligen den gamla predikstolen på en stenspelare av samma slag som dopfunten i samma kyrka (*SvK Öl I*, fig 140). — Dopfuntar i samma grupp är utspridda över hela Sverige, bl a i *Hedvig Eleonora kyrka* (*SvK Sthlm III*, fig 142), *Trefaldighetskyrkan i Karlskrona* (*SvK Bl III*, fig 73) och *Österåker* (*SvK Up I*, fig 610). — *Tord O:son Nordberg* 1925, s 163 ff. — *Fr Killig* 1933. — *S Göransson* 1955, s 48 ff. — *M Olsson KSH II A*, passim.
- På *Skokloster* finns två praktbord av kalksten, i *V Ryds kyrka* ett annat (*SvK Up VII*, fig 139). — Ett bord som förmodligen var en gåva från Karl X Gustaf 1654 till hertig Fredrik III av Gottorp, finns nu i *Gottorfs museum*, Schleswig. *E Schlee* 1965, s 120 ff och där anförd litteratur.
126. *Lorentz Henrik Ertman*, guldsmedsmästare i Kalmar—1786–1813. — *SS* s 341.
127. *Niclas Wiggman*, guldsmedsmästare i Kalmar—1750–1770. — *SS* s 340.
128. *Jonas Lindström*, f 1716, † 1804, kh i Långlöt 1757–1771, därefter i N Möckleby, och hans hustru i första giftet, *Barbara Christina Rysell*, f 1718, † 1776 (*Herdam* 4, s 340 f; *B Palm* 1970 b, s 127 f). — *L* inköpte omkring 1760 Norrgården i Långlöts sn. Den i not 14 omtalade prostinnan Schmitth var hans dotterdotter (*Palm* 1970 a, s 85).
129. *Daniel Eklund*, guldsmedsmästare i Kalmar 1839–1870. — *SS* s 343.
130. Medicine professorn, doktorn och riddaren *Jakob Sönerberg*, f 1765 på Kvistorp, son till »constabelen» Peter Sönerberg. — *Palm* 1970 a, s 106.
131. *Mökväll* var benämningen på det gästabad, som hölls i bröllopsgården kvällen före bröllopet. Jfr N Söderlind 1951, s 17 samt M Hellspång 1969, s 105 ff. »Under rubriken 'svensexå, mökväll, sporröl' har vi åtskilliga belägg just för själva festen. Några uppgifter

- om just klädsel eller 'mökvällsgång' finns tyvärr inte», skriver arkivarien Åke Werdenfels, Folkliksarkivet, Lund, som svar på författarens förfrågan om mökvällskappans användning.
132. *Bengt Couleur*, f 1751, † og 1813, kh i Långlöt 1795–1813. Herdam 4, s 259; Palm 1970 b, s 128.

133. *Olof Ringberg*, f 1768, † 1837, kh i Långlöt 1815–1837. — Herdam 4, s 259; Palm 1970 b, s 128.
134. *Wilhelm Ringberg*, f 1826, † og 1851, nådarspredikant i Långlöt 1851. Son till Olof R (not 133). — Herdam 1, s 282; 4, s 260; Palm 1970 b, s 128.
135. Se not 107.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

ATA: *Åhstrand-Löfgren*, 2 teckn, kyrkan från SV samt plan [1817]; *Löfgren I*, s 108, 138 (3 teckn [1823], kyrkan från N, S samt plan), s 209 (ang gravsten); *Inv 1830*; *Mandelgrens resa 1848*, s 65 ff; *Ihrfors*, *Oelandia sacra* s 136 (utdr ur kyrkböckerna), s 247 (kop av Ahlqvist), s 259 (kop av Frigelius), s 304 (1 teckn av dopfunt); *Snabbinv* 1912 av A Billow, rev 1918 av Billow samt kompl 1929 av J O Svensson; *S Brandel* 1821, uppm av dopfunt; reseberättelse *A Billow* 1923, dnr 1943/1923; *R Boström*, leverans av fynd 1969 7/9, 30/9, 1970 20/1, 1972 17/10, dnr 5036/69; kop av skr ra *Curman* 1923 17/10 t PÅ i Långlöt; fotos, uppm, tidningsurklipp m m.

Sveriges kyrkors arkiv, ms t beskr 1929–1938 av William Anderson, bearb av J Roosval, kompl av R Strömbom (-Boström) 1950–1949, jämte uppm, fotos, anteckn o excerpter; R Boström anteckn, fotos o uppm 1969–1973.

KB: *Rhezelius F.b. 22* (Aschanæus saml), s 36, nr 10 (inskr på gravsten), s 37 (fragment av gravsten 1393); *Rhezelius F c 2/3* s 138 f (teckn av gravsten 1335), s 141 (teckn av gravstensfragm 1393); *Rhezelius F c 5*, s 46 f (3 teckn, kyrkan från S, två gravstenar, klockinskr mm); *Ransakningar* 1667 (avskr av original i VaLA), sign F1 9: 4, s 240 ff; *Törnwall F m 46*, fol 341 f (avritn av två gravstenar jämte avdrag av trästockar); *Hilfeling* konc t Journal 1796 el 1797 (F m 57: 2, s 48) ang källa, gravsten samt Pehr Starks donationer. KrA: Sjökarteverkets arkiv, *karta över Öland*, odat, omkr 1770–1774, sign Litt V: 26.

LMS: "Geometrisk Book af Ölands Norre mooth" 1683, serien Geom jordeböcker, detalj av Långlöts kyrka o kyrkogård (G 2: 165).

Raä, K-byrån: Handl 1932–1970, bl a försl t rest av *E Leffler* 1932; arbetsbeskr o 1 ritn t bänkar, trappräcke mm, *Sven Rosman* 1934; försl t värmeledn, *Oscar Nilsson & Son* 1937; försl t ny orgel, *A Mårtenssons orgelfabriks AB* i Lund 1966; försl t rest av *Gösta Gerdsjö* 1968 m senare tillägg; försl t el inst av *Tor Engström Ing byrå*, Kalmar 1969.

Kalmar

KLB: *Frigelius*, 3 teckn, kyrkan från N och S 1750 samt gravsten (tecknad av S Swenander).

Uppsala

UUB: *Törnwall S 74*, fol 231, 1 teckn, kyrkan från S: Ahlqvist, Saml III, S 86, p 75 ff (beskrivning av kyrkan, dess inv, gravstenar, kyrkogård mm, utdrag ur kyrkböcker), p 78, 1 teckn, medelt gravsten, p 78a, S Swenanders teckn av Pehr Starks gravsten, p 81, 1 teckn, kyrkan från NO efter Frigelius.

Vadstena

VaLA: *Biskop Petrus Benedicti visitationsbok*, sign F III: a: 1 fol 26 ff (inv från 1500-talets slut); *Ransakningar* 1667, originalhandl, sign FV 1. — Kyrkans arkivalier: *räk* 1672–1715, 1718–1737 30/4 (C: 1), 1737 1/5–1764 30/4 (C: 2), 1764 1/5–1794 30/4 (C: 3); *st prot* 1679, 1680, 1681, 1696–1703, 1737–1753, 1757–1764 (C: 1), 1765–1780, 1782–1784, 1790, 1794–1813 (C: 3), 1815–1829 (B: 1); *vis prot* och *inv* 1653, 1663, 1684, 1692, 1708, 1714, 1721, 1732, 1737, 1752, 1757, 1759, 1774, 1794, 1796, 1797, 1813, 1814 (B: 1); *Om kyrkans reparation 1649* (B: 1, p 47 ff); *Bänklängd 1668* (B: 1, p 57 f); *Om Starkska gravstenen 1679* (B: 1, p 61 f); *Avskrift av en gravstensinskrift* (B: 1, p 43); *Avskrift av klockinskrifter* (B: 1, p 45 f); *Gåvoregister* 1688 (B: 1, p 59 f). — *Kalmar domkapitels arkiv*, E IV: 91 (Långlöt): *inv* 1774, 1815, 1832, 1841, 1851, 1852, 1854, 1862, 1865, 1871, 1875, 1879, 1904; *vis prot* 1797, 1816, 1831, 1841, 1854, 1862, 1870, 1880, 1891, 1904; *vis-handl* 1759–1904 spridda år.

Runsten

Hos PÅ förvaras Långlöts yngre kyrkoarkivalier. *Inv* t o m 1969 genomgångna.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlqvist A, Anmärkningar om Ölands Fysiska Beskaffenhet och Vegetation. i: Kongl Vet Akad Handl 1821. St II, Sthlm 1822.

— Clerus Calmariensis. Tjenstemän vid Församlingarne och Läroverken uti Kalmar Stift från äldre till närvarande tider. Biografiska Anteckningar efter Prostarne Frigeli, Löfmans och Fornanders Samlingar ordnade, utarbetade samt med tillägg för nyare tider försedde och utgifne af Abraham Ahqvist, III Häftet, Ordinarie Presterskapet på

- Öland: Extra-ordinarie Tjenstemän i Stiftet; Befordrade utom Stiftet. Kalmar 1841.
- Ölands historia och beskrifning, D 1–2, Calmar 1822–1827.
- Anderson Iwar*, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp, Ant ark 14, Sthlm 1960.
- Andersson Aron*, Corpus Vitrearum Medii Aevi, Skandinavien Sthlm 1964.
- Medieval wooden sculpture in Sweden, Vol II, Romanesque and Gothic sculpture, Sthlm/Upps 1966.
- Arens F V*, Das Werkmass in der Baukunst des Mittelalters. 8. bis 11. Jahrhundert, Würzburg 1938.
- Booz P*, Der Baumeister der Gotik, München 1956.
- Boström Ragnhild*, Alböke kyrka. i: KNS XLVI, 1969, Kalmar 1970.
- Egby kyrka. i: KNS XLVIII, 1971, Mörbylånga 1973.
- Gärdslösa kyrka. i: Gärdslösa. En sockenbeskr utg av Gärdslösa fornfm fören, Kalmar 1966 (=Boström 1966b).
- Gärdslösa kyrka. En vägledn utg av Gärdslösa kyrkoråd, Kalmar 1972 (=Boström 1972b).
- Hulterstads kyrka, Mörbylånga [1971].
- J H Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkingar. i: Konsthist studier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966 (=Boström 1966a).
- Köpings kyrka. i: KNS XLVII, 1970, Kalmar 1971 (=Boström 1971a).
- Köping och Föra. Två givande kyrkorestaureringar på Öland. i: Fv 1955.
- Långlöts kyrka. i: Långlöt. En ölandssockens historia, Kalmar [1970].
- Några romanska sakristior på Öland. i: Fv 1971.
- Petrus Törnewall och Ölands kyrkor. i: Fv 1959.
- Råpplinge kyrka — en sockenfästning. Öbl 1966 31/12 (=Boström 1966b).
- Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? i: Nordisk medeltid. Konsthist studier tillägnade Armin Tuulse, Upps 1967.
- Öland I: 1–6, SvK vol 108, 116, 119, 128, 133, 142 (=Boström 1972a), Sthlm 1966–1972.
Se även Strömbom.
- Broman O J*, Gylisvallur (ms omkr 1720), utg af Gestrike-Helsing nation i Upsala, II, Ups 1912–1953.
- Cinthio E*, art Processionskors. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, XIII, Malmö 1968.
- Proportionssystem, Sverige. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid XIII, Malmö 1968.
- Clerus*, se Ahlqvist A betr Öland samt Löfgren N I betr Småland.
- Cnattingsius B*, recension av SvK ÖI I: 4–5 (Källa och Persnäs). i: Fv 1971.
- Curman S*, Kristna gravmument från 1000-talet funna i Vreta Kloster. i: Arkeol studier tillägnade HKH Kronprins Gustaf Adolf av Svenska fornminnesföreningen, Sthlm 1932.
- Dahlgren F A*, Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket ... H 1–3, Lund 1914–1916.
- Ekhoff E*, Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner. Utg av VHAA, Sthlm 1914–1916.
- Ekman C*, Siffred Jönsson. Vekelaks-knappen som blev amiral och landsherre på Öland, Borgholm 1950.
- Elgenstierna G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser, I, Sthlm 1925.
- Gardell S*, Gravmonument från Sveriges medeltid I–II, Sthlm/Gbg 1945–1946.
- Gustafsson Evald*, Gråbrödernas hus. i: Ystad — Sydsvenska Dagbladets årsbok 1968, Malmö 1967.
- Den romanska stenkyrkan i Atlingbo. Antikvariskt Arkiv 12, Sthlm 1959.
- Göransson Sölve*, Från K Maj:ts stenhuggare vid Dälie till modern stenindustri vid Sandvik. i: Åkerbo hemf f Årsbok, Öländsk bygd 1955.
- Field and Village on the Island of Öland. A Study of the Genetic Compound of an East Swedish Rural Landscape. Geografiska Annaler XL (1958), Sthlm 1959.
- (1971a), Tomt och teg på Öland. Om byamål, laga läge och territoriell indelning. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, 27, Upps 1971.
- (1971b), Village Planning Patterns and Territorial Organization. Studies in the Development of the Rural Landscape of Eastern Sweden (Öland). Acta Universitatis Upsaliensis, Upps 1971.
- Hagberg U E & Johansson Kiki*, Det äldsta Långlöt. i: Långlöt. Ur en ölandssockens kulturhistoria, Kalmar [1970].
- Hannerberg D* (1955a), Tomter och åkrar. Några glimtar ur kulturlandskapets historia. i: Östergötland. Red. T Lagerstedt, Sthlm 1955.
- (1955b), Die älteren skandinavischen Ackermasse. Ein Versuch zu einer zusammenfassenden Theorie. Lund Studies in Geography B: 12, Lund 1955.
- Fod, Sverige. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid IV, Malmö 1959.
- Hellspång M*, Svensxa och möhippa. i: Fataburen 1969.
- Hildebrand H*, Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk skildring 1–3, Sthlm 1879–1903; Register 1953.
- Hofrén M*, Sven Gustaf Lindblom — en gammal kalmarmålare. i: Sancte Christophers gilles chroenica, 5, Kalmar 1929.
- Vasastil och karolinskt. i: KLMedd XXVI, Kalmar 1938.
- Kalmar län i konst och bildverk. i: KLMedd XXXV, Kalmar 1947.
- Timmerkyrkan i Frödinge. i: KLMedd XXXIX, Kalmar 1951.
- Horn W & Born E*, The "Dimensional Inconsistencies" of the Plan of Saint Gall and the Problem of the Scale of the Plan. The Art Bulletin XLVIII: 3–4, New York 1966.
- Hülphers A Abr:son*, Mineralbrunnar, Wästerås 1770.
- Håkansson Gunnar*, Kalmar och kalmarbor under 1600-talet. Kalmar/Gbg 1944.

- Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafer och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942 (= Håkansson).
- Jansson S O*, Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. Nordisk kultur XXX, Sthlm 1936.
- Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet, Sthlm 1950.
- Kalmar. *Kyrklig konst från åtta sekel*. Kyrkoskatter från Kalmarbygden och Öland. Nutida religiöst måleri. Utställning å Kalmar konstmuseum 4–11 september 1949, Katalog (= Kalmar utst kat).
- Killig Fr*, Ölandskalksten. Samlade uppgifter om Ölands gamla stenhantering, Kalmar 1933.
- Koch M* (1963 a), Geometri og bygningskunst. Arkitekten 11–1963, København 1963.
- (1963 b), Lunds domkirkes målenhed. Arkitekten 11–1963, København 1963.
- Proportionsystem. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid XIII, Malmö 1968.
- Kossmann B*, Einstens massgebende Gesetze bei der Grundrissgestaltung von Kirchenbauten, Strassburg 1925.
- Kreusch F*, Das Mass des Engels. i: Vom Bauen, Bilden und Bewahren, Festschrift für Willy Weyres, Köln 1964.
- Lagerlöf E*, Kyrkan och kyrkogården. i: Boken om Hablingbo, Visby 1966.
- Öja kyrka. En vägledning. Upps 1968.
- Lindqvist S*, Den helige Eskils biskopsdöme, ak avd, Sthlm 1915.
- Linnæus C*, Öländska och gothländska resa på riksens höglöflige ständers befallning förrättad år 1741 ... Sthlm & Ups 1745, nytr Sthlm 1962.
- Lundberg E*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400, Sthlm 1940 (= Lundberg I).
- Byggnadskonsten i Sverige. Sengotisk och renässans 1400–1650, Sthlm 1948 (= Lundberg II).
- Träet gav form, Sthlm 1971.
- Långlöt*. Ur en ölandssockens historia. Utg av Långlöts hembygdsförening, Kalmar [1970].
- Löfgren N I*, Clerus Calmariensis. Tjenstemän wid Församlingarne och Lärowerken uti Kalmar stift från äldre tid till närvarande tider. Biografiska Anteckningar, efter Prostarne Frigelii, Löfmans och Fornanders Samlingar ordnade, utarbetade samt med tillägg för nyare tider försedde och utgifne af N I Löfgren. I–II Häftena [Småland], Kalmar 1836 resp 1839.
- Mandelgren N M*, Förteckning på de af N M Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings Historia, som ... skänkts till Lunds kongl universitet, Sthlm 1889.
- Mannerstråle C F*, Observationer vid omputsningen av Eds kyrka i Uppland. i: Fv 1971.
- Det *Medeltida Öland*. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige, utg av den av VHAA tillsatta kommittén, Sthlm 1953.
- Morgan B G*, Canonic Design in English Mediaeval Architecture. The Origins and Nature of Systematic Architectural Design in England, 1216–1515, Liverpool 1961.
- Moltke E*, art Kredens. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid, IX, Malmö 1964.
- Nordberg T O:son*, Säbyfunten och besläktade funtar. i: Rig 1925.
- Olsson Bror*, Dahlström, Anders d ä. i: Svenskt konstnärslexikon, II, Malmö 1953.
- Dahlström, Anders d y. i: Svenskt konstnärslexikon, II Malmö 1953.
- Kalmar stifts herdaminne, 1–4, Kalmar 1947–1951 (= Herdam).
- Lindblom, Sven Gustaf. i: Svenskt konstnärslexikon, III, Malmö 1957.
- Olsson Martin*, Kalmar slotts historia I–III, Sthlm/Upps 1944–1965.
- Palm B*, Byar och gårdar. i: Långlöt. Ur en ölandssockens historia, Kalmar [1970] (= Palm 1970a).
- Ur socknens häver. i: Långlöt. Ur en ölandssockens historia, Kalmar [1970] (= Palm 1970b).
- Petrus Benedicti*. Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg av K H Johansson, Kalmar/Lund 1954 (= Pb vis).
- Rasmussen P*, Alen. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid I, Malmö 1956.
- Fod. i: Kulturhist lex f nordisk medeltid IV, Malmö 1959.
- Redelius G*, Tensta kyrkas proportionering. i: Fv 1971.
- Roggenkamp H*, Mass und Zahl. i: Beseler H & Roggenkamp H, Die Michaeliskirche in Hildesheim, Berlin 1954.
- Roland A*, Äldre taktegel hufvudsakligen på byggnader i Stockholm, Helsingborg 1912.
- Roosval J*, Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens, Sthlm 1911.
- Stiftets kyrkor. i: Visby stift i ord och bild, Sthlm 1952.
- Sverige II, se *Sverige*.
- Kronologi och metrologi på Guldrupe kyrka. i: Fv 1938.
- Sockenkyrka och Salomos tempel, Sthlm 1943.
- Den kyrkliga konsten under medeltiden. i: Boken om Gotland I, Visby 1945.
- Ad Triangulum, ad Quadratum. Gazette des Beaux-Arts 1944, New York 1947.
- Den gotländske ciceronen. 2:a uppl, Sthlm 1950.
- Rousell Aa*, Metrologi. i: Danmarks Kirker, Maribo Amt, København 1951.
- Mediaeval Parish Churches and the Geometric Systems. Acta Archaeologica XXVII, København 1956.
- Sahlgren N*, Äldre svenska spannmålmått. En metrologisk studie. Nordiska Museets handlingar 69, Sthlm 1968.
- Schlee E*, Ein schwedischer Prachtisch im Schleswig-Holsteinschen Landesmuseum. i: Nordelbingen 34, 1965.
- Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. [Katalog]. Flensburg 1965.
- Skinner F G*, Weights and Measures. Their Ancient Origins and Their Development in Great Britain up to AD 1855, London 1967.
- Spiess H*, Mass und Regel. Eine mittelalterliche Massordnung

- an romanischen Bauten in Kloster Eberbach, Aachen 1959.
- *Werkmass und Bauwerk. i: Vom Bauen, Bilden und Bewahren, Festschrift für Willy Weyres, Köln 1964.*
- Stavenow Å*, Nils Månsson Mandelgren, NordM Handl 79, Lund 1972.
- Steffen R*, Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden. Sthlm 1901.
- Stenberger M*, Eketorp — eine befestigte eisenzeitliche Siedlung auf Öland. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historische Klasse 1969: 5, Göttingen 1970.
- Stolt B*, Tyngd för gapande böcker eller medeltida resealtaren? i: De hundra kyrkornas ö, Visby 1970.
- Strömbom Ragnhild*, Calcarius, en gotländsk stenhuggareverkstad under 1100-talets slut och 1200-talets förra hälft. i: *Konsth Tidskr* 1942.
- Styffe C G*, Skandinavien under Unionstiden, 3 uppl, Sthlm 1911.
- Svanberg J*, Studier i medeltida nordisk stensulptur, ak avh, Sthlm 1973.
- Swarthing Ingrid*, Did the Cistercians introduce a new unit of measurement into Swedish architecture? i: *Konsthstudier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966.*
- Did the Cistercians Introduce a New Unit of Measurement into Swedish Architecture? i: *Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966.*
- Svenska riksdagsakter* III: 1, 88, Det första förslaget till ständernas supplik till Konungen, Uppsala 1594 i februari. Stockholm 1894.
- Sverige*. Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning. Del II, utg av A Kempe, E Apelqvist och O Sjögren, Sthlm 1917. — *Kyrkoberivningarna för Öland* författade av J Roosval (=Roosval, Sverige).
- Söderberg B G*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400, Gotländska minnesmärken III, Visby/Upps 1971.
- *Svartkonst. Något om djävulsförskrivningar och svartkonstböcker. i: KLMedd XXXIV, Kalmar 1946.*
- Söderlind N*, Svenska prästerskapet och folkliga bröllops seder under 1600-talet. i: *Kyrkohist årskr* 1951.
- Tuulse A*, Bönekamrar och hagioskop. i: *Konsthstudier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966.*
- *Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. VHAA handl, ant ser 2, Sthlm 1955.*
- Wanscher V*, *Architectures Historie. II, København 1929.*
- Velte Maria*, Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei der Grund- und Aufrissgestaltung der gotischen Kirchen. *Basler Studien zur Kunstgeschichte VIII, Basel 1951.*
- Öland*. Red av B Palm, L Landin och O Nordmark, 1–3, Kalmar 1948–1949 (=Öland).

Förkortningar

Ahlqvist	Abraham Ahlqvist, Ölands historia och beskrifning, D 1–2, Kalmar 1822–1827.	Håkansson	Gunnar Håkansson, Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942.
Ahlqvist, Clerus	Clerus Calmariensis, Tjenstemän ... uti Kalmar Stift ... af Abraham Ahlqvist, III Häftet, Ordinarie Presterskapet på Öland, Kalmar 1841.	Ihrfors	Eric Ihrfors, <i>Oelandia sacra</i> . Ms från 1891–1892, ATA.
Ahlqvist, Saml	Abraham Ahlqvist, Anteckningar till Ölands historia och beskrifning, vol I–VII. Ms sign S. 84–S. 90, UUB.	inv	inventarieförteckning, inventering.
ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.	Inv 1830	en på grund av kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i resp kyrkoarkiv, en serie i ATA.
dep	deponerad, deposition.	KB	Kungl Bibl, Sthlm.
Domkap	Kalmar domkapitel och dess arkiv, VaLA.	K-byrån	Kulturhistoriska byråns arkiv, Raå.
EK	Sveriges Ekonomiska Karta.	kh	kyrkoherde.
Fv	Fornvännen. Meddelanden från VHAA 1906–.	KL	Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Utgiven av Kalmar läns fornminnesförening [51–] 3–, Kalmar 1963–.
Herdam	Bror Olsson, Kalmar stifts herdaminne 1–4, Kalmar 1947–1951.	KLB	Kalmar Läroverks Bibliotek (tidigare Gymnasiebiblioteket).
Hildebrand, Sv Med	Hans Hildebrand, Sveriges medeltid, Kulturhistorisk skildring 1–3, 1879–1903. 4. Register 1953.	KLM	Kalmar läns museum och dess arkiv, Kalmar.

KLMedd	Årsboken Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening 1–50, Kalmar 1898–1962.		Anders Billow 1912–1921. Senare tillägg utförda av prästerna i resp församling.
KNS	Kalmar nations skriftserie I–, Kalmar 1924–.	SS	Svenskt silversmide 1520–1850, IV, Guld- och silverstämplor av E Andrén, B Hellner, C Hernmarck och K Holmquist, Sthlm 1963.
KrA	Krigsarkivet, Sthlm.	st prot	sockenstämmoprotokoll.
la	landsantikvarien.	SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium vol 1 Upps 1912, vol 2– Sthlm 1913–.
Linné	Caroli Linnæi Öländska och gothländska Resa på Rikens och Ständernas befallning förrättad 1741. Sthlm o Upps 1745.	Törnewall, Fm 46	ms i KB, sign Fm 46 med teckningar av Petrus Törnewall 1673. Se närmare SvK Öland I: 1, Otryckta källor, s 85.
LMS	K Lantmäteristyrelsens arkiv, Sthlm.	Törnewall, S 74	ms i UUB, sign S 74 med teckningar av Petrus Törnewall 1673. Se närmare SvK Öland I: 1, Otryckta källor, s 86.
Löfgren	Nils Isak Löfgren, Samlingar och Anteckningar till Ölands Historia och Beskrifning... Började i Maji månad år 1816. Författaren då på sitt 19de år. Skänkte till Abr. Ahlqvist. Återlemnade till samlaren af Enkefru Prostinan Ahlqvist den 6 October 1857. Ms i ATA.	UUB	Uppsala Universitetsbibliotek.
Löfgren, Clerus	N I Löfgren, Clerus Calmariensis. Tjenstemän ... uti Kalmar stift ... af N I Löfgren. I–II Häftena (Småland), Kalmar 1836 resp 1839.	VaLA	Vadstena Landsarkiv.
ms	manuskript.	VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.
nordM	Nordiska Museet, Sthlm.	vis	visitation.
PB vis	Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg av K H Johansson 1954.	vis prot	visitationsprotokoll.
prot	protokoll.	Åhstrand	Petter Åhstrand, Beskrifning öfwer Öland, Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet. Upps 1768.
PÅ	pastorsämbetet.	Åhstrand–Löfgren	interfolierat exemplar av Åhstrand i ATA med teckningar och anteckningar av N I Löfgren 1815–1817.
RA	Riksarkivet, Sthlm.	ÖBl	Ölandsbladet, Borgholm.
ra	riksantikvarien.	Öland	Öland. Red: B Palm, L Landin och O Nordmark. D 1–3, Kalmar 1948–1949.
RAÄ	Riksantikvarieämbetet, Sthlm.		<i>Vid måttangivelser</i> nämns höjd eller längd före bredd.
Rhezelius F b	Ms av J H Rhezelius i KB med dessa signa. 22, F c 1		
t o m F c 5.	De långa titlarna återfinns under Otryckta källor SvK Öl I: 1, s 84–85.		
räk	räkenskaper.		
SAOB	Svenska akademiens ordbok, Lund 1893–.		
SD	Svenskt diplomatarium 1–6 (t o m år 1355) och ny ser 1–4 (åren 1401–1420), Sthlm 1829–1959.		
SHM	Statens Historiska Museum, Sthlm.		
sn	socken.		
Snabbinv	en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917–1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkap. — På Öland utfördes inventeringen av		

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

THE CHURCHYARD

The churchyard is on the northern part of a long prehistoric burial ground at Folkeslunda, which was used from 200 BC until the end of the eleventh century AD. The churchyard is the same now as it was in the seventeenth century (cf figs 3 and 4). It is bounded on three sides by a low dry wall and in the east by a low terrace wall, all of limestone. The churchyard slopes steeply towards the east, but the slope was even steeper formerly (fig 187).

Iron gates lead into the churchyard in the north, west and south. By the west entrance is a stile consisting of stone slabs built into the wall (fig 51), of a type still common in churchyards on Öland, which made it possible for people to enter the churchyard even when the gates were kept locked to keep out cattle.

Early in the nineteenth century the walls were higher and had wooden entrances with saddle-back roofs in the north and south (figs 187, 189). There are beautiful Empire grave-stones (figs 7 ff) in the southwest part of the churchyard. Other memorials are described below under Furnishings.

HISTORY OF THE CHURCH BUILDING

Apart from the west tower, the present church of Långlöt gives one the impression that it is of recent date, a spacious church of a type built in the eighteenth and nineteenth centuries (figs 187 ff). It was given its present appearance by a thorough rebuilding in 1795–1796, but the whole of the south front, the southeast corner and the greater part of the east gable and the whole of the west tower are of medieval masonry (figs 16 f, 23 ff). In conjunction with a complete restoration of the church in 1969–1970, a careful building-archaeological investigation was made, in the course of which many building periods were traced behind thick layers of plaster and in the remains of floors under the chancel. Drawings, seventeenth century and later, of the medieval “pack-saddle” church (figs 13 ff) and notes in archives have also thrown much light on the complicated history of the church (figs 22, 145, 147 ff, 232).

I. Two limestone fragments with runestone ornamentation (fig 5) and a piece of timber used secondarily, and dated by carbon-14 analysis to 1080 at the latest, suggest that there was a wooden church at Långlöt during the eleventh century. The excavations made in 1969 did not show whether it was within the walls of the present nave or not.

The oldest coin found in 1969 was struck for Archbishop Wezilo, of Mainz (1084–1088). It, too, may possibly be associated with the wooden church.

II. The oldest stone church was erected around 1120–1130. It consisted of a nave, a narrower chancel and an apse (figs 22,

232 B). The oldest surviving part is in the southwest part of the present nave (figs 16 f, 23, 28 ff), up to a vertical joint (C 1; figs 23, 31 f, 50). The wall was about 60 cm lower than now. The masonry is of squared limestone rubble, so-called “ground stones”. (On Öland distinction is drawn between stone quarried and stone found in loose blocks in fields and elsewhere on the surface.) The foundation consists of boulders (granite and gneiss) and large “ground stones” without mortar, on which are two courses of limestone extending beyond the limits of the wall to form a narrow footing (fig 31). The joints had wide pointing and were marked to imitate ash-lars both inside and outside (figs 32, 135 ff). The walls were bare, without plaster or limewash.

The roof, which had an angle of about 90° at the ridge (figs 33, 52), was probably covered with tarred oak shingles. There was no ceiling except in the apse, which was probably vaulted. The open roof trusses were probably of a scissor-

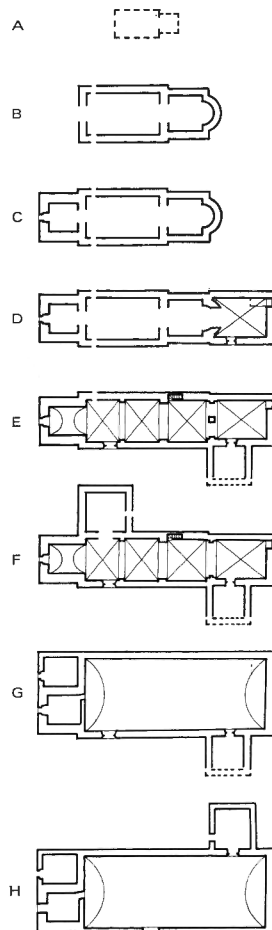

Fig 232. Kyrkans planutveckling, 1 : 1 000. R Boström & J Söderberg 1972.

Development of plan of church, scale 1 : 1 000.

beam type and of oak. Remains of slender tie-beams were found in 1969 (figs 77 f). Some of them may have belonged originally to the timber church (period I), or the first stone church, although the timber may have been used several times (periods V and X).

Remains of tie-beams have been found in the south wall in their original situations (fig 23). These remains show that the roof trusses were let into the top of the wall, according to an ancient method, not resting on wall-plates on the cornices (cf Garde and Herrestad churches; see *Sveriges Kyrkor*, Gotland V: 3, fig 307 [*Garde kyrka*] and Erik Lundberg, 1971, illustrations p 43 [*Garde kyrka*] and p 44 [*Herrestads kyrka*]).

An original window of an early Romanesque type (A) was found in 1969 (figs 36, 42 ff). There was probably another one farther east (fig 22), later replaced by window (T). Traces of a portal (figs 19 B, 23 B, 162) have been observed immediately west of the secondary portal (S). It was probably similar to the one shown in figure 146 with a surround of squared "ground stone" and dressed stone, like the surround of window (A). The internal splay was probably narrow and round-headed. There were probably a window and a portal on the north side, too.

The masonry with false ashlar (figs 30, 32, 135 ff)—a type of ornamentation that does not appear in the more recent parts of the church—the roof-trusses let into the walls and the apse together date the church to early Romanesque times, more likely twelfth than thirteenth century. The small preserved window (A; figs 36, 42 ff) is also of an ancient shape, long and wide with sides differing somewhat and with the light placed near the middle of the wall. The internal and external splays seem to have been about the same depth. Remains of the window-frame have been subjected to carbon-14 analysis, the result of which confirms the dating of the original church to 1125 at the latest.

III. During the 1160's or 70's a west tower was built, the lower part of the present one (figs 23, 29, 53 ff, 145, 232 C). The east wall of this tower rests on the west gable of the nave (figs 52, 194). The powerful foundations comprise a double footing of packed boulders (fig 53). On this footing is masonry of mainly grey limestone, rough or dressed, with sharp-angled quoins built of stones thinner but longer than those in the nave. The external masonry is smoother than that of the interior. Remains of a narrow west portal (fig 187), probably similar to that shown in figure 146, were found in 1969. The same year a narrow, original opening (D) was found (figs 19, 23, 54, 56, 188, 193, 200). It lit the first storey of the tower, which was supported on joists. The floor of the second storey may have been at the same level as that of the floor of the present first storey. The top storey of the tower may have been a timber bell chamber, nothing of which remains, like the one reconstructed in the description of Föra Church (*Sveriges Kyrkor*, Öland I: 6, fig 445 and p 623, Summary, period III).

IV. A–C. Towards the end of the twelfth century or around 1200 extensive additions were begun. The masonry is of the highest quality, of finely-dressed ashlar (figs 60 f, 69, 89 f,

92 ff), mainly of grey limestone with occasional accents of red stone. The joints are thin, with thin pointing on the outside (figs 60 f, 89 f, 94), while the inside is of a somewhat lower quality, as regards the treatment of the stone, and the pointing is wider (figs 47, 91, 97 f, 107, 116, 118). During this period, too, the walls were to be left unplastered.

A. A large, rectangular chancel was erected with a round-headed south portal (figs 17, 23 f, 26 f, 82 ff, 139, 142, 147 f, 232 D). It was lit by narrow windows, low down in the walls (F and G; figs 101 f, 106 ff, 114 f). Short parts of the apse were retained to be included in a temporary chancel arch (fig 148). Owing to the fact that the church is on a slope (cf the marking of the horizontal plane in fig 23), the floor of the new chancel was at first at least 60 cm lower than that of the rest of the church—a very unusual phenomenon—and steps led down to it (figs 147 f). The chancel floor (A in figs 119, 126) was all at the same level. It was made of lime mortar reinforced with cobble-stones and broken stone with a surface of limestone "flisor". (*Flisa*, plural *flisor*, is an Öland word meaning natural stone or more or less finely dressed slabs of limestone for gravestones, floor paving, etc.)

In the east can still be seen the remains of the mighty, masonry high altar (figs 82, 119, 121 ff). The new chancel was perhaps used as a church during the long period during which the apse was being demolished, the walls of the old chancel pulled down, and the nave connected to the new chancel by the so-called nave extension (period V).

In the northeast corner is a round-arched niche, taller than a man, with its original bottom rather more than 80 cm above the oldest floor, and lit by a rectangular opening (H; figs 26 f, 82, 109 ff). It has been interpreted as the east end of a small cell-like vestry (fig 139), related to, among others, the one in Källa Church (fig 140). Unlike the latter, the oldest vestry at Långlöt was separated from the chancel by a wooden wall (fig 139). Much space was saved by having a wooden wall instead of one of masonry (cf figs 139, 140).

B. A bell chamber, added to the west tower, was characterized by the same kind of fine ashlar work as the chancel (figs 60 f, 65, 69). The sound holes are divided by colonnettes with cushion capitals (without abaci), and bell-shaped bases with corner spurs. The corners of the west base are shaped like a man's head and a palmette (figs 70 ff).

C. The chancel was completed by the construction of a low cross-vault, of which small remains have been found (figs 26, 193). A place of refuge may have been made above the vault. The chancel was then similar to those in the churches of Böda (*Sveriges Kyrkor* Öland I: 2, p 164, Summary, period II), Högby (op cit I: 3, figs 113 ff, 120, 121; p. 274, Summary, period IV), Källa (op cit I: 4, figs 198, 221, 234 and p 383, Summary, period IV), Stenåsa (Iwar Anderson, 1960, figs 6 ff) and Gräsgård (R Boström, *Fornvännen*, 1959, p. 81). Only at Källa are there any remains of all these Öland chancels.

The east part of the chancel, nearest the altar, was raised by a podium (1 a–b, figs 98, 119, 125 ff), and the chancel floor to the west was raised to the same level (floor B, fig 119) as the

inner paving of the chancel portal (fig 98; cf figs 125 ff). This probably necessitated the first raising and plastering of the altar (figs 119, 123 f). During one rebuilding of the altar, the cover slab was broken (fig 166).

The dating of period IV to the end of the twelfth century or around 1200 is based on relative chronology and the style. The rather compressed proportions of the sound holes of the bell-chamber, the design of portal (E) and the windows (F) and (G) belong to this period. The carved base (figs 70 ff) does not contradict this dating.

V. A–B. Håkan Tanna's rebuildings, c 1225–1250 (see below on Håkan Tanna). The alterations made during period IV were much smaller than those made immediately afterwards (figs 149, 153, 232 E):

A. The old chancel and apse were replaced by an extension of the nave (figs 13 ff, 23, 30 f, 83 ff, 88, 129 ff), in which parts of the walls of the chancel and apse were incorporated as foundations (figs 49, 82). The new north wall was built 160 cm thick, and inside it was probably a staircase up to the attic. The height of the oldest part of the nave was increased by 3.5–4 m to that of the nave extension (figs 13 ff, 133 f). This rebuilding and other work made it necessary to rebuild the two lower storeys of the west tower (figs 23 f, 55 ff, 79 ff).

A large portal of finely dressed red limestone, with a trefoil tympanum and a sundial in the surround (S; figs 23, 36 ff), was erected immediately east of the original entrance, which was carefully blocked up (fig 162). Also the internal splay of the new portal was framed in dressed stone (figs 137 f, 162). This infringed on the window (A; figs 16, 36 ff, 149). All the walls except those of the chancel were prepared for vaulting. The abutments of the chancel arch were used in the two pilasters between bays II and III. Between bays III and IV a vault pilaster was built, partly in a groove in the wall and partly bonded to the east corner of the portal splay (S). There was undoubtedly a corresponding pilaster on the north side, too.

It would probably be possible to reconstruct the vault pilasters with the help of preserved dressed stones (fig 152). One is built into the east gable (fig 24), others, built into the northwest corner of the nave (fig 195), are shown in figures 150 and 151. It is impossible to say, however, whether the reconstructed pilaster belonged to the nave or to the third chancel arch (see below and figs 152 f).

The vaulting of the three bays of the nave (figs 50, 149, 193) and the bottom storey of the west tower and the tower arch (figs 52, 55 f, 135 f, 149, 192 f) was performed without interruption. The vaults were probably without ribs; Romanesque cross vaults with almost horizontal crown lines, separated from each other by finely dressed transverse arches, in the nave; barrel vaulting in the west tower, which, in the east, forms the tower arch. In the southeast corner of the porch there was an opening in the vault, through which, by the help of a ladder, it was possible to reach the upper storeys of the tower and the nave attic (the colonnette of the east sound hole had been removed; cf fig 149). The profane storey of the church could also be reached by way of the staircase in the

wall of the nave extension. It seems probable that the upper surfaces of the vaults were levelled off with lime mortar and stone to form a fireproof floor. The opening (D) in the west tower was blocked up, for it was partly concealed by the vault (fig 57).

A loophole as tall as a man was placed at a strategically important point immediately above the south portal (S; figs 14 f). There was a small opening (a converted loophole?) just above window (T; figs 13, 15). There were no openings on the north side in the middle of the eighteenth century (fig 15), but there may have been some there earlier.

B. Before all the measures under A were completed, it must have been observed that the once so dominant new chancel (fig 147) seemed far too modest compared with the mighty nave with its high vaulting and attic, and the west tower (fig 149), which had been heightened proportionally. This may explain why a tower was built over the chancel, so that the church finally became a typical "pack-saddle" church with a tower at each end (figs 13 ff, 149). By this radical alteration, Långlöt Church, like the other churches on Öland, had become a fortified church (figs 13 ff). The great space above the vaulting and in the tower storeys could accommodate both people and their belongings, and from the top of the tower a look-out could be kept over the Baltic for enemy ships.

After that, the vault of the new chancel was replaced by a high one, more like those of the nave, after windows (F) and (G) had been blocked up and replaced by two others, (Q) and (R) higher up in the wall (figs 103 ff, 114 f), and a monumental, divided chancel arch (fig 153) of finely worked material (figs 47, 82 C, F, 116, 128, 132) had been erected. The raising of the chancel floor (floor C and podium 2, figs 98, 119, 125 ff) also belongs to period V: B. In connection with this work the small vestry in the northeast was discarded, the opening (H) was blocked up and the large, round-headed niche was converted into an aumbry or a cupboard. A new vestry may have been built at the same time outside the chancel portal (figs 13 ff, 141). Finally, for the first time, the interior was covered with smooth, yellowish plaster. Only the finely dressed parts were left bare or given a thin coat of limewash.

As far as the exterior is concerned, the masonry dating from period V differs in some respects from the rest. Typical is, among other things, the diversity: grey and red limestone is present in irregular variation in the large, very even surfaces. The bonding is somewhat smaller than in the straight-ended chancel. The tooling is dense, with vertical or almost vertical chisel marks. Edging is usually present and often forms an angle to the chiselling inside the edge (figs 125 f). In places the chiselling is so dense and performed with such finely-pointed tools that the surfaces seem polished at a distance (fig 131). Several different types of ornamental chiselling occur, diagonal, herring-bone and other patterns.

Windows (P), (Q) and (R) are characterized by, among other things, shaped stone in the shallow outer splays, which have very gently sloping sun benches. The internal splays

were wide and sloped steeply downwards. Some details of the roof trusses are marked on the outside of the gable of the west tower (fig 81), evidence of the original construction of the roof trusses (cf figs 25, 79 f).

This splendid masonry and colourfulness would have been meaningless if the exterior had been plastered, so there can be no doubt that the exterior of the church was bare during period V, too.

The builder was Håkan Tanna, known earlier by the pseudonym the Gårdslösa Master, well known for his skill in building vaults, one of Sweden's very few medieval craftsmen known by name; or, rather, the name Håkan Tanna stands for a whole workshop, active on Öland and Gotland during the decades around 1250 (cf *Roosval* 1911, pp 150 ff, *Iwar Anderson* 1960, *SvK Öland* I, figs 113 ff, 120 f, p 274, figs 332 ff, p 516).

The use of the short Öland cubit of 47 cm might suggest that Håkan Tanna was a native of Öland. It was quite common for medieval builders to use their local units of measurement, whether they were working at home or abroad. This has been demonstrated by Johnny Roosval and others (cf *Ingrid Swartling* 1966, p. 25 f and the literature referred to there).

VI. At the beginning of or during the first half of the fourteenth century, the chancel was rebuilt (fig 232 F). The rood arch was widened and made pointed (fig 154). Window (R) was also enlarged and turned into a probably double Gothic window with tracery, judging from preserved remains (figs 155 f). The finely-dressed stones of the old surround were retained, but moved clumsily to the sides (figs 114 f). Fragments of stained glass (fig 161), found under the chancel floor behind the altar in 1969, show that the chancel had stained glass and confirm the dating of the window. At the same time the floor of the chancel of the medieval church was raised for the last time (floor D and podium 3, fig 119), in conjunction with which a high threshold was laid above the old one (figs 92, 97 f). The chiselling of this and that of the preserved window-sill (fig 156) are in such good agreement that they may probably be attributed to the same mason. This is also true of a secondary bowl belonging to the font in figure 213.

Now, as during periods IV and V, the raising of the chancel floor made it necessary to raise the altar a corresponding height to give it the normal height of c 110 cm (fig 119). It was probably when the altar was rebuilt that the slab (fig 166) was broken and used to support the new floor slab inside the chancel portal.

Figure 119 shows that the lower part of the niche, converted into an aumbry or a cupboard in the east wall of the chancel, was below the level of the new floor. This is probably why the fittings of the cupboard were removed again. When the shelves were taken out large pieces of plaster were dislodged and the scars were covered with grey, smooth lime mortar (figs 109, 120). A board, 34 cm wide, was built into the lower edge of the inner splay of opening (H), figure 113. It is difficult to say what the purpose of this could be. It is too near

the floor to have been part of a desk for books, for the floor of the niche was raised 24 cm above the present level.

The enlargement of the chancel arch (fig 154) was a disastrous alteration. Several of the deep fissures observed in the walls in 1969 can, without doubt, be traced to this unfortunate rebuilding (figs 91, 101, 142), which weakened the stable construction created by Håkan Tanna and his skilful workmen (period V).

The so-called granary added north of the church (figs 15, 17, 143 f, 232 F), which may have originally been a chapel, possibly belongs to one of the periods V, VI and VII. Chapels have been erected at other churches on Öland: at the north side of Råpplinge Church (partly preserved), first half of the thirteenth century; at Högby, the so-called St Otto's Chapel, mid-thirteenth century (*SvK Öland* I: 3, fig 182 E and p 275, period V), and Persnäs, also Romanesque period (*SvK Öland* I: 5, fig 383 and p 516, period V).

VII. Late Middle Ages to the sixteenth century. The granary (originally a chapel?, figs 15, 17, 143 f, 232 F) may have been built during this period, unless it is older (cf above).

VIII. In 1649 the interior of the church was thoroughly restored. All the pews were renewed, a new pulpit was installed, and so on; see below, Furnishings.

Window (T; figs 18, 19, 23, 46), which was probably an enlargement of a Romanesque window, may belong to this period. The exterior of the church was probably plastered with a limewashed, smooth plaster strengthened with animal hair.

In 1653 a tomb (fig 82: 4) was erected in the church for Pehr Stark (note 12). The so-called "grave wall" (figs 48, 82: 5, 117) was built at the same time, for it seems as if the large, 20 cm thick grave slab (fig 6) rested partly on the grave wall and partly on remains of floor (C), with the edge turned west (fig 82 E).

A gallery was erected in 1668 (see Furnishings). During military operations in 1677, it is not unlikely that not only the vicarage, but also the church was damaged by fire. In any case, fire-cracked stones have been observed in the east gable and in the head of window (T).

"Pitching wages", i.e. wages paid to those who pitched or tarred the roofs of the west tower and the granary, were paid in 1699.

IX. The end of the "pack-saddle" period: the eighteenth century up to the great rebuilding in 1795–1796. During a storm in 1702 the large east window (R) was damaged and had to be repaired. It was blocked up in 1751 when the reredos in figures 169 ff was acquired.

In 1707 and the following years the church underwent such extensive and expensive repairs that collections from other churches on Öland were donated to Långlöt. Then, among other things, the nave roof was covered with pan-tiles (fig 158). During the period 1728–1730 vestry 2 was rebuilt, its walls were heightened and a new roof was made (fig 141). The roof of the west tower, which had been covered with tarred shingles, was given a tiled roof in 1726. In the middle of the eighteenth century the exterior of the church was given a coat

of rough plaster. In conjunction with this work a window (X 1) was made above portal (S), round-headed and rather low (figs 23, 187, 189), to illuminate the gallery. Four years later window (V) was made under the gallery (figs 23, 29, 55, 188).

A charnel-house was erected in 1766. Can this mean that the so-called granary was rebuilt? There is no information about a charnel-house or any other building in the churchyard.

A wide fissure, stretching diagonally across the chancel vault, and a desire to make the church lighter by constructing windows on the north side gradually became contributory causes of the complete rebuilding of the church (period X).

X. The demolition of the "pack-saddle" church and the erection of the present one 1795–1796 (fig 232 G). The church was inspected in 1794 by a trusted master builder who found serious defects. The suggestion, made by the parish, that the cracked chancel vault should be strengthened by the erection of a new chancel vault was rejected by the builder, who recommended, instead, that the stone vaulting be replaced by a wooden barrel vault after the north wall of the church had been moved outwards. In this way the narrow church could be widened cheaply. The final decision was not arrived at until early in January 1795. The resulting extensive alterations meant the disappearance of the medieval "pack-saddle" church (cf fig 16). The new church became a metre wider than originally intended (figs 192 f).

A start was made by demolishing the vaulting and the wall piers, the chancel arch wall and the north walls of the nave and chancel. The remaining walls in the east and south of the east tower, like the high south wall of the nave, were lowered to the same level as the ridge of the roof of the south vestry (fig 142). By this the vestry could be preserved unaltered (figs 15, 23, 141 f). All the material was saved and used again in the new walls. The mortar is porous and of a very poor quality. The walls left standing were completed with a new cornice to support the wall plates. In the southwest the corner of the nave was completely rebuilt, so that the recess east of the corner was obliterated (fig 133, cf figs 13, 23). The shell wall on the inside of the south wall was completely demolished, to make the whole south wall the same thickness. That is why the chancel portal (E) has no internal splay above floor level (fig 193).

North of the original northeast corner of the east tower a completely new wall was built, 5 cm thicker than the old one (fig 90). The new masonry continues along the demolished east gable to a triangular gable (fig 24). The north walls of the chancel and nave are level with each other both inside and outside (figs 192 f). In the west, part of the wall of the so-called granary was retained (figs 17, 52 E, 232 F).

Portal (S) and window (X 1) were to be kept, as was the exterior of the west tower except for minor alterations (see below).

The old windows, so different in shape and size, did not match the new, regular fronts. They were therefore replaced by new ones of uniform shape and placed symmetrically in the walls. Behind the new, smooth plaster of the south front,

the many different building periods can now be only faintly discerned (cf figs 16 and 23 with fig 188).

The new roof was a double-pitch tiled roof, covering the whole of the long, wide hall church (figs 188 ff). In the south the cornice varied in width and the roof was allowed to sink slightly over the southeast corner so that the same pitch covered the various parts of the wall, which since 1795 form the south wall and which are not in line with each other. On a sunny day the shadow below the roof emphasizes the irregularities of the wall (figs 16, 29, 84, 142, 188).

The large niche (figs 109 ff) in the east gable was blocked up and concealed behind the reredos (figs 169 ff), which was transferred to the new, light church. The old gallery was rebuilt, but a completely new altar rail and new pews were installed. The barrel vault of the west tower was replaced by joists (figs 192 f). A thin wall with two doorways, one above and one below the gallery, was built into the tower arch (fig 52 F). A store-room, demolished in 1969, was built in the northwest (figs 187, 189, 190 ff).

As already mentioned, all the building material that could be reused, but the debris was allowed to remain as a thick layer of filling. Suitable parts of the medieval roof trusses (figs 77 f) were used as joists under the new floor of the chancel.

XI. Nineteenth century. The medieval west portal was rebuilt in 1846, and fragments of a medieval grave slab were used (fig 181). The doors in figure 202 may possibly originate from this new portal. At the same time, window (V) was blocked up.

In 1854 the church acquired a new reredos (fig 204; see Furnishings), and in 1855 the south vestry was demolished (figs 13 ff, 141 f, 149, 187, 189) and replaced by one on the north side of the chancel (figs 191 ff, 195, 201, 232 H). At the same time the pulpit (figs 208 ff) was moved to the north side of the chancel. It was probably altered then, too. The chancel portal (E; figs 92 ff) was blocked up (fig 192), and the irregularity between the east tower and the nave extension was levelled off with masonry and timber covered with a thick layer of rough plaster.

A more extensive rebuilding occurred in 1892. Then the portal (S; figs 36 ff) was replaced by a window (Å; figs 36) and a large new portal (Ä; fig 196) was made in the middle of the south front. The west portal was also enlarged (figs 190 f). All the windows were given new frames with diagonal panes (figs 190, 192) and the walls and the wooden barrel vaulting were divided by painting into decorative panels. The gallery was enlarged, and a few years later a stove was installed. There was already a stove in the vestry.

XII. Twentieth century. In 1937–1938 the church was again restored; the plans were drawn up by Sven Rosman in 1934, according to a programme by E Leffler in 1932, in collaboration with Sven Wahlgren. The windows were equipped with new frames, the design of which implied a return to the old ones (figs 193 ff). Central heating with low-pressure steam (replaced in 1968) was installed, with a heating chamber under the vestry. Walls and vaulting were painted white, and

the rough plaster of the exterior was also coated with white limewash. In 1958 electricity was installed for power, lighting and the organ fan.

In 1969–1970 the church was subjected to a restoration that had been prepared for a long time. For several reasons, this restoration became more radical than had been intended. As early as c 1960, Nils Carlgren, the town architect of Kalmar, began working on a project. After his death the work was taken over and completed by another Kalmar architect, Gösta Gerdsjö, in collaboration with Sven Wahlgren, with the author of the present work as consultant from the Central Office of National Antiquities.

All the walls were stripped of old layers of paint and plaster, on account of which extremely valuable building historical observations could be made. It was on the basis of these that the present account was written. The masonry can be discerned through the new, white plaster. The floor of the chancel was relaid, and this, too, provided a rich building archaeological material. Many objects were sieved out (figs 161, 165 ff, 185 f). The roof was repaired and completely recovered with new pan-tiles.

To make the medieval chancel, with its masonry altar, accessible to future archaeologists, the joists of the new floor were laid on plinths, and a manhole was made in the altar (fig 205) with a ladder down to the low space under the floor (figs 27, 91, 97 f, 109 ff, 116 ff, 193). The newly discovered chancel portal (E, figs 92 ff) was restored (fig 193). The attic of the nave also became more easily accessible after electric lighting had been installed. There the remains of the medieval roof trusses found in 1969 and other objects are kept (figs 77 f).

The pews under the gallery, etc, and one of the stairways up to the gallery were removed (cf figs 192, 193) and the medieval font (figs 213 ff), which had been in the porch earlier, was given a prominent position in the southwest corner of the nave. The vestry was equipped with new cupboards (fig 201).

METROLOGY

By Sölve Göransson

It has been found that at least three measuring units of the type cubit or ell were in use on Öland during the Middle Ages. The longest of these, an ell of 53.8–54.0 cm, is of the Hanse type and belongs to the late medieval and early modern periods. Of the other two, a cubit of c 47.0 cm, an ancient unit, is known to have been in use during the period of the great migrations (*Völkerwanderung*). Measurements of house foundations and the layout of ring fortresses (e.g. Eketorp borg) provide evidence of this (*D Hannerberg*). This cubit is roughly 1½ feet long, the basic unit being the common Greek foot, which is also the basis of the Rhineland foot and the Danish Zealand foot (31.3–31.7 cm). The longer unit, an ell of c 52.0 cm, is typical of the geometrically-shaped tofts of the street villages of Öland, in that the measures used, rods of six or eight ells, were based on this unit of length. The two

latter units can be traced in the measurements of the early medieval churches of Öland.

According to the interpretation of the measurements of the various parts of Långlöt Church (figs 160a, b) the short cubit of 47.0 cm was used as the basic unit during all phases of building. The plan of the apse church was designed consistently on duodecimal figures. Thus the inner radius of the apse was three cubits and the inner dimensions of the chancel square were fixed by a radius measure of six cubits. The width of the wall of the chancel arch in the nave was twelve cubits. The length of the nave was determined by the diagonal measure of 24 cubits. The walls of the earliest nave were 12 cubits high. The usual thickness of the wall (2½ cubits) is also part of the duodecimal series.

The west tower, the external width of which was fourteen cubits, was built round a room of 8 × 8 cubits, and its original height was sixteen cubits. Its present height after two rebuildings is 40 cubits.

The younger straight-ended chancel extended eastwards for 30 cubits—the measurement of the tabernacle (*Exodus xxvi*)—from the south-east corner of the nave. The outer width was sixteen cubits, while the height of the walls was originally twelve cubits. The skewness in the plan of the chancel, manifested in a hiatus in the north between an old and a more recent chancel, measuring slightly more than 20 cm, was probably due to the line of the west wall being drawn at a tangent to the apse.

The new church, dating from 1795–1796, was given the inner dimensions 40 × 16 Swedish ells (of 59.38 cm).

As a comparison with the measures of Långlöt Church, interpretations of the measurements of the churches of Källa and Föra are also given. (These churches are described in volumes I: 4 and I: 6.)

The west tower of Källa Church, which is the oldest part of the fortified church (fig 160c), might originally have been based on an external radius for the corners of fourteen cubits and an internal radius of ten cubits of 47.0 cm. When the nave was built, the extent of the tower was reduced to eighteen cubits. The internal length of the nave is 24 cubits. The east tower, which replaced an early apse chancel, is the same width as the nave, 20 cubits, and its length is eighteen cubits, but the interior of the asymmetrically located chancel is dimensioned with the help of a corner radius of nine cubits. The final external measurements of the fortified church were made—no doubt deliberately—the same as those of Solomon's temple, 60 × 20 cubits.

It is interesting to note that the measurements of the pack-saddle church of Föra include both the cubit and the longer ell (figs 160d, e). In the old apse chancel, with external dimensions of 13 × 16 cubits, the rectangular room was based on a combination of the radial measure seven cubits and the length measure eight cubits; the inner radius of the apse, with external dimensions of 13 × 16 cubits, the rectangular room was based on a combination of the radial measure seven cubits and the length measure eight cubits; the inner radius of the apse was four cubits. On the other hand, an ell of 52.0 cm was

used for the nave and the west tower, the building of which was begun around 1170, but with the proportions of the chancel—sixteen and thirteen—as basis. The diagonals of the nave were 32 ells long. The internal width of the nave was thirteen ells and the north and south walls were one-fourth of this— $3\frac{1}{4}$ ells—thick. The west tower is sixteen ells long. The length of the east tower, too, which was built around the old chancel, is also sixteen ells. The apse was deepened by a new radius of four ells being drawn for it, and it was extended westwards to a north-south line six ells from the bottom of the apse.

The new church of 1828 was designed with an internal plan of 44×20 Swedish ells (of 59.38 cm).

It is not unlikely that the ell of 52 cm, the standard unit of the village tofts, was introduced on Öland by the Church in the 12th century. The use of the old local cubit was continued, however, side by side with the newer unit, probably for some centuries. On the other hand, no other units of length seem to have been used on Öland, not even the Cistercian foot of c 33.0 cm, as has sometimes been suggested.

STAINED GLASS

Many pieces of glass, some coloured (blue, yellow, red, and several shades of green), many with lead oxide painting, and three fragments of lead frames (fig 161) were found in 1969 in the floor by the east wall of the chancel. On one rose-coloured piece of glass is a human eye, on others a network pattern or leaves of Gothic type. According to Aron Andersson they date from the second quarter of the fourteenth century (SHM inv nrs 29370: 7, 17, 18, 20).

Most of the fragments probably belonged to window (R), in its Gothic phase (figs 27, 154, period VI). Some of the fragments may possibly be older, and belonged to other chancel windows.

MURALS

Remains of medieval murals

On both sides of the inner splays of portal (S) faint traces of painting could be discerned in 1969 (figs 162 f). On the right side, on a background in grey, white and black, was a geometrical pattern covering about a square metre. Above and on the corresponding place on the east corner of the opposite side of the splay, false ashlar painted in reddish-brown with grey or black joints could be seen. The painting was partly executed on a very thin coat of white limewash on the ashlar in the corners of the splay and partly on the continuation of the same limewash on the smooth yellow plaster forming the innermost coat of plaster in the church. The painted ashlar did not coincide with the actual masonry, which could be seen faintly through the painting. Dating: mid-thirteenth century or somewhat later, probably period V in conjunction with the construction of portal (S). Related painted ashlar are present in the nearest neighbouring church, Gärdslösa, and

in many churches on Gotland. Cf Bengt G Söderberg, *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*, Uppsala, 1971, pp 61 ff, 71.

On the east wall of the chancel, partly outside the masonry filling the inner splay of window (G), can be seen two concentric segments of a circle, probably remains of a consecration cross with a calculated diameter of about 36 cm. It is painted grey on the smooth yellow plaster, without incised contours. On one side a leaf-like figure of Gothic type projects. Fourteenth century? Perhaps it belongs to period VI.

Remains of more recent murals

1. The best-preserved paintings are those in the aumbry (fig 109). They were part of a suite of decorative paintings of grey trailing acanthus leaves and red, open tulips or lilies, painted on one of the uppermost limewashed layers of plaster. They were probably executed in 1649 by Olof Blomma, an otherwise unknown painter, probably active in Kalmar. He was given the task, among others, of painting in the church “four vaults and the walls below”, the pulpit, some pews and other furnishings. In the inner splays of windows (P) and (T), vermilion and grey running scrolls, probably also by Olof Blomma, could be seen in 1969.

2. On the east wall of the chancel, immediately south of window (G), slight traces of blue and grey paint could be seen in 1969 on a layer of plaster above the smooth yellow plaster. They may have been remains of painted hangings dating from 1751.

3. After the rebuilding of the church in 1795–1796 (period X), hangings were painted in deep blue and grey, with black outlines, all in distemper, as a background for the reredos shown in figs 169 ff. Two vertical black lines, 265 cm from each other (fig 27), show the length of the altar for which the reredos was made.

4. In 1854 or 1892, the wooden barrel vault and the walls were decorated with painted panels (obliterated in 1937–1938).

SCRATCHINGS

Several carvings—a ship or a bird (fig 164), geometrical figures and the like—can be seen on the east wall of the chancel. All that can be said about their age is that they are younger than podium 3 (fig 119) but older than the 1649 paintings. Other, still more recent carvings, are visible in the splay of the window (H; fig 112) and in the east sound hole of the west tower.

FURNISHINGS

The oldest object still preserved is probably a limestone cube (fig 165), which may have been the cover of a reliquary in the slab of the altar in the apsidal chancel. A masonry altar (figs 121 ff) and still another cover-stone (possibly a transportable altar, fig 166) are also preserved; c 1200 (?). A font (figs 213 ff) and fragments of other objects may also originate from about the same time. Among the oldest objects are also a

Limoges (?) crucifix (fig 167), a brass vessel (aquamanile or a small bell?) preserved in fragments, and a large number of coins, two of which are illustrated in figures 185 f.

The most beautiful object in the church, a figure of the Virgin (figs 1, 206 f), was acquired during the fourteenth century, when a new bowl was made for the font (fig 213) in conjunction with other work in the church (period VI).

On the other hand, very many medieval furnishings which were in the church as late as the sixteenth and seventeenth centuries—among them a triptych, a representation of the Crucifixion, a gilded copper monstrance, a pyx and other communion vessels, lighting units, valuable textiles and bells—have disappeared. Nor does anything remain of the pulpit, lecterns and pews made in 1649 by Mattis Heijdeman from Kalmar and painted the same year by Olof Blomma. But parts of the gallery built by Heijdeman in 1668 (figs 52 E, 135, 157) and painted in 1673 by Jacob Bundie from Kalmar, a member of an immigrant family of Scottish hatmakers, still remain.

A new font (fig 217) with a christening bowl (fig 218) was donated in 1668. In 1751 the medieval triptych was replaced by a reredos (figs 169 ff), made by Anders Dahlström the elder. It was moved to the new church in 1795, where it remained until 1854, when the present altarpiece (fig 204) was acquired. In 1764 the present pulpit (figs 208 ff) was installed on the south side of the chancel. The sculptor was Anders Dahlström, son of the maker of the reredos mentioned above. This pulpit was also taken to the new church, and was altered in 1854, when it was moved to the north side of the chancel. The hour-glass (fig 212) was acquired in 1736.

The pews in the present church were made in 1795–1796, but have since been altered twice. The gallery in the new church was built in 1892, partly of material from the gallery made by Mattis Heijdeman. The church has its third organ at present. The first, with eight stops, was built in 1830 by I P Åberg and bought second-hand from the parish of Fliseryd. The second had seven stops, and was built in 1896 by E A

Setterqvist, Örebro. The present organ has ten stops and was made in 1970 by A Mårtensson, Lund.

The chalice (fig 220), the paten (fig 220) and the bread-box (fig 221) were acquired during the eighteenth century, as were the two chandeliers (figs 224 f). The bread-box replaced one of turned wood, probably seventeenth century, still in existence. The flagon (fig 222) was donated in the middle of the nineteenth century, and the hymnboards (fig 197) were purchased after 1841.

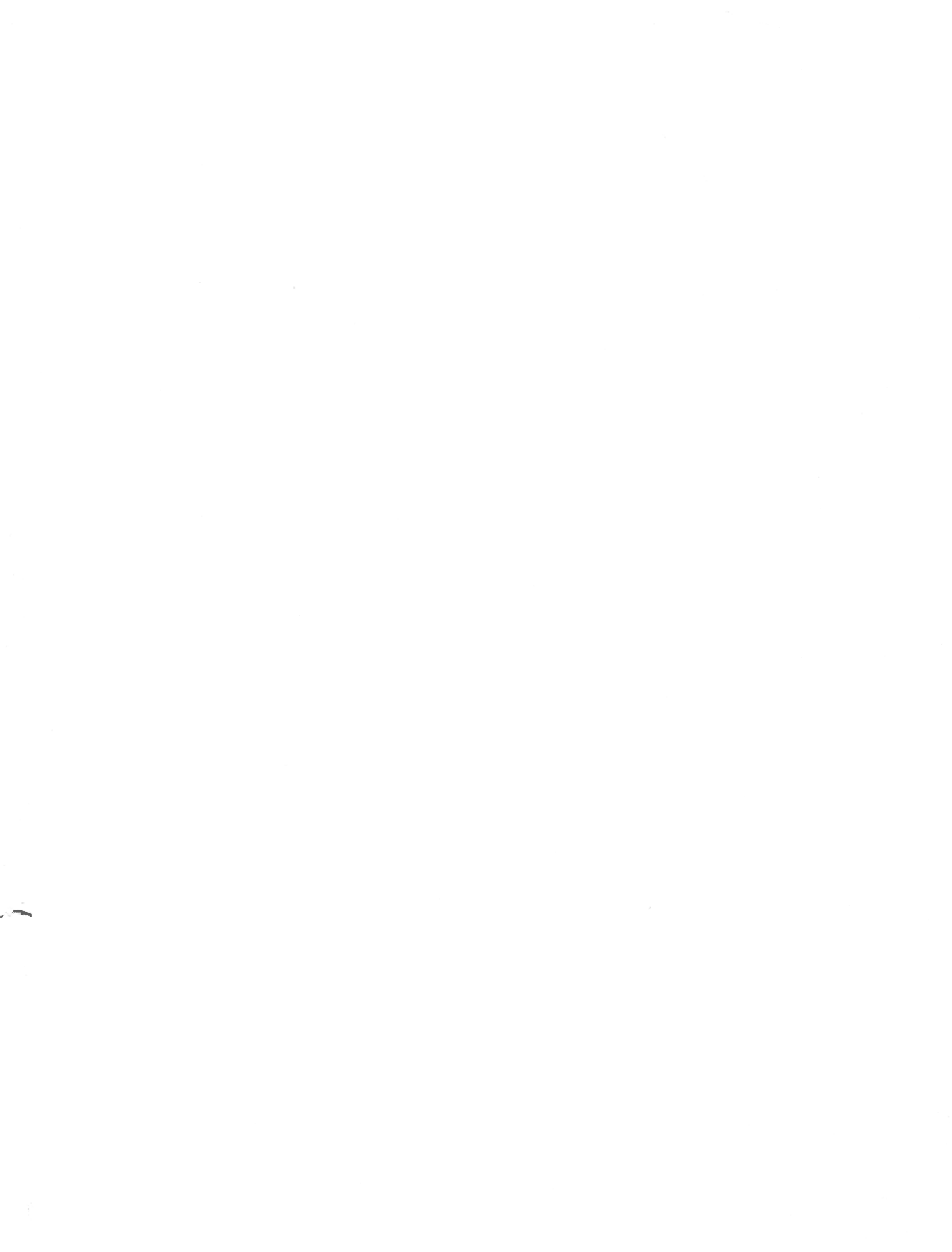
One candlestick (fig 226) dates from the sixteenth century, while two pewter ones (fig 227) were made towards the end of the eighteenth. A crystal chandelier was purchased in 1878, and in 1884 another one of cast silver-bronze metal (fig 201).

Foremost among the textiles is a chasuble (fig 228 a–b) of red, faded velvet with a crucifix in application work, a cross of gold band, and edged with a border of silver bobbin-lace.

Fragments of a thirteenth century (?) grave slab (fig 178), may probably be associated with a grave (figs 82: 1, 179 f) found south of the altar in the old church. Inside the chancel portal was the so-called priest grave (fig 181 a–b). The grave slab shown in figures 182 a–b, and 183 dates from the end of the same century. It may have been situated as shown in 82: 3. In 1653 Pehr Stark was given a masonry grave in the church (fig 82: 4), probably in conjunction with the erection of the so-called “grave wall” (figs 48, 82: 5, 117), on which the grave slab in figure 6 was partly resting. In 1795 all the grave slabs were moved outside the church.

Of the vestry furnishings, one chest (fig 229) was acquired probably during the seventeenth century, and another during the eighteenth. Two looking-glasses (fig 230) were acquired during the 1860's. The chandelier (fig 201) is mentioned above. The rest of the vestry furnishings were made in 1970.

The two bells of the church were recast in 1941 by M & E Ohlsson's bell foundry at Ystad. Of the two sanctus bells (fig 231) on the south wall of the chancel, one is probably medieval, while the other one dates from the first half of the eighteenth century.

I SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM, ÄR FÖLJANDE
PUBLICERAT OM ÖLAND:

Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. Öland
band I: 1, volym 108, 142.

ÅKERBO HÄRAD:

Böda och S:t Olof, Öland band I: 2, volym 116, 142.

Föra kyrkor jämte Rättelser, tillägg och register till Öland band I,
volym 142.

Högby kyrkor, Öland band I: 3, volym 119, 142.

Källa kyrkor, Öland band I: 4, volym 128, 142.

Persnäs kyrkor, Öland band I: 5, volym 133, 142.

RUNSTENS HÄRAD:

Långlöts kyrkor, Öland band II: 1, volym 151.

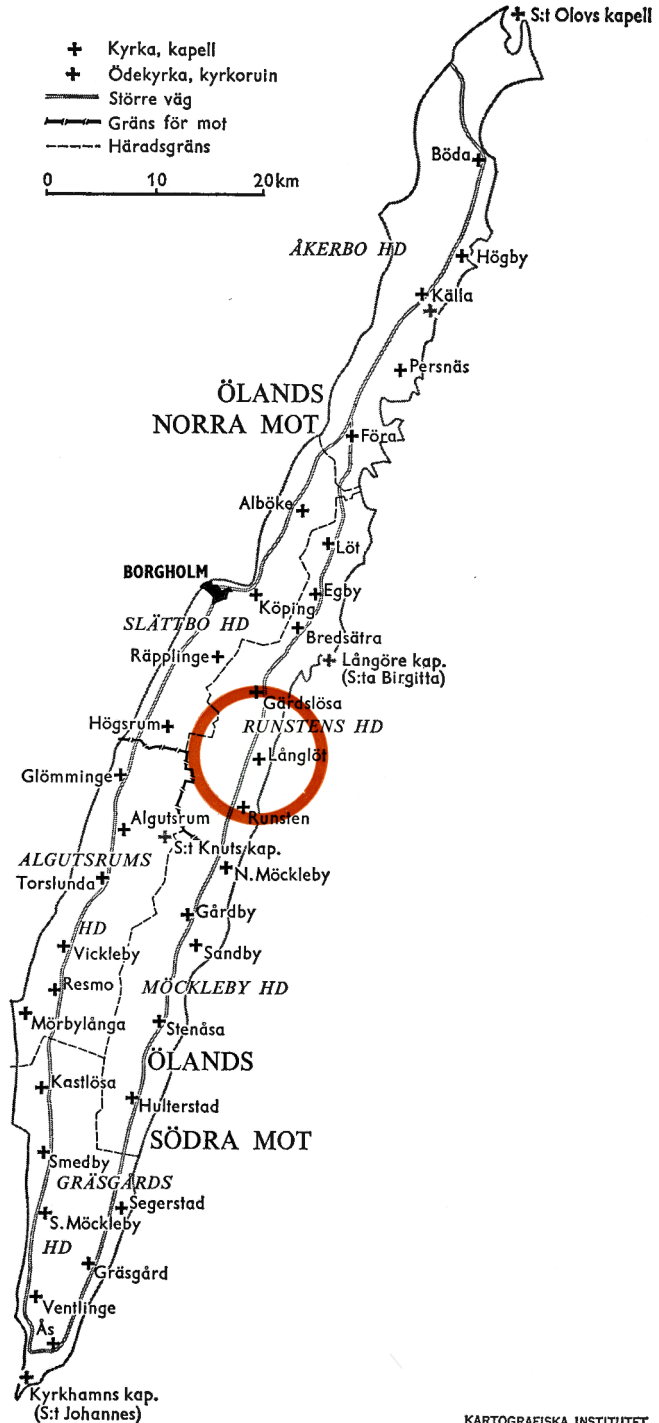
Under utarbetande:

Löt, Egby, Gärdslösa.

ÖLAND

Band II, häfte 1

Runstens härad

KARTOGRAFISKA INSTITUTET